

ЎКТАМ УСМОНОВ

СИРЛИ
СОҲИЛ

ЎКТАМ УСМОНОВ

СИРЛИ СОҲИЛ

Ҳикоялар

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1981
www.ziyouz.com kutubxonasi

Усмонов, Уктам.

Сирли соҳил: Ҳикоялар.—Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.—336 б.

Инсон, унинг ҳаётдаги ўрни, ҳақиқий қиёфаси у ўзи ҳақида ўзи қандай фикрга келганлиги билан эмас, балки у ҳақда тева-
рак-атрофдагиларнинг, жамоатнинг фикри қандайлиги ва унга
берган баҳоси билан белгиланади. Уктам Усмонов ҳикояларининг
лейтмотиви мана шу — ҳам жанговар, ҳам мураккаб гоа билан
суғорилгандир. Тўпламдаги ҳар бир ҳикояда муаллифнинг аҳти-
росли гражданлик позицияси ва эътиқоди яққол кўзга ташланиб
туради.

Усманов, Уктам. Загадочный берег. Рассказы.

Ўз 2

70303—53
У М 352 (04)—81 26—81

4702057020

Райҳон Самадовна бугун боғчага ишдан чарчаб қайтган эди, устига-устак олти яшар қизчасининг дабдурустдан: «Елғончи экансиз!»— деган сўзи юрагига шундай қаттиқ ботдики, сал бўлмаса, хўрлиги келиб йиғлаб юбориши ҳам ҳеч гап эмас эди. Райҳон Самадовна қизининг кўзига тикилди-ю, боши ва қўлларини силаб туриб:

— Сенга нима бўлди, қизалоғим? Сени қачон алдадим?— деди овози титраб.

Зулхумор афтини буриштириб, ҳиқиллай бошлади. Кейин:

— Дадам армияда эмас эканлар. Бизни ташлаб кетган эканлар!— деди муштчалари билан кўзини ишқалаб.

— Буни сенга ким айтди?!— Райҳон Самадовнанинг кўзлари чақчайиб кетди.

Зулхумор эса онасининг важоҳатидан ҳайиқиш ўрнига дум-думалоқ кўзларини унга қадаб: «Шу гап ростми, ойижон?»— деб сўраётгандай жавдираб турарди.

— Ким айтди?!

— Раъно.

— Қайси Раъно?

— Анови... катта қўғирчоғи бор қиз.

Райҳон Самадовна «ҳа, тушундим», дегандай бошини

қимирлатди-ю, пакана, қоп-қора қизчани эслади. «Тавба, муштдаккина бола бу гапни қаёқдан билди экан? Эҳ, одамлар-эй! Ҳз ишларини қилиб, тинчгина юришса бўлмасмикин-а?.. Намунча пешонам шўр экан!»

Райҳон Самадовна қовогини уйганча Зулхуморга қаради-ю:

— Раъно бекорларни айтибди!— деди гапни чўрт кесиб.— Ойинг бўла туриб менга ишонмасдан, ўша кичкинагина қизнинг гапига ишонасанми? Даданг армияда, Москвада, ҳадемай келади, кўрасан!

У Зулхуморга шундай деди-ю, лекин ўзи ичидан зил кетди. Қизчаси бу саволни эсини таниганидан бери беради. Гўдаклигида шунчаки ўйин қилиб берса, энди эса бу саволни берганида ўзи ҳам қаттиқ изтироб чекаётгани шундоққина сезилиб туради. Райҳон Самадовна бўлса ҳар гал қизини алдайди-ю, кейин кайфияти бутунлай бузилиб, ўзини қўйишга жой тополмай юради.

Ҳар кунги бир хил кечадиган ҳаёт кўпинча кўнглини эзиб, айрим пайтларда у ўзидан-ўзи жуда хафа бўлиб кетар, айниқса, кечқурун уйга қайтиб келгач, юраги қаттиқ сиқилар, мабодо Зулхумор барвақтроқ ухлаб қолгудек бўлса, ҳайҳотдек уйда бир ўзи шумшайиб, дили баттар ўртанар, ана шунда юмшоқ креслода соатлаб ўй суриб ўтираркан, охири юм-юм йиғлаб хумордан чиқарди...

Мана, ҳозир ҳам кўчада Зулхуморни етаклаб келяпти-ю, аммо бутун хаёли қизчасининг боя айтган гапида. У зимдан қизчасига қараб-қараб қўярди. Зулхумор эса ойисидан аразлаб, иложи бўлса қўлидан чиқиб қочгудек юлқиниб-юлқиниб келяпти. Райҳон Самадовна вужуди билан сезиб турибди — Зулхумор яна дадасини қўмсаган... Бунинг устига эшитган гапи юрагини тирнаган... У қизчасини нима деб юпатишни билмай, судрагудек бўлиб борарди. (Буни

қарангки, мантиқ кучи олдида ҳатто гўдак боладан ҳам осонгина енгилиш мумкин экан!)

Эшикни очиб, ичкарига киришганда Райҳон Самадовна жаҳли чиққанидан қизини бир-икки чимчилаб олгиси ҳам келди-ю, лекин яна кўнгли бўшаб, йўлакнинг ўзидаёқ қизининг қаршисида энкайди-да, уни маҳкам бағрига босганча анчагача қўйиб юбормай турди. Қизчаси ҳам ойсининг бўйнидан қаттиқ қучоқлаб олди. Кейин она-бола кийимларини кираверишдаги қозиққа илишди-да, зал уйга ўтишди. Райҳон Самадовна «ух», деб бориб диванга ўтирди ва одати бўйича рўпарасида ялтираб турган сервантга қаради. Юзининг сўлғинлигини ҳатто шу сервантдаги аксидан билди. Зулхумор келиб, онасининг пинжига тиқилди...

Райҳон Самадовна овқатга унади. Зулхуморни эса, «бор, ўртоқларинг билан ўйнаб кела қол», деб ташқарига чиқариб юборди. Картошка тозалади, қозонда ёғ қиздира туриб, яна хаёлга берилиб кетди. У Набижонни эслади. Набижон билан ажрашганларидан бери уни фақат бултур кузда телевизорда кўриб қолди. Ушанда Набижоннинг чаккаларига оқ оралаганини, ёшига нисбатан анча улугсифат бўлиб қолганини сизди-ю, беихтиёр унинг қирчиллама йиғитлик пайтларини хотирлади. Уша куни у нариги уйда ёнбошлаганча, аллақайси бир журнални варақлаб ётар эди. Кейин телевизорда бирдан таниш овоз эшитилгандай бўлди. Юраги шиғ этиб, ботинмайгина ўрнидан турди-ю, бориб қараса, экранда — Набижон. У ўзи бошқараётган бетончилар бригадаси олган социалистик мажбурият ҳақида гапираётган экан... Набижон унда-бунда телевизорга чиқиб юрмагани учун тез-тез тутилиб, қўлидаги қоғозига қараб-қараб кўяр эди. Райҳон Самадовна эшикка суянганича бирдан бўшашиб кетди, бутун вужуди тубсиз ва ҳадсиз бир бўшлиқдан иборат бўлиб қолгандай ҳис этди

ўзини. Шарт бориб телевизорни ўчирганини ўзи ҳам билмай қолди. Кейин балконга чиқди-да, чой қуйиб ичди... Аммо чидолмади, юраги дук-дук уриб кетди. Изига қайтиб бориб, титроқ қўллари билан яна телевизорни қўйганида — экранда Набижон йўқ эди...

Ўша куни Набижон Райҳон Самадовнинг кўз ўнгидан бир дақиқа ҳам нари кетмади. Фақат ўзи кўринса ҳам майли эди-я... эски хотираларни кўзгаб, ярага бамисоли туз сепиб кетди. Янги келинлик пайтлари ёдига тушди. Набижонни бир йилдан бери билди, синаб юрса ҳам, аммо унинг ота-онаси, қариндош-уруғлари унга гўё бир топишмоқдай гап эди. Чунки оилалари бошқа-бошқа шаҳарларда яшагани учун бўлажак қайнонаси ва қайнотасини сира кўрмаган, фақат Набижоннинг ҳикояларидангина билар эди... Кейин тўй бўлди. Гарчи Райҳон тўй-томошалардаги ортиқча мулозаматлар, урф-одатлардан уялиб, баъзиларидан ҳатто дили зириллаб турса-да, бироқ ўша пайтдаги ширин туйғулари, зимдан олган лаззатлари мана ҳали ҳам ҳозиргидай эсида турибди. Унга мутлақо нотаниш бўлган қайнотасининг кўпчилик орасида ғоят сиполик билан келиб пешонасидан ўпгани, икковларига бахт тилагани... оҳ, қанчалар тотли, қанчалар латофатли эди ўша дамлар! Бундай тиниқ, бундай тоза бахт нашидаси кишига умрида фақат бир мартагина насиб этишини Райҳон Самадовна мана энди ҳаммадан ҳам кўра яхшироқ биларди. Ўшанда Набижон унинг ёнида бош эгиб турган эди. Базмдан сўнг ойиси ва бошқа қариндош-уруғлари ҳам келиб таомилга кўра галма-гал Райҳоннинг пешонасидан ўпишган, уни суюб, ҳаётда фақат бахт тилашган... Райҳон ўшанда қувончиданми, уялганданми — ишқилиб, тўйиб-тўйиб йиғлаб олгиси келган эди.

Кейин вақти келса қувноқ, вақти келса ғамнок кунлар — инсон бошидаги ҳаёт деб аталувчи абадий

имтиҳон бошланди. Турмуш қурганларидан сўнг ордан бир ярим йил ўтгач, Райҳонни ўзи ишлаётган район поликлиникасига бош врач этиб тайинлашди. Яна сал ўтмай район соғлиқни сақлаш бўлими мудирининг ўринбосари лавозимига кўтаришди. Шу-шу уни ҳамма «Райҳон Самадовна» дейдиган бўлди. Сўнгра, сўнгра...

Райҳон Самадовна ҳали ҳам тузукроқ билмайди. Нимадан бошланди ўзи жанжал? Йўқ! Ҳаммаси майда-чуйдадан... Набижон билан гаплари келишмай қолган аниқ бир чегара ё вақтни, ёки баҳонани шунча эслайман деса ҳам, барибир эслолмайди. Ҳаммаси худди кундалик оддий ҳаёт каби билинмай бошланди. Худди кўз илғамай нураган иморатдай оралари музлаб борганини мана энди билиб ўтирибди. Орада жанжалга арзийдиган бирон-бир тузукроқ гап бўлса ҳам майли эди! Йўқ!

Бир марта Набижон сал ортиқчароқ ичиб келди. Райҳон: «Ҳа, йигитчиликда бўлади», деб индамай қўйгиси ҳам келди-ю, аммо аллақандай ўз ҳукмини ўтказиш туйғуси тилини қичитиб, уни ўз ҳолига қўймади. «Бошидан маҳкам ушламасам, одат қилиб олиши мумкин», деб ўйлади ва ўзи кутганидан ҳам қаттиқроқ гапириб юборди:

— Тушлик овқатимга танга санаб берасизу, сиз ичмасангиз нима қилибди?

Мўмин-қобилгина, кўп дугоналарининг ҳаваси келиб юрадиган эрига анча қаттиқ гапириб юборганини ўзи ҳам ўша заҳоти сездю, лекин сўз билан пайпаслаб, юпатиб қўйишга эса ғурури йўл қўймай, қайтага қаттиқроқ узиб олганим тузук, бошқа қилмайди, дея ўзига-ўзи тасалли берди ичида. Набижон ҳам сал кайфи борлиги учун бир-икки оғиз айтишиб қолишди. Ўша куни бошқа-бошқа хонада ётишди. Эрта-лаб Набижоннинг кайфи тарқаб, кечаги қилган ишига хижолат бўлганича, Райҳоннинг кўзидан қочиб.

қандай қилиб кўнглидаги ғашликни чиқариб юборсамикин, деб юрганида, Райҳон бунн бошқача тушунди. Гапини яна кечаги оҳангда бошлади. Охири қизишиб:

— Иккинчи шундай қилсангиз, кетаман уйимга!— деб ҳам юборди.

Набижон томоғидан чой ҳам ўтмай, ишига жўнади. Кечқурун қайтиб келишганда ҳам гаплари бири-бирига унчалик қовушмай, худди дарз кетган пиёласимон кўнгилларини жароҳат кемириб, ноқулай кайфиятта юришди. Бу совуқлик салкам бир ҳафтача чўзилди-ю, сўнгра эсдан чиқиб кетгандай бўлди...

Суриштириб келса, ҳаммаси мана шунақа гаплар!

Ана энди Райҳон — танҳо ўзи... Боягидақа Зулхумор хархаша қилган пайтларда, айниқса байрам кунлари унинг ёлғизлиги шунақа билиниб кетадики, худди бунн биров юзига солаётгандай туюлади унга. Набижондан ажрашган пайтлари дастлаб у илгариги дўстлари билан бурунгидай борди-келдисини канда қилмай юраверди. Аммо, сал ўтмай, бу масалада ҳам у ўзининг камситилаётганини сизди. Байрамларда энг яқин дугоналариникига борса ҳам, сал ичишиб олишгандан сўнг Райҳонни деярли унутиб, эр-хотин жуфт-жуфт бўлиб гапга берилиб кетишар, ана шунда Райҳон ўз ёнида Набижоннинг йўқлигини ҳис этар, баттар эзиларди. Бориб-бориб баъзи сирдош дугоналари ҳам эрларини очиқдан-очиқ ундан қизғанадиган бўлишди. Алам қиладигани шунда эдики, «Э, бунақа эрнинг боридан йўғи яхши, баҳридан ўт»,— деб маслаҳат берган, вақти келса иккиланиб турган кўнглига билиб-билмай «олов» ёққан дугоналари биринчи бўлиб ундан шубҳаланишди. Райҳон бўлса, келиб-келиб ўшаларнинг сўзига учибди! Мана, энди ҳаммаси ин-инига кириб олиб, худди юмронқозикдай, ўз ташвишлари билан куймаланишиб ётибди! Райҳонни эса баъзан кўриб кўрмасликка олишади...

Одамнинг қадри кетса, бировнинг эътибор бер-маслигига ҳам кўникиб кетар экан. Райҳон ҳам секин-аста ўша аввалги дугоналаридан совиб, ўзини улардан четга оладиган, кейин уларни кига йўламайдиган бўлди. Энди у ўзини фақат иш билан овутади. Аламини ишдан олади. Ғайрати ичига сиғмай, кечалари қолиб ишлайди. Назарида энди у ўзини фақат иш ва хотиралар билан тирикдай сезади.

Аммо хотиралар инсоннинг тенгсиз фазилати бўлиши билан бирга, ўрни келса, унинг ашаддий душмани ҳамдир. Одам ўй-ўйлаб, ўзини бутунлай адоий тамом қилиши мумкин. Райҳон Самадовнада ҳам кўпинча шундай бўлади. Гоҳи-гоҳида бебаҳо ёшлик чоғлари қувончсиз, муҳаббатсиз ўтиб бораётганини ўйлаб, егани ҳам, ичгани ҳам татимай, дунё кўзига тор кўриниб кетади. Ана шундай пайтларда юрагида аллақандай сирли қасос, аллақандай бир тушуниб бўлмас мавҳум тўлқин жўш уради-ю, уни бир неча кун қийнаб, кейин яна босилади...

«Хўш, нимадан бошланди?»— дея яна ўзига-ўзи савол берди Райҳон Самадовна. Бироқ, бу гал ҳам аниқ жавоб тополмади. Кейин у бундан уч йил олдин... туғилган кунда бўлиб ўтган жанжални эслаб кетди. Ўша куни Набижон азонда туриб, биринчи бўлиб Райҳонни ўттиз икки ёшга тўлгани билан табриклаган, ҳатто юзларидан ўпиб ҳам қўйган эди. Райҳон ҳам аслида шуни кутган эди. Аммо у аввалига эртага туғилган куни бўлса ҳам атайлаб индамай, худди Набижонни бир айб билан қўлга туширмоқчидай, оғзини пойлаган эди. «Наҳотки юрагим ўлгур шунчалик тор бўлса!— Райҳон Самадовна ўзидан-ўзи ажабланиб, елкасини учириб қўйди.— Ҳа, ундан кўра, «Набижон ака, эртага туғилган куним-а, эсингиздан чиқмасин, совға-саломингизни олиб келаверинг», деб дангалига айтсам, бир ерим камайиб қолармиди?.. Ахир, у бегона эмас, ўз ёстиқдошим эди-ку...

хуллас, у эмас-бу эмас, юрагим қурғур тор экан!..»

Набижон ҳам, гўё буни олдиндан билгандай, биринчи бўлиб уни табриклаганини айтинг! Райҳон ўшанда, «рахмат», деб қўя қолса-ю, олам гулистон эди! Йўқ, қаёқда дейсиз, «Ия, нечук худо ёрлақади, кесакдан ўт чиқиб!»— деди тили қичиб.

«Тил ўлсин, тил!»— деб қўйди ўзича яна Райҳон Самадовна. Кейин бутун айбни ҳадеб ўзига юклаётганини тўсатдан сезиб қолгандай, хаёлан Набижондан ҳам гина қила кетди: «Нуқул аёл кишининг қалби нозик, дейишгани-дейишган. Бўлмаган гап! Ҳозирги эркаклар аёлларни ҳам йўлда қолдириб кетишган. Зиғирдай гапга нақ томдан ташлашади. Бўлмаса, Набижон ҳам ақалли бир гапдан қолса, асакаси кетармиди... Йўқ, Райҳон шоҳида юрса, у албатта баргида юриши керак!..»

Хўп, ўша кун куни-ку, бўлар иш бўлди. Райҳон Набижоннинг таъбини тирриқ қилиб ишига жўнатди. Набижон ҳам шунга энди дарров жиз этиб, ўша куниёқ ундан аламини олмай, индамайгина вақтида уйга кела қолса бўлмасмиди? Ахир, у эркак киши-ку, ўртаниб кетганда ҳам ўзини босиб, худди билмагандай, хотинига қайишса, қайтага у Райҳоннинг кўз олдида тагин ҳам олижаноброқ кўриниб кетмасмиди?! Ўша куниёқ аламини олиши шартмиди?

Райҳон ҳам Набижонни бекордан-бекорга хафа қилиб юборганига кун бўйи ачиниб юрди. Бир-икки марта унинг ишхонасига телефон ҳам қоқди. Аммо ҳеч ким трубкани олмади. Кейин ишидан бир оз олдинроқ жавоб олиб, йўл-йўлакай бозорга кирди-да, дастурхон учун турли-туман ноз-неъматлардан харид қилди. Уйига келди-ю, ишга киришиб кетди. Бирпасда дастурхон яساتди. Айниқса Набижон ўтирадиган тўрроқ жойга бор яхши нарсаларни қўйди. Кейин кўриб, ўзи ҳам қувониб кетди. Уч яшар Зулхумори эса

оёгининг остида ўрмалашади, ҳар ўтганда уни мажбурлаб энгаштириб, юзидан ўпади. «Табйиклайман»,— дейди нуқул эркаланиб...

Ушанда Райҳоннинг димоғи шу қадар чоғ эдики... Аммо... тўққиз ҳам бўлди, ўн ҳам бўлди — қани энди Набижоннинг дарағи бўлса! Райҳон жаҳли чиқиб, ишхонасига телефон ҳам қилиб кўрди: ҳеч ким жавоб бермади. Бирдан унинг руҳи тушиб, қизини тиззасига олганича дастурхон четида анча вақтгача шумшайиб ўтирди. Охири хўрлиги келиб йиғлади. «Наҳотки, бутун умр шундай бўлса... нега мен ҳам бошқа одамларга ўхшаб бундай бир осойишта ҳаёт кечира олмаيمان?!»— деди у ич-ичидан куйиниб. Унинг ҳолатини кўриб, Зулхумор ҳам ўпкаси тўлиб, лаблари пир-пираб учди-ю, ойисининг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди-да, «табйиклайман», деди овози зўрға чиқиб...

Райҳон Самадова яна икки соатча кутди. Набижон келмагач, бутун вужуди ғазаб ва қасос ўтида ёниб, жаҳл билан дастурхонни йиға бошлади. Зулхумор диванда ётганича ухлаб қолди. Райҳон Самадова на туз ҳам тотмай, туғилган куни қайтага унга заҳар бўлиб ётди.

Алламаҳалда, кўзи илинган пайт экан, эшик қўнғироғи жириглади. Райҳоннинг ғазаб ва нафрати шу даражада қайнаб кетдики, шарт ўрнидан туриб, эшик томонга борди-да, жаҳл билан: «Ким у?»— деб сўради. Ташқарида турганлар бир оз тараддудлангандай бўлишди. Кейин кимдир:

— Биз,— деди.

— Кимсиз «сиз?»

— Райҳон Самадова, мен: Қосим акангизман. Биз келган эдик.

— Яхшимисиз! «Биз» деганингиз ким?

— Ким бўларди? Набижон, мен, Ашурали... Тўйда ушланиб қолдик...

Райҳон ҳеч нима демай, пиқиллаб йиғлай бошла-

ди. Буни нариги ёқдагилар сезишди шекилли, яна бояғи овоз:

— Бугун туғилган кунингиз экан,— деб минғирлади журъатсизгина.— Минг бор узр! Буни Набижон айтган эди. Биз — айбдор, уни биз ушлаб қолдик.

Райҳон Самадовна шарт эшикни очди-ю, ўзини босолмай:

— Боринглар! Кучала еган жойларингда тиришинглар!— деди-да, қарсиллатиб эшикни ёпди ва йиғлаганча ётоғига кириб кетди. Кейин унга ташқаридан туриб Набижон ҳам ялиниб кўрди. Аммо Райҳон эшикни очиш ўрнига ҳўнграб йиғлай бошлади. Ташқаридагилар яна бир оз гўнғир-гўнғир гаплашиб туришди-да, қаёққадир кетишди. Ҳаммаёқ тинчигандан кейин Райҳон секин бориб эшикни очган эди, йўлакда ҳеч ким кўринмади. Тағин бир жойда пойлаб туришган бўлмасин деган хавотирда у ёқ-бу ёққа аланглаб, секин ташқарига чиқди: ҳеч ким йўқ эди. Паналаб-паналаб автобус бекатигача ҳам борди. Бир-иккита кечиккан йўловчилардан бўлак ҳеч ким кўринмади...

Набижон ўша кетганича салкам бир ойча ўртоқлариникида ётиб юрди. Кундуз кунлари боғчага келиб Зулхуморни кўриб кетар, ўйинчоқлар олиб келар, аммо Райҳон Самадовнага сира йўлиқмас эди.

«Оиламга фожиа бостириб келаётганини ўшандаям тушунмаган эканман-а? Тавба! Ушанда Набижон бечора гап эшитишдан юраги безиллаб атайлаб ўртоқларини бошлаб келгани-ку, аниқ... ўшанда зуғумимни ютиб, бир хил хотинларга ўхшаб, гўё ҳеч нарсани билмагандай, чирой очиб кутиб ола қолсам бўлмасмиди? Йўқ, ўшанда ҳам фақат тумшугининг остидагини кўрадиган аёллардек: «Боласи бор-ку, қаёққа кетарди?» деб иш тутдим».

...Эшик тақиллади. Зулхуморнинг «Ойи-и!» деган овози эшитилди. Райҳон Самадовна қизини етаклаб

кириб, ҳозиргина сузган қовурдоғидан едирди. Ҳзи ҳам еб, кейин бир оз телевизор кўришган бўлишди... Буни қарангки, ажрашганларидан сўнг орадан уч йил ўтиб кетган бўлса ҳам, Райҳон ҳамон Набижондан, унинг хаёлий шарпасидан сира қутулолмайди. Уйдаги қайси бир нарсага қарамасин, кўз олдига лоп этиб Набижон келади. Ана, «Горизонт» телевизори. Уни Набижон иккалалари «Савдо маркази»дан олишган эди. Ушанда уйга олиб киришда Набижон уни бир ўзи кўтариб, сал бўлмаса ерга ташлаб юборай деган эди. Бўйин томирлари қабариб, зўрға қўлида ушлаб қолгани ҳали-ҳали Райҳоннинг кўз ўнгиди. У югуриб бориб, бир четидан кўтариб енгиллатмаганида, ким билади дейсиз, балки остонадаёқ чил-чил бўлармиди... Ушанда телевизорни бурчакка олиб бориб қўйишгач, Набижон ҳорғин бир кулимсираб: «Мол аччиғи — жон аччиғи» деб мана шуни айтадилар, тушундингми? Ташлаб юбордим деб ўйлаган эдим. Қандай кўтариб қолдим, ўзим ҳайронман», — деган эди. Набижоннинг бу гаплари ўша пайтда оддий, эътибор беришга арзимайдиган гаплар эди. Энди бўлса, Райҳон ўша гапларни ҳам аллақандай соғинч ва ғусса билан эслайди. Ёки анови девордаги гиламчи? Райҳон бир дам олиш куниди ҳалқа тикиб бериб турган, Набижон эса ҳаммаёғини текис қоқаман, деб анча уринган эди. Анови каравот-чи? Гўё ҳали ҳам ундан Набижоннинг иси келаётгандай туюлади Райҳонга. Анови ойнабанд шифоньерда эса Набижоннинг галстуклари қатор осилиб тургандай. Дарвоқе, унда битта галстуги ҳали ҳам турибди. Уни ажралиб кетишларидан бир ойча олдин Набижон Москвага борганда олиб келган эди...

Зулхумор кун бўйи ўйнаб чарчаганми, кўзи юмилиб, боши кўкрагига тушиб-тушиб кета бошлади. Райҳон уни бағрига олди-ю, ичкари уйга кўтариб

қириб, жойига ётқизди. Узи ҳам унинг ёнига омонатгина чўзилиб, яна ўй ўйлаб кетди.

...Курсдош дугоналаридан бири бундан уч ойча бурун Тошкентга тушганида бехосдан уни учратиб қолди-ю, Райҳон қўярда-қўймай уйига олиб келди. Гапдан-гап чиқиб, турмуши бўлмаганини ҳам айтди. Дугонаси буъга қаттиқ ачинди-ю: «Агар мумкин бўлса, суратини кўрсатинг», деб илтимос қилди. Райҳон ичкари уйдан бир папка расм кўтариб чиқди. Унда Райҳоннинг студентлик йиллари дейсизми, бошқа ерларда ишлаган пайтлари дейсизми — ҳаммаси бор эди. Кейин дугонаси Набижон билан тушган расмларини олиб кўрди.

Райҳоннинг ёнида қошлари энли, қирғийбурун хушқомат бир йигит турарди. Дугонаси Райҳонга қараб бошини сарак-сарак қимирлатди-да: «Шундай йигитдан ажрашдингизми-а», — деди аллақандай ички бир ҳамдардлик билан. Кейин Райҳоннинг руҳи тушиб кетганини пайқади-ю, «ҳа, умр савдоси — қийин савдо, айтишга осон», деб қўйди... Буни қарангки, ўша дугонаси орадан бир ойча ўтгач, кутилмаганда унга мактуб ёзди. Ун кундан кейин бораман, атайлаб сизни деб кетяпман, илтимос, ўша пайтда уйингизда бўлиб туринг, деб ёзибди. Чиндан ҳам орадан ўн кун ўтгач, дугонаси яна келди. Райҳон овқат қилди. Нима гап экан, деб ҳайрон бўлса ҳам, ийманганидан сўрамади. Дугонаси ҳам ҳадеганда айтавермади. Зулхумор ухлагандан кейингина у Райҳонга бир шўх қараб олиб:

— Мен сизга совчи бўлиб келдим! — деди.

Райҳон бирон-бир илтимоси бордир-да, деб ўйлаган эди-ю, лекин бу гапни сира кутмаган эди. Ҳанганг бўлиб қолди. Буни сезган дугонаси Райҳоннинг ўзгарганини ўзича йўйиб, апил-тапил мақсадга кўчиб қўя қолди:

— Областнинг ҳурматли одамларидан бири, тагин

кўнглингизга у-бу гап келиб юрмасин... Хотини ўлган бечоранинг, иккита боласи бору, лекин сизга оғирлиги тушмайди, бўйи етган-бўйи етган болалар иккови ҳам.

Райҳон Самадовнага дугонасининг гапи таъсир қилиб кетди. Илгариги жиззакилиги тутиб, «нима, мен сиздан эр сўрабмидим, боринг, тошингизни теринг», деб юборай ҳам деди-ю, ҳар қалай меҳмон деб ўзини босди. Индамай ерга қараб қолди. Нима жавоб берсамикин, деб ўйлай бошлади. Буни дугонаси яна ўзича йўйиб:

— Агар маслаҳатимга кўнсангиз, Райҳон, кўзингизни шарт юмингу ўша одамга тегинг,— деди.— Набижон ҳам уйланибди-ку, уйланмаганда умид қилсангиз бўларди... Лекин ютқизмайсиз, еганингиз олдингизда, емаганингиз кетингизда бўлади, ишонаверинг менга...

— Бир марта севган одам иккинчи марта севмайди. Мен энди турмуш қилмайман, бу ёқда Зулхуморим катта бўлиб қолди. Ҳадемай сеп йиғишга тушаман... менга энди уят бўлар...— Райҳон шундай деди-ю, зўрма-зўраки жилмайиб қўйди.

— Э, сизга ҳали нима бўпти!— деди дугонаси бўш келмай.— Одам дунёга бир марта келади, шундай ёш умрингиз билан кўзингиз очиқ кетаверадими? Қайтага яхши эмасми, қолаверса Зулхуморга ҳам ота керак. Одам бир марта севади деганингиз билан Набижонингиз ҳам, ана, уйланиб кетибдилар-ку?!

— Ҳа, уйланиб кетди. У боёқиш мендан садо чиқармикин, деб икки йил кутди. Уйланмаганида ярашган бўлардим. Ҳаммасидан ҳам қизимни тирик етим қилганимга куяман.

— Сиз қилибсизми? Эрингиз-ку!

Райҳон дугонасига ғалати бир тикилиб қўйди. Аввалги келганида шундай йигитдан ажрабсиз-а, де-

ган одам бу гал билса-билмаса уни ёмонлашга уринаётгани Райҳонга жуда ҳам эриш туюлди. Дугонаси ҳам бунни сезиб, елкасини қисди-да:

— Тағин ўзингиз биласиз. Мен сизга енгил бўлармикин, деб ўйлаган эдим,— деди.— Ҳали ёшсиз. Сал умр ўтгандан кейин одамга суянчиқ керак бўлади...

Эртаси кун дугонаси хайрлашиб жўнади-ю, лекин ҳар эҳтимолга қарши адресини ташлаб кетди. Ўша кундан бошлаб Райҳон қайтага баттар тинчини йўқотди: аллақандай нотаниш туйғулар ҳадеб хаёлини олиб қочар, ора-сира эркаклар қалбини ром қилишга интилиш сингари сирли бир туғён юрагини ҳовлиқтирарди. Гарчи у ўша совчи қўйган кишига тегмаслигини аниқ билса ҳам, унинг қандай одамлигини кўришга қизиқар, ўйламай деса ҳам, кечалари у одам ҳақида ўй суриб кетарди. Охири бориб яна Набижонни эсларди-ю, ўшанда у қандайдир етиб бўлмас хаёлий бир дунёдан Райҳонга мўралаб қараётгандай туюларди, назарида.

Бир кун Зулхуморни гапга солиб, синаб кўрмоқчи бўлди. Зулхумор «Мурзилка» кўриб ўтирган эди, Райҳон: «Зулхумор, сенга дада сотиб олиб берсам майлими?»— деб сўради. Зулхумор ойисига ялт этиб қаради-ю, оғзи қулогига етиб: «Ура! Дадам келди!»— деб қичқириб юборди. Райҳон қизини тиззасига олиб, бағрига босди-да: «Йўқ, бошқа дада олиб бермоқчиман»,— деб, кўзига тикилиб турди. Зулхумор худди бир нарсадан қўрққандай, юзи буришиб, юлқиниб ойисининг тиззасидан тушди-ю: «Керак эмас! Узимнинг дадам яхши!»— деди тўрсайиб. Шундан кейин Райҳон уни овутгунча эси кетди...

Лекин бари бир сал бўш қолди дегунча хаёли яна ўша нотаниш кишига қараб кетар эди. Бунни қарангки, баъзи тасодифлар ҳам худди биров атайлаб қилгандай ғалати чиқади! Шунча йил командировкадан дарак бўлмаган идорада Райҳонни бирдан министр-

ликка чақиришиб, ўша дугонасининг областига бориб келасиз, деб қолишса бўладими! Райҳон аввалига биров атайлаб уюштирганми, деб ҳам шубҳаланди. Сўнг юрагидаги ўша сирли талпиниш уни тезда элитди-ю, борадиган бўлди.

Зулхуморни ойисиникига ташлаб, командировкага жўнади. Аммо боришга борди-ю, келганини дугонасига айтишга ийманди. Билмаса атайлаб ўзи келибди, дейишидан андиша қилди. Кўз очиб-юмгунча командировка муддати ҳам тугаб, эртага кетаман деб турганида, таваккал қилиб дугонасиникига сим қоқди. Трубкани дугонасининг ўзи олди. У Райҳоннинг овозини дарров таниди. Райҳон эса хижолат чекиб:

— Командировкага келган эдим, ишимиз битди, эртага кетяпман, индамай кетишга кўнглим бўлмади, биронтасидан эшитиб қолсангиз хафа бўлиб юрманг тагин, деб телефон қилаётганим,— деди шоша-пиша.

— Мен сиздан шундоқ ҳам хафаман,— деди дугонаси гина қилиб.— Энди Тошкентга тушганда мен ҳам сизникига мутлақо бормайман. Ҳозироқ етиб келинг, адресим бор-ку, ўзингизда. Уйда ҳозир бир ўзимман. Болалар бувилариникида. Тезда келинг. Худди хафа бўламан.— Кейин у шунчаки билмоқчидай.— Райҳон, анови иш нима бўлди?— деб сўради.

— Қайси иш?— деди Райҳон талмовсираб.

— Ҳа, анови иш-чи? Совчилигим. Шухрат Бақовичга бир учини чиқариб қўйган эдим. Ҳар кўрганда сўрамоқчи бўлиб оғиз жуфтлайдилару... уяладилар... бекор қиляпсиз-да, ўртоқ. Бир кўринг, ёқмаса, унда ўз билганингиз.

Райҳон Самадовна азбаройи нима дейишини билмаганидан индамади.

— Унда тўхтанг! Уша ёққа борайликми? У киши шундай ён қўшнимиз. Қодиржон акам билан қадрдон оғайни ўзи. Учаламиз борайликми? Қайси номердасиз?

Райҳон Самадовнанинг юраги дук-дук уриб кетди. Жонҳолатда:

— Йўқ, йўқ! Асло!— деди қалтираб.

— Келинг, хўп денг. Зўр келса, бу ҳақда оғиз очмай қўя қоламиз. Шунчаки сизни кўргани борган бўламиз-қўямиз. Йўқ, деманг. Биз йўлга чиқдик. Йўқ, бари бир борамиз энди!

Дугонаси шўх кулди-да, трубкани илиб қўйди. Райҳон нима қиларини билмай, бир оз гангиб турди-ю, кейин апил-тапил у ёқ-бу ёқни йиғиштира бошлади. Сочилиб ётган газеталарни тахлаб қўйгач, сумкасидан тароғини олиб, кўзгу олдига борди. Қўллари билинар-билинемас титраётганини сезиб, «нима бало, менга бир нарса бўлдими ўзи, келган одам мени еб қўярмиди», деб ўзига-ўзи далда берган бўлди.

Сал ўтмай, хона эшиги тақиллаганда Райҳоннинг юраги дукиллаб кетди. Ҳаяжон билан эшикни очди-ю, ташқарида дугонасининг бир ўзини кўрганида, худди елкасидан тоғ ағдарилгандай, ўзини енгил ҳис этди. Дугонаси кириб кўришгач:

— Юринг, улар ресторанда кутишяпти, стол заказ қилишди,— деди Райҳонга қараб.

— Вой, қўйинг, уяламан, умримда ресторанда эркаклар билан ўтирмаганман... Умуман, сира келишмаган ишни қиляпсиз!— деди Райҳон Самадовна ерга қараб ўртоғидан ўлкалагансимон.

— Айтдим-ку, зўр келса, оғиз очмай қўя қоламиз. Шухрат Бақоевич ҳозир унчалик билмайдилар. Қодиржон акамнинг ишхонасига марказдан одам келган, ўша киши билан бир оз ўтиришиб қайтамиз, деб олиб келавердик.

Райҳон Самадовна кўнгли чопмайгина дугонасининг кетидан эргашди. Меҳмонхонанинг биринчи қавати ресторан эди. Дугонаси эшикдан кириб, у ёқ-бу ёққа аланглаб шерикларини қидира бошлади, бурчакдаги столдан кимдир туриб қўли билан имлаган-

дан сўнг, Райҳонни ўша томонга олиб кетди. Райҳон Самадовна у ерга қандай етиб борганини билмай қолди. Стол атрофида икки эркак ўтирарди. Қотмадан келган, қийиқ мўйловли, қирқ ёшлар чамасидаги киши дугонасининг эри эканини Райҳон дарров билди (чунки дугонаси унинг уйига борганда ўртоғини қайта-қайта таърифлаб берган эди). Аёллар келиши билан ўрнидан туриб, ҳурмат юзасидан уларнинг ўтиришини кутиб турган иккинчи киши эса Райҳон Самадовнанинг таъбини тирриқ қилди. Кўринишидан элликларга борган, қориндор, кўзлари салқи қовоқлари остида зўрға милтиллаб турган, бурни ҳаддан ташқари катта, лаблари қалин бу одамга кўзи тушганда Райҳон Самадовна, очигини айтганда, сесканиб кетди. Ўша заҳотиёқ узр сўраб, шартта изига қайтмоққа тараддулланиб турган эди:

— Марҳамат, танишинглар: Райҳон Самадовна — курсдош ўртоғим, Қодиржон акамнинг ишларини текширгани келганлар, — деди дугонаси шўх кўзларини баттар ўйнатиб. — Бу киши қўшнимиз Шухрат Бақоевич бўладилар, нон заводининг директори.

Райҳон Самадовна стулга зўр-базўр ўтирди. Мезонлар шунча ҳаракат қилишса ҳам, сира гап қовушмади. Райҳон Самадовнанинг ёмон кайфиятини Шухрат Бақоевич ҳам сизди шекилли, ўзини ноқулай сезиб, ҳали вилкани, ҳали қошиқни қўлидан тушириб юбора бошлади. Унинг бу ҳаракати семиз гавдасига мутлақо ярашмас эди. Райҳон нима бўлса ҳам шу столдан туриб кетишни мўлжаллар эди. Охири, «мен ҳозир келаман», деди-ю, сумкачасини олиб, тез-тез юрганча ташқарига қараб жўнади. У югуриб келиб, номерига кирди-ю, эшикни ичкаридан қулфлаб, ўзини каравотга ташлади. Хийла вақт ўтгач, эшик тикирлади. Райҳон эшикни очганда йўлакда дугонаси турарди.

— Сизга нима бўлди? Кутишяпти,— деди у Рай-
ҳонга.

Райҳон Самадовна индамай яна каравотига бориб ўтирди-ю, бирдан ҳўнграб йиғлаб юборди. У кифтлари силкиниб-силкиниб, эзилиб йиғлар, сирасини айтганда, ҳозир нима учун йиглаётганини ўзи ҳам билмасди. Бундай бўлишини кутмаган дугонаси ҳам ҳайрон, унинг тепасида турди-турди-да:

— Хафа бўлдингизми? Унда кечиринг... мен сизга тузук бўлармикин, деб ўйловдим,— деди.

Кейин у ҳар қанча зўрласа ҳам Райҳон Самадовна бари бир чиқмади. Дугонаси зўрлаган сари Райҳон баттар ўпкаси тўлиб йиғлар, ҳойнаҳой, уни илгариги ширин хотиралари қийнар эди...

Райҳон Самадовна ўша воқеани мана ҳозир аллақандай алам, аллақандай оғир бир ўнғайсизлик билан эслади. Ана ўшанда у... уч йил давомида ёнида шундай дилбар, шундай доно, ақлли, бир оз ўжар, аммо ўзига муносиб Набижон акаси яшаганини пайқамай ўтганини алам билан тан олган эди. Кейин у қалби гўё тош бўлиб қотиб қолгандай сезиб юрди ўзини. Гўё тотли, ширин ёшлик туйғулари энди мутлақо қайтмайдигандай, оила бахти ундан умрбод юз ўгиргандай туюларди. Бироқ қаттиқ тош орасидан ҳам майсалар ўсиб чиққанисимон, бир вақтлар дилини ўртаган ҳаяжонли ҳиссиётлар гоҳи-гоҳида яна қайтадан қалбига мўралаб-мўралаб қўяр; ўшандай пайтларда у ўзига жазман чиққан ва чиқаётган Шўҳрат Бақоевичга ўхшаш кишилар ҳақида анчагина рўйхушлик билан фикр юритар, ресторанда дугонасидан ортиқча хафа бўлиб, уни ҳам ноқулай аҳволга солиб қўйганидан ажабланар эди: «Бирдан жазавам тутиб кетмаса, нима, менга ёпишиб олган эдими у?! Кўриниши хунук бўлгани билан... ўзи яхши одамдир... Бунақалар озми, ахир! Эҳтимол, унга мен ёқмаган бўлсам-чи? Буни ҳатто ўйлаб ҳам кўрмабман. Осмонга сапчий-

вериб-ку, гулдай оиламдан ажралдим... Хўш, мен ўзи кимман жуда? Осмондаги фариштаманми?»

Райҳон Самадовна Зулхуморнинг юзидан ўпиб, кўрпасини тўғрилаб қўйди. Кейин секин балкон эшигини очди-ю, ташқарига чиқди. Атроф жимжит, ҳамма уйқуда, салқин тушган. Аллақандай улуғвор бир сокинлик қанот қоқиб юргандай эди. Аммо Райҳон Самадовна учун эса бу тун ҳам одатдаги нотинч кечаларнинг бири эди. У беихтиёр яна ўзи ва қизининг келажаги ҳақида ўйлаб кетди.

Эҳтимол, у вақти соати келиб, Шухрат Бақоевичга ўхшаш кишига эрга тегиши ҳам мумкинدير. Ҳаётда нималар бўлмайди, ахир! Аммо ҳозир унинг қалбида биттагина армони бор эди, холос. У, кўз очиб кўрган эрини ўзининг ширин сухани, муомаласи, жозибаси билан тутиб туролмаган ожиз аёл бўлганидан ўкинарди.

РАЙКОМ БЮРОСИ

Йиллик ҳисоботга уч кун қолганда «Ғалаба» колхозининг раиси Маҳмуд Бекмирзаевни райкомга чақиришди. Эндигина қирдаги чорвадан қайтиб келган раис бу хабарни эшитиб ўйланиб қолди. «Ҳисоботга атиги уч кун қолганда... райкомнинг навбатдан ташқари бюро йиғилиши... Бунинг устига партия ташкилотининг секретари билан ўн икки бригадирнинг ҳаммасини, яна колхоз активидан уч-тўрт кишини ҳам чақиришибди... Янги секретарь ислоҳотини бошлади шекилли...»

Бекмирзаев телефонограммани қайта ўқиб чиқдида, баттар паришон бўлиб қолди. Қиш эрта тушганлигидан ноябрнинг бошлариданоқ раис кабинетиданги каттакон қора голланд печига ҳар куни канда қилмай ўтин қалашарди. Мана ҳозир ҳам хона исиб кетганлиги ва устига-устига кутилмаган бу телефонограммадан кайфияти бузилгани учун Бекмирзаев худди нафаси қисилаётгандек, шарфи ва оқ жун ёқали калта пўстинини ечиб, бурчакроқда турган стулга ташлади. Бу пайтда секретарь қиз плитада шақиллаб қайнаётган чойгумдан чой дамлаб кирди-да:

— Чақирилган одамларнинг ҳаммасини огоҳлантирдик, бюро ўн бирда экан, эрталаб тўққизда шу ерда йиғиладиган бўлишди,— деди. Кейин Бекмир-

заев бирон иш буюрармикан, деган маънода бир оз кутиб турди-да, раис индамагач, секин чиқиб кетди.

Бекмирзаевга ҳозир чойдан кўра муздеккина сув яхши эди, лекин эски шамоллаш касалидан қўрқиб, пиёлага тўлатиб кўк чой қўйди, тирқишидан ел уриб турган дераза пештахтасига олиб бориб қўйди.

«Қизиқ,— дея ўйлай бошлади яна.— Райкомнинг янги секретари Ҳайдар Холиқов ўтган ҳафтада колхозга бир эмас, икки марта келиб, бутун бригада-ларни айланиб чиқиб, планни икки фоиз етказа олмаганимизни ҳам юзимизга солмай... хотиржам кетган эди-ку!.. Қайтага: «Кўнгилни чўктирмай ишлай-веринглар, бу йил ҳамма ерда ҳам об-ҳаво ноқулай келди ўзи», деб бизга таскин ҳам берган эди. Энди бўлса, кутилмаганда бюро... Яна, колхоз активларини қўшиб қақришибди. Илгари бунақа бўлмас эди. Жиддий гап бор экан-да...»

Бекмирзаев кўрсаткич бармоғини иягига тираганча яна ерга тикилиб қолди. У салкам қирқ йилда бери шу район активистларидан. Мана, олтмиш бирга қадам қўйди. Илгари тоғни урса толқон қиладиган йигитлардан эди-ю, худди уруш бошланишидан атиги ярим йил олдин қирда қўй боқиб юрган кезларида довулда адашиб қолиб, ўпкасини қаттиқ совуқ олдирган, кейин ўша вақтдаги қийинчиликлар орасида ўзини тузукроқ қаратолмай, касали сурункали дардга айланиб кетган эди. Ҳали-ҳанузгача касал вақти-вақти билан хуруж қилиб туради. Бироқ ўзига сал эътибор бериб, врачга қаратгудек бўлса, яна асли ҳолига келиб, бирдан ранг кириб қолади. Буни райкомнинг аввалги секретари Қосимов яхши биларди. Ҳар йили бўлмаса ҳам, ҳар қалай, йил оша Қримга путёвка тўғрилаб бериб турарди.

У дераза пештахтасига қўйган чойини олиб ича бошлади. Хаёли эса ҳамон телефонограммада. Ун саккиз йилдан бери шу бир колхозда раис. Бунақа

телефонограммаларни, топшириқ ва буйруқларни кўравериб пишиб кетганига қарамай, негадир бугун дили худди бошқа нарсани сезаётгандай хижил. Шу кунга қадар қаёққа йўлласалар, иккиланмай бориб ишлайверди, йўқ демади. Баъзи бир ёшроқ, хомроқ бошлиқларга дуч келганда ҳам, ғўрсан, ёшсан, деб юзига солмади. Унинг ким бўлишидан қатъи назар, гапларини кўпчиликнинг иродаси, деб қабул қилди. Бир хилларга ўхшаб: «Эҳ, бизнинг давримиз бошқача эди!» — дейдиган одати йўқ. Унақа одамларни, қайтага, ёмон кўрарди. Чунки бу орада қанча-қанча сувлар оқиб ўтгани, қанча-қанча ўзгаришлар юз бергани ва илгариги андоза-азмойишлар бугунга келиб мутлақо эскирганини яхши биларди. У ҳаётдан бир дақиқа ҳам ортда қолмади, шунинг учун ҳам бугунги ўзгаришлару янгиликлар кўзига оддий кўринмайди. Ҳозирги кунларимиз — илгариги кураш ва ғалабаларимизнинг мантиқий давоми эканини ундан ҳам аъло биладиган одам, балки, қишлоқда бошқа топилмас.

Бирдан кўнглига, «қарилик бари бир ўз ишини қилади», деган фикр келди. Чой ҳўплай туриб, деразадан ташқарига қаради. Ерни қалин қор қоплагани учун, қош қорайган бўлса ҳам, атроф ҳали ёруғ кўринарди. Электр чироқлар катта кўчага шуъла таратиб турар, ҳолсизгина, аста-секин ерга қўнаётган қор учқунлари аллақандай маҳзун туйғулар уйғотар эди.

Кейин нариги хонада секретарь қиз билан ғўнғир-ғўнғир гаплашаётган шофери Адҳамжоннинг овозини эшитди-ю, «Энди уйга бора қолай, эртага районга тушадиган бўлсак, у ҳам даммини олсин», деган қарорга келди. Пўстинини кийиб, шарфини ўради-да, ташқарига чиқди. Адҳамжон ҳам печка ёнига ўтириб олганча ҳўриллатиб чой ичаётган экан. «Хўжайин»ини кўриб, ўрнидан турди. Бекмирзаев секретарь қиз-

га: «Сиз ҳам кетаверинг, қоровул бор»,— деди-ю, кўчага чиқиб, устини бир оз қор босган газик машина-сига ўтирди.

Раиснинг уйи колхозчилар янги участка солаётган ерда эмас, қишлоқнинг эски гузарида эди. Бунинг учун олмазор боғлар оралаб тор йўлдан ўтиб бориш керак. Бекмирзаев, чой ичиб, иссиқ хонада ўтириб бир оз терлагани учун пўстинига ўралиб олди, қор тагида қолган боғларга маъюс тикилганича, яна хаёл суриб кетди. Қор босган дарахтлар, унинг назарида, худди бир-бирларининг пинжигга суқулиб олгандай, оқ рўмолга ўранган шохлари орасидан ўткинчиларга хавотир билан тикилиб тургандай.

Бекмирзаев уйига етганда машина овозини эшитиб, бир тўда одам чиқиб келди. Қараса, бола-чақаси билан шаҳардаги ўғли келган экан. Бекмирзаевнинг бирдан кўнгли ёришиб, «ўғлим билан бир ҳасратлашадиган бўлдим», деди ичида. Зафар салкам ўн йилдан бери Тошкентда ишлайди, ўша ердан уйланган. Бундан бир неча йил бурун ўзи ишлайдиган кимё институтида кандидатлик диссертациясини ёқлаган эди, ҳозир ҳам минерал ўғитлар устида иш олиб боради.

Раис ўғли ва келини билан кўришиб, талпинганча келаётган беш ёшли невараси Баҳромни азод кўтариб олди-да, лўппи юзларидан қайта-қайта ўпди. Ҳаммалари бошлашиб уйга киришди. Бекмирзаев ташвишларини бир оз унутиб, оила ҳаловатини ҳис этгандай бўлди. Овқатдан сўнг бирпас телевизор кўриб ўтиришди. Кейин ота-болага шу телевизорли хонага жой солиб беришди; аёллар, бола-бақра эса ичкаридаги хоналарга кириб кетишди.

Ўзлари холи қолишганда Бекмирзаев ўғлига қараб гапирди:

— Зафаржон, ишларинг қалай, болам?

Зафар аввалига, яхши, деб жавоб берди-ю, сўнг

хийла индамай қолди. Бекмирзаев, ўгли нимадир демоқчи бўлаётганини сезиб турса ҳам атайин индамади, ўзи гапиришини кутди. Охири Зафар алламаҳалда отаси томонга ўгирилиб:

— Умуман, ишим ёмон эмас,— деди қандайдир сустроқ оҳангда.— Аслида сиз билан бир нарсани маслаҳатлашмоқчи бўлиб келган эдим. Бошқа институтга ўтмоқчиман...

— Қайси институтга? Сабаб?

— Пединститутга.— Зафар шундай деди-да, яна индамай қолди. Ота ҳам қистамади.— Ҳануз ўша-ўша: эски тос, эски ҳаммом!— дея давом этди Зафар.— Сизларники яхши, меҳнат қилиб, кўзга бир кўриниб қолсанглар дарров юзага чиқасизлар. Ишларинг юришиб кетаверади. Аммо бизда чатоқ. Бутун унвонлару, даражалару — ҳаммасини чўнтагига солиб олиб, бир жойда маҳкам ўрнашиб олган қарияларни, қани, бир жилдириб кўринг-чи! Эҳ-ҳе! Боридан ҳам айриласиз!.. Умуман, ёшларга йўл йўқ...

Бекмирзаевга бу ёқмади. Ўғлининг бирон нарсадан қаттиқ ранжигани, шу сабабдан гапида муболаға борлигини сездю-ю, беихтиёр ўша «кекса олим»ларнинг ёнини олди:

— Устозлар тўғрисида бундай дейиш гуноҳ, ўғлим. Хўш, сен ўзинг осмондан олимлигингча тушганмисан? Бу гапларингни менга айтдинг, бошқага оғиз оча кўрма, уят бўлади

— Нотўғри тушунибсиз!— деди Зафар ҳамон шаштидан тушмай.— Мен бошқа нарса демоқчи эдим. Уларнинг хизматини ҳеч ким тортиб олмайди. Хизматлари катта, албатта. Лекин ёшларга ҳам йўл беришлари керак-да. Ахир, фан — ёшлар билан тирик! Ҳамма буюк олимлар, ҳа, ўша кексаларимизнинг ўзлари ҳам ўттизга чиқмаёқ қиладиганларини қилиб олганлар.

— Хўш, нима демоқчисан? Шунча илмлари билан

энди четга чиқиб туришсинми улар?— Бекмирзаев ўғлига шу саволни берди-ю, аммо хаёлида бу муаммога ўзи ҳам тузукроқ жавоб излаётган эди.

— Инсон сифатида уларга зиғирдак ҳам довимиз йўқ! Мутлақо! Аммо ҳаёт бари бир ҳаёт-да. Ўзингни минг ташлама, бари бир бир кун келиб ўрнингни сендан кўра кучлироқ, сендан кўра ёшроқ одамга бўшатиб беришинг керак. Айни ўша вақтни билиш, кечикиб бировга тўғаноқ бўлмаслик устида гап кетяпти.

Бекмирзаев гўё ичида ўзини ҳаёт билан боғлаб турган ардоқли нарсаси узилиб кетгандек ҳис этди. Ёшликнинг нималигини, мана, энди ёши ўтганда тушуниб ета бошлабди!

— Э, ўғлим, инсон боласи — ерга қадалган уруғга ўхшайди. Хоҳ кекса, хоҳ ёш — бари бир. Қаерга тушса ҳам фақат тепага — қуёшга интилади. Буни ёшинг бир жойга борганда биласан...

Зафар қизишиб айтган гаплари отасига ҳам тегиб кетганини сезди-ю, ноқулай аҳволда қолди. Кейин:

— Эртага районга тушаман деяётгандингизми? Нима, йиғилиш борми?— деб сўради.

Бекмирзаев, тўғриси, ўғли билан шу бугун очикчасига гаплашмоқчи эди. «Ёшим ўтиб қолди, шунча йил ишладим... сенлар ҳам ўз араваларингни ўзларинг тортиб юрибсанлар, бундан кўнглим тўқ... Шунинг учун энди секин дам олишга чиқиб, сенларнинг давлатингда беш-ўн кун роҳат қилиб юрай», деб ўғлини синаб кўрмоқчи эди. Лекин Зафарнинг кўнглидаги гап энди унга равшан бўлди-қўйди. Мабодо, ўғли: «Э, зерикиб қоласиз, эрмак қилиб ишлайтуринг», деган тақдирда ҳам, буни чин кўнгилдан эмас, шунчаки далда учун айтган бўлади. Шу сабабдан ҳам Бекмирзаев:

— Ҳа, ҳисобот олдидан биронта муҳим гаплари бордир-да,— дея жавоб берди. Анча жимликдан ке-

йин эса:— Бировга гов бўлмай, вақтида четга чиқиш тўғрисидаги анови гапингда, ҳар қалай, жон бор,— деб қўшиб қўйди.

Бекмирзаев ҳаёт қарияларни аямаслигини ҳам ма-на энди тушуна бошлабди. Ҳатто ўғлининг мундай қараганда оддийгина сўзлари ҳам унга худди ниш-тардек ботди. Салдан кейин Зафар уйқуга кетди. Бек-мирзаевнинг эса баттар уйқуси қочди. У раисликдан туширишар, деб куйинаётгани йўқ. Минг қатла шу-курки, ҳозир — тўқчилик, маъмурчилик. Болалари ҳам жой-жойини топиб кетган. Оладиган пенсияси кампири билан икковига етиб ортади. Яна тузуккина чорбоғлари ҳам бор. Қайтага шу вазифани тезроқ бошқа одамга олиб беришгани маъқул ҳам. Ортиқча ташвишдан қутулади. Ўзи ҳам баъзан ўйлаб қолади: райондаги йиғилишларга тушса, раислар орасида энг кексаси эканлигини кўриб, хижолат чекади, ай-ниқса буни кимнингдир саволига ўрнидан туриб жа-воб бераётганида кучлироқ сезади. Аммо... айни пайтда, унинг бутун орзу-хаёлларию мақсад-интилиш-лари, ҳали амалга оширилмаган ишлари, умуман ҳаёти шу масъул вазифаси билан бирга кетиб қола-ётгандек туюлади назарида. У амални бировдан сў-раб олмаган. Бутун ҳаёт йўли уни шу даражага олиб келди. Ҳамиша одамлар билан бирга, ҳар қадамда ўзининг одамларга зарурлигини ҳис этиб туради. Шундай кишини энди бирдан пенсияга чиқариб, ил-дизидан чўрт кесилган дарахтдек бир четга олиб қў-йишса... Ахир, у тирик одам-ку!

Бекмирзаев шуларни ўйлаб, беихтиёр ёшлик пайт-ларини, яхши кунларда ҳам, ёмон кунларда ҳам бир ёқадан бош чиқариб ишлаган тенгдошларини эслаб кетди. Урушдан олдин райкомнинг Туёқов деган сек-ретари бўларди. Бекмирзаевни яйловда мол боқиб юрган пайтида кўриб, сал ўтмай колхоз раислигига тавсия этган ҳам ўша эди. Туёқов билан улар тўрт

йилча ишлашди. Кейин у фронтга кетди-ю, ўрнига бошқа бир ёши улугроқ киши келди. Уша Туёқов ҳар бир масалада чўрткесар, айтганини қилдирадиган одам эди. Баъзан қўполликка ҳам ўтиб кетарди. Лекин доим: «Аччиқ гапдан қўрқманглар, аччиқ гапнинг тагида албатта бирор фойдали маъно ётади, таги бўш бўлмайди», деб кўрсаткич бармоғини шифтга нуқиб қўярди.

Бекмирзаев ўша даврларни аллақандай бир тотли туйғу билан ёдларкан, тўсатдан ўзи учун ғалати янгилик кашф этгандек бўлди. Мана, энди ўйлаб қараса, бошлиқларга қараб у ҳам кун сайин ўзгариб борган экан. Яширишнинг нима ҳожати бор: Туёқов даврида Бекмирзаев ҳам колхозчилар билан бир оз қўпол гаплашар, айтганини қилмаган одамнинг таъзирини берарди. Кейин уруш йилларида ёши улугроқ Бўрон Бойсунов секретарь бўлиб турди. Асли касби агроном эди, районда ҳам анча йил ишлади. Жуда юмшоқ одам эди. Таажжубки, таҳликали уруш йилларида ҳам бировни унақанги қаттиқ букиб, «йўқ қилиб» юбормасди. Деярли ҳаммавақт мулойим овоз билан, ўгит бериб гапирарди. Кўпинча сал дарз кетган кўз-ойнагини тўхтовсиз артиб ўтириш одати бор эди. Уша вақтларда аксари колхозларнинг раиси аёллардан эмасми, балки, қаттиқ гапиролмаганининг ҳам боиси шундандир. Аммо, ҳар қалай, жуда яхши одам эди. Бировга бақириб-чақирмаса ҳам, бари бир, планлар бажарилаверарди. Чамаси, уруш ҳаммани қатъий интизомга бўйсундириб қўйган эди.

Э-эҳ-ҳ!.. Уйлаб қараса, хўп одамлар, ажойиб сафдош коммунистлар ўтиб кетибди-я! Ҳозир ўша Бойсунов қаерда экан? Тирикмикан? Инсон умри асли шу экан-да, саф-саф бўлиб келиб, саф-саф кетаверарди. Шунинг учун ҳам одамзоддан охир-оқибатда фақат яхши ному, эзгу иш қоларкан... Кейин Бекмирзаев Алимардон Исмоилов деган секретарни эслади.

Одамларни қанча алғов-далғов қилган эди-я бир ўзи! Ушанда райондаги ишлар ҳам бамисоли узилай-узилай деб турган ипга ўхшаб, таранг тортилиб қолган эди. «Планни бажармасанг, фалон қилодирман!»— деб ваҳима кўтаришидан қўрққан хўжалик раҳбарлари қанча-қанча ноўрин ишларни ҳам қилиб юборишган. Бекмирзаев бир кузда одамларни кечаю кундуз ишлатиб, даладаги бор сабзавотни бирдан йиғдириб, кейин консерва заводга ўтказолмай, қанча-қанчасини чиритиб, ишдан олинишига ҳам сал қолган эди. Ваҳоланки, ўша сабзавотни бир ҳафтада эмас, бир ойда йиғиб олса ҳам бўларди. Бекмирзаев, ўйлаб қараса, шунча йиллик иш фаолияти даврида деярли ҳамма раҳбарларга ҳам қандайдир ўрганиб, уларга тақлид қиладиган бўлибди-ю... бироқ мана шу Алимардон Исмоиловга сира кўниколмабди. Ҳа, ўзи ҳам кўникадиган даражада кўп турмади районда, бир ярим йилдаёқ вазифасидан олинди.

Шундан сўнг Бекмирзаев билан худди ака-укадек яқинлашиб кетган Раҳим Қосимов секретарлик қилди. Бекмирзаевни райондаги энг ичқари колхоздан ўз қишлоғига ўтказган ҳам мана шу Қосимов бўлди. Қосимов ишни ҳам талаб қиларди-ю, аммо одамгарчиликни ҳам ўрнига қўярди. Халқ орасида обрўйи зўр. Бекмирзаевга ҳам жуда кўп яхшиликлар қилган. Аслида Бекмирзаевнинг ҳозиргидек соғ-саломат юришида ҳам Қосимовнинг хизмати йўқ эмасди.

Раис шуларни ўйлаб ётаркан, худди ўз умрига яқун ясаётгандек, кўнгли алланечук бўшашиб бораётганини сизди. Ҳовлидаги чироқдан тушаётган ёруғ шуълада Зафарнинг ғира-шира юзини кўрди-ю, негадир аста хўрсиниб қўйди.

«Навбатдан ташқари бюро йиғилиши... бизга алоқадор жиддий масала бўлмаганида бунча одамни чақириб юришмасди. Утган йили ҳам план бажарилмаган. Бу йил ҳам бирдан совуқ тушиб, қолган-қутган

сабзавотни бир кечада иритиб-чиритиб кетди. Омаднинг кетгани шу бўлса керак-да, балки... Бу йил-ку, тўсатдан совуқ тушди. Хўш, ўтган йили-чи, ўтган йили нега бажаролмадик? Сув танқис эди. Бор-йўғи тоғдан келадиган булоқ сувига кўз тикиб ўтиргандан кейин аҳвол шу-да. Айни ёз кучини кўрсатган паллада шу сув ҳам нақ билакдек бўлиб тортилиб кетади. Ҳосил битмагандан кейин даромад қайдан тушсин?..»

Бекмирзаевни анчадан бери бир фикр эзиб юрарди. Айниқса, мана шунақанги кайфияти ёмонлашган пайтларида ўша фикр лоп этиб миясига келарди-да, бирон муҳим нарсага алаҳсимагунча хаёлидан сира нари кетмасди. Худди атайлаб қилгандай, ҳар кун телевизордан илғор хўжаликларни кўрсатишганини айтинг! Ҳозир деярли ҳамма областларда шунақанги қишлоқлар кўпки, уларнинг олдида баъзи шаҳарлар ҳам ип эшолмайди. Клублар ўрнига маданият саройлари, кўп қаватли уйлар, янги чойхоналар, нонвойхоналар, касалхоналар, боғчалар... Табiiй газ, рангли телевизор... Бекмирзаевларнинг қишлоғини уларга таққослаб бўладими, ахир! Суриштириб келганда, бу ердаги одамлар ҳам улардан кам ишламайди-ку... Эртаю кеч меҳнатдан бўшамайди булар ҳам. Аммо унумда эса барака йўқ. Қишлоқнинг кўринишида ҳам осмон билан ерча фарқ бор. Хўш, бунга ким айбдор? Ахир, унинг калласига келган шу фикрлар, хўш, бошқаларнинг калласига келмайдими?

Район планлаштириш ташкилотларига кўп мурожаат этган. Улар бўлса: «Қишлоғингизнинг перспективаси йўқ, охири бориб бу ердан кўчасизлар», деб жавоб қайтаришган. Шу билан иш тамом. Яна юқорига чиқишга юраги бетламади. Ҳақиқатан ҳам, Бекмирзаевларнинг қишлоғи тоғ оралиғига жойлашган бўлиб, биринчи ноқулайлиги — сув танқислиги, далалари ҳам баланд-паст, янги ер очишга имконсиз.

Ҳатто чорва яйловларида ҳам салда ўт тугаб, колхоз молларини юз километрлаб олисга — Майдонтолга қараб ҳайдашга тўғри келарди. Хўш, шундай экан, нима қилиш керак? Буни билмаганга олиб, индамай юрган билан масала ўзидан-ўзи ечилиб қолмайди-ку! Бугун яширса, эртага иситмаси ошкор қилади.

Гоҳо Бекмирзаев қишлоқдаги барча ноқулайликларга ўзини айбдор деб ҳисоблар, шу сабабдан районга тушиб, «энди мени пенсияга чиқариб, ўрнимга хўжаликни яхши биладиган, ҳозирги илмли ёшлардан қўйинглар», демоқчи ҳам бўлар эди. Лекин одатдагидек ҳар кунги ташвишлар билан ўралашиб қолиб, бу гапни ҳар гал орқага сураверарди. Аммо масаланинг бошқа томони ҳам бор-да. Чунончи, у секингина четга чиқиб олди ҳам дейлик, лекин халқ айтмайдими, ахир демак, шунча йилдан бери бизни бекорга лақиллатиб юрган экансан-да, деб! Зиғирдаккина қишлоқ бўлса ҳам, ўша ердаги жамоатга бошмисан, марҳамат қилиб, унинг келажагини ўйла! Одамлар-ку, асосан, ҳар кунги ташвишлар билан банд. Сен ҳам бандсан. Лекин сен айни пайтда уларнинг келажагини, эртасини, ундан кейинини ҳам ўйлашинг, ўша кунларга олдиндан пойдевор солишинг керак. Ҳа, раҳбарлик осон эканми? Аввало, ўз аравангни уддалаб тортишинг, кейин эса унга қўшиб, бошқаларнинг юкини ҳам тортишинг керак.

Райком уни ишдан озод этишни ўйлаган бўлса тўғри қилибди, эрталаб ариза ёзиб қўя қолсин.

...Бекмирзаев машинада биргалашиб кетаётган ҳамқишлоқларига энди қандайдир бошқача кўз билан қарарди. Ҳаммалари худди солдатлардек, норғул-норғул, мардона йигитлар. Раис уларга ҳозир ошкора ҳавас билан суқланиб тикилар эди. Уғли қатори бўлган бу бригадир йигитлар ҳам ўз навбатида Бекмирзаевни худди оталаридек иззат-ҳурмат қилишарди. Бу соф туйғу бир ёки икки ойда эмас, балки йил-

лар давомида, қанча-қанча синовлар жараёнида тугилиб, мустақкамланган.

Раис партком секретари Фатҳиддин Ҳусниддинов билан у ёқ-бу ёқдан гаплашганча, хаёлида эса: «Райкомда, ўрнингизга энди кимни тавсия қиласиз, деб сўраб қолишса, хўш, қандай жавоб қиламан?» дея ўйлаб борарди. Мана, партком секретари Ҳусниддинов; илмли, меҳнаткаш йигиту, лекин одамлар билан ишлашда ҳали бир оз хомлиги бор, тажрибаси кам. У яқингинада халқ хўжалиги институтини тамомлаб келиб, колхозда икки йилча экономист бўлиб ишлади. Яхши мутахассис! Уни секретарликка тавсия этган ҳам аслида Бекмирзаевнинг ўзи. Бироқ, раиснинг назарида, у ҳали сал тобланиши керак.

Бекмирзаев шу пайт ўзидаги яна бир камчиликни сезиб олгандек бўлди. Тагин галга соляпти. Ҳали вақт бор, аста-секин ўрганишади, деяпти. Ваҳоланки, ўзи-чи? Ахир, унга йигирма уч ёшида Туёқовнинг ўзи бутун бир колхозни ишониб топширган эди-ку. Тажриба, муомала, эпчилликни Бекмирзаевга биров ўргатгани ёки у шуларни ўрганаман, деб навбат кутиб ўтиргани ҳам йўқ, ахир. Муштдек бошидан ҳаёт қозонида қайнаб, ўзи ўзини одам қилди. Гоҳо янглишди, вақти келса — ҳаммани қойил қолдирди.

Ёки мана бу Пўлатбек. Тўртинчи боғдорчилик бригадасининг бошлиғи. Умри далада ўтади! Шунини сайласа бўлмайдами! Бўлади-ю, аммо сал қаттиққўлроқ.

Оббо, яна кир қидиряпти-я!..

Бекмирзаев қўйнидаги аризасини пайпаслаб кўрди-ю, машина ойнасидан ташқарига қаради. Кечаги қор тинган, ҳудудсиз далалар оппоқ кўрпа остида жимгина ором олар эди. Қиш фаслининг қандайдир поёнсиздек кўрингани таъсир қилдими, унинг нафосати киши кўз ўнгида абадий қоладигандек туюлган.

ни учунми, хуллас, Бекмирзаев ташқарига қараганча чуқур бир хўрсиниб қўйди.

Райкомга соат ўн яримда кириб боришди. Биринчи секретарнинг қабулхонасида котиба қиздан ташқари яна бир-икки киши ўтирган эди. Котиба қиз Бекмирзаевни таниб, кулиб саломлашди-да, Ҳайдар Холиқов ҳузурига кириб кетди. Сал ўтмай чиқиб Бекмирзаевни ичкарига таклиф қилди. Бекмирзаев ҳамроҳларига худди хайрлашаётгандай тикилиб, ичкарига кирди.

Остонадан ўтиши билан Холиқов ўрнидан туриб, унга пешвоз чиқди ва қаттиқ қўл қисиб кўришиб, креслога таклиф этди. Ўзи рўпарага ўтириб: «Соғлиқлар қалай, Маҳмуд ака!»— деди самимият билан. Бекмирзаев негадир қилт этиб ютинди-да, «раҳмат», деди ва ичида: «Бу энди даромади... кўнгилга қаттиқ тегмай, хамирдан қил суғургандек иш битирмоқчи», деб ўйлади. Холиқов эса бамайлихотир, қиёфасини ўзгартирмай:

— Бошқа ўртоқлар бир оз кутиб туришар. Аввал сиз билан келишиб олсак,— деди-да, кейин сал ўйланиб қолди.— Эшитдим, шу районга меҳнатингиз кўп сингган, тажрибали отахон экансиз. Ўзингиз биласиз, район менга ҳали яхши таниш эмас. Фақат бир-икки колхозни бориб кўрдим. Шу жумладан, сизнинг колхозингизни ҳам. Эскидан гап бор-ку: юз марта эшитгандан бир марта кўрган афзал.— Холиқов шундай деб, кулиб қўйди.— Хуллас, иш жуда кўп. Сизнинг колхозингиз ҳам бўшроқ хўжалик экан. Мени кечирасиз, бир неча йил Сирдарёда ишлаганман, у ердаги колхозлар шу қадар бойки, колхозчиларнинг турмуши шу қадар...

— У ерларда пахта экилади,— деди Бекмирзаев, тўсатдан ўзини оқлашга ўтиб.— Бизда эса чорва, дон, сабзавот...

— Хўш, хўш!— Холиқов Бекмирзаевга синчков бир қиёфада тикилиб қолди.

— Яширишнинг ҳожати йўқ, пахтага қараганда сабзавотнинг меҳнати кўпу даромади оз,— деди Бекмирзаев.

— Гапингизда жон бор.— Холиқов бошини лиқиллатди.— Марҳамат, давом этаверинг.

Бекмирзаев қўйнидаги аризасини яна бир ушлаб қўйди-ю, Холиқовнинг гапига жавоб беришга уриниб кўрди:

— Одамларимизнинг туриш-турмуши ҳам шунга яраша...

— Хўш, нима қилиш керак энди!

Бекмирзаев елкасини қисиб қўйди. Холиқов, ҳой-наҳой жиддий мавзу узилиб қолмасин, деди шекилди, ўзи гапни давом эттирди:

— Сабзавотнинг меҳнати кўп, деганингиз тўғри. Лекин пахтада камми? Аммо сабзавотчилик ҳали пахта даражасида механизациялаштирилмаган, деганингиз, бу гапингизга қўшилардим. Лекин, айтинг-чи, сизнингча, ички имкониятларимизнинг ҳаммасини ҳам ишга солиб бўлганмизми? Қолоқлигимиз, табиий шароитлардан ташқари, маълум даражада ўзимизга ҳам боғлиқ эмасмикан! Бирон йўлини топишимиз керак-да, барибир! Мана, масалан, сизнинг колхозингиз... Асосан сув етишмайди. Тўғрими! Хўш, шу пайтгача нима чора кўрилди? Чирчиқдан сув чиқарса бўлмайдими! Бўлинмас фонддан, наҳотки, битта насосга етадиган пул ажрата олмасанглар! Кейин... қишлоқда салкам беш юз хонадон бор, деганингизу, бироқ бригадаларингизда атиги уч-тўрттадан одам ишлаяпти, холос.

Бекмирзаев индамади, чунки секретарнинг гапи бутунлай ҳақ эди.

— Икки йилдан бери планларингизни бажара ол-

мас экансизлар. Қизиқ! Ҳозир планни эмас, қўшимча мажбуриятни бажармаганлар ҳам кам қоляпти...

Бекмирзаевнинг яна эски дарди қўзий бошлади: «Умрим шу районда ўтди. Мен ўстирган дарахтлар, мен қурган уйлар, мен яхшилик қилган одамларнинг санаб саноғига етиш қийин. Лекин нима қилай — қаридим, қариганингдан кейин эса қадрингни билишмас экан, ҳамма нарсага гўё ўз-ўзидан бўлиб қолгандек қарашаркан. Мана шу ёшгина, хушқомат йигитча ҳам кечагина келиб, бугун дарров таъна ёғдирапти. Э, жоним ўнта эмас-ку...» Бекмирзаев энди аризасини чиқармоқчи бўлиб, қўйнига қўл суққанда Холиқов ўрнидан турди-да:

— Бу ишлар осон эмас, албатта,— деди.— Лекин яхши иш! Ҳамма яхши ишлар эса қийинидан бошланади. Буни сизга айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Хуллас, сизларни бугунги бюрога таклиф этганимизнинг сабаби ҳам — ўтириб бир маслаҳатлашмоқчимиз. Кишиларнинг фикрини эшитмоқчимиз. Бунинг устига, уч кундан кейин ҳисобот йиғилишларинг бўлиши керак экан. Фикрларимизни колхозчиларга ҳам етказасизлар.— Кейин у ўта майин овоз билан давом этди:— Маҳмуд ака! Биз бу ерда келишиб, бюрода шунанганги масалани муҳокама қилишни истадикки, ўша масала ҳаётнинг ўзидан мана мен деб, нақ райкомнинг эшигини қоқиб кираётган масала бўлмоғи керак. Ана шундай масалалардан бири, назаримда, умумий оқимдап хиёл бўлса ҳам орқада қолаётган айрим хўжаликларнинг ишини ҳар томонлама чуқур, такрор айтаманки, ҳар томонлама чуқур ўрганиб чиқиш. Буни биз камчиликларимиздан қўрқмай, партиявий нуқтаи назардан муҳокама қиламиз.

Салдан кейин бюро бошланди...

* * *

Қош қорайганда икки машина райондан чиқиб, «Ғалаба» колхози томон йўл олди. Биринчисида —

Бекмирзаев, колхоз партия ташкилотининг секретари Хусниддинов ва уч бригадир йигит келяпти. Улар райком бюросидаги гапларни ҳамон муҳокама этишиб, ҳатто бир-бирлари билан тортишиб ҳам кетмоқда эдилар. Бекмирзаев ҳам анча йўлгача баҳслашиб борди-ю, кейин аста-секин уни хаёл чулғаб олди: «Кечадан бери уйқум қочиб, фақат ўзимни, арзимаган бир амалимни ўйлабман-а! Яхши ҳамки, на уйда, на правлениеда оғиз оча кўрмадим... Э, тавба! Намунча шуҳратпараст бўлиб кетмасам! Нима, отамдан мерос қолганми бу раислик! Уни халқ берган. Бизга хизмат қил, бошимизни қовуштир, деб берган. Истаса, халқ яна қайтариб ҳам олади. Мен бўлсам, ўзимни ўйлабман. Уч соатлик бюрода лоақал бирон марта шахсиятимга тегишмади. Фақат колхозни кўтариш, одамларни бадавлат қилиш тўғрисида гап кетди. Мен бўлсам, туни билан ухламай амалимни ўйлаб чиқибман. Ҳа, қариганимга мана энди ишонсам бўлади... Холиқовни қаранг-а! Отасига минг раҳмат! Энди ишимиз юришиб кетадиганга ўхшайди. Йўқ, ҳисобот йиғилишида масалани кўндаланг қўяман. Халққа очиғини айтаман. Райком ёрдам берадиган бўлди, сув чиқарамиз, фаровон яшашимиз фақат ўзимизга боғлиқ, дейман. Умр ўтиб кетади, эзгу ишларни кўпроқ қилайлик, дейман!»

Бекмирзаев бу гапларни биринчи галда айни ўзига тайинлагандек, ўйчан борарди. Назарида, бугун хийла ёшариб кетгандек эди. Ёшларга етиб юриш учун қалб, вужуд, аҳдинг билан ёшариб юришинг керак экан. Акс ҳолда...

У узоқдаги тоғ бағирларидан босиб келаётган қоронғиликка кўз ташлар, дара орасида порлаб турган сон-саноқсиз чироқларни кўрганда эса кўнглига ширин бир илиқлик оқиб кирар, ўша ҳар бир чироқ ёнган хонадон олдидаги ўзининг буюк масъулиятини ҳам ҳис этар эди.

ЯНА КЕЛГАН БАХТ

Ҳар ким ўз уйида мисоли подшоҳ...
Фирдавсий

1

Камолиддин ярим кечада уйғониб кетди. Туш кўрдими, нима бўлди ўзи: худди бурунгидай — хотинининг иссиқ кифтидан қўлини олгиси келмай, эриниб, қандайдир лоқайдлик билан уйғонганга ўхшади. Кейин бирдан ўзининг алаҳсираганини пайқади-ю, юраги орқасига тортди. Рашидахоннинг салкам икки йилдан бери бўш ётган жойига уйқули кўзларини тикди ва қилт этиб ютинди. Гўё хотини ўлмагандай, оқ сурпич кўйлагининг кўкраклари очилиб, қоп-қора қалин сочлари бутун ёстиқни эгаллаганча ҳамон ёнида ётгандай туюлди Камолиддинга.

Деразадан тушаётган хира ой шуъласида у тусмоллаб пахмоқ шиппагини оёғига илди-ю, ҳовлига чиқди. Бошқа нарсаларни ўйлайман деса ҳам бўлмади: негадир ҳозир миясини Рашидахоннинг хаёли эгаллаб олган эди. Уйга қайтиб кирди-да, Хосиятдан хабар олиш учун оёқ учида юриб келиб, эшиги хиёл очиқ турган ён тарафдаги хонага ўтди. Қоронғи бурчакдаги каравотда ухлаётган қизи томонга бирпас тикилиб турди ва чироқни ёқай деб қўл чўзган онда, яна хаёлига «майли, ухласин» деган фикр келди-ю, секин ўз хонасига кириб кетди. Бари бир ухлаёлмади. Дераза қаршисига бориб ғира-шира шарпадан иборат ташқарини бемақсад кузата бошлади. Ҳў олисда — муюлишга ўрнатилган симёғочдаги хира электр лампочкасини шамол беланчакдек тўхтов-

сиз тебратяпти. Қўшни уйларнинг деразалари одамга хўмрайгандай қорайиб кўринади... «Соат неча бўл-дийкин?» дея ўйлади Камолиддин, аммо шифоньер устида чиқиллаб турган соатга қараш учун чироқни ёққиси келмади. Камолиддиннинг юраги ғаш тортиб, чап кўкраги негадир оғирлашгандек, ўзича бир-икки уқалаб ҳам кўрди. Рашидахон бўлганда-ю, дарров се-зарди, аввалига каравоти ғичирлаб, кейин эснаб кў-зини очарди-да, «ҳа, нима қилиб турибсиз ярим кеча-да, ётинг», дерди ва нарироқ сурилиб Камолиддинга жой берарди. Шунда Камолиддиннинг юраги бирдан қўйиб юборгандай, бирдан дили равшанлашарди...

Камолиддин уйқуси келмаса ҳам ўринга кириб ётди. Қоронғи шифтга тикилганча яна марҳума хоти-нини ўйлай бошлади. Суриштириб келганда, у ҳамма расм-русмларни жойига қўйди: ҳатто эл-юртдан оши-риб ҳам юборди...

Бир хил эркаклар борки, хотини бетоб ётгандаёқ, «пешонам шу экан», дейди-ю, бошқасини мўлжаллаб қўяди. Лекин Камолиддин Рашидахон билан ўн уч йил ораларидан қил ўтмай, оғиру енгилни баравар тортишиб, бир-бирларига шу қадар кўникиб кетган эканларки, бечора жон берай деётганда ҳам Камо-лиддин ўлим деган бедодликни ақлига сиғдиролмай, «У кетса, менинг қолишимдан нима маъно?» деб юрак-бағри ўртанди... Йўқ, докторларнинг айтгани бўлди — «бошқа туғманг», деб тайинлаганларини қулоққа олмай, бечора Рашидахон пешонасининг шў-рига шундай қилган экан. Болани қориндан олганла-ри ҳам фойда бермади... Кетганда ўлганнинг жони кетди. Кўз очиб-юмгунча, мана, орадан икки йил ҳам ўтибди.

Камолиддинга ҳар қанча оғир бўлмасин, айрилиқ азоби, яккалик азоби уни ҳар қанча қийнамасин, юра-гидаги алами оз-оздан сусайиб, охири сўна бошлади. Аммо нимадир баҳона Рашидахон эсига тушгудек

бўлса, яна қайта азоби бошланади, яна худди бугунгидек ўзини қўйишга жой топмайди. Шундай пайтларда баъзи бир тани бошқаларнинг меҳрибонликлари ҳам юрагига тигдек ботади.

Хотинининг йигирмасини ўтказаетгандаёқ маҳалла комитетининг раиси Ҳошим ака Аброров Қамолиддин билан катта дарвоза ёнида дардлашиб турдиганда, кейин:

— Қисмат экан, ука, начора,— дея насиҳат қила бошлади.— Йиғлаб-сиқтаган билан, куйган билан келармиди энди, кетди. Муштдаккина қизалоқ икковингиз шундай ҳовлида қачонгача ҳувиллаб ўтирасизлар? Бирон-бир бевами, ишқилиб, хонадонга аёл киши керак. Ўйлаб кўринг. Хосият қизга ҳам оғир бўп кетади бунақада.

Қамолиддин ўшанда дабдурустдан айтилган бу гапга жавоб беролмай қолди, эҳтимол, шу индаманини ҳам одамлар бошқача йўйган бўлишлари мумкин...

Қамолиддин Рашидахон тиригида у-бу нарсани аяса аягандиру, аммо ўлгандан кейин бутун борини тўкиб ташлади. Ҳамма маъракаларини, йилини ҳам ихлос билан, маҳалла-қўй ичида уялмайдиган қилиб ўтказди. Ўзи бозорга бориб, катта бир қўчқор олди, туёғига ҳам тегмай қозонга солдирди; калла-ҳасип пиширтирди, қирқ килолик ош дамлаттирди. Кейин уч ойча овора бўлиб мозорига қаради. Шаҳар маъмуриятидаги ошналарини ишга солиб, Рашидахоннинг қабри теварагини бошқаларникига қараганда сал кенгроқ олдирди. Катта бир хонадек келадиган жойни гулдор темир панжара билан ўратиб, ўртасига бир метрлик мармар ёдгорлик ўрнатди-да, Рашидахоннинг рангли суратини қўйдириб, тагига бу дунёнинг ўткинчилигини ёдга солиб турувчи икки мисра шеър ёздиртирди. Шундан сўнг юрагида чўкиб ётган унча-мунча гуссалари-ю, Рашидахон олдидаги гуноҳ-

лари ҳам (агар гуноҳлари бўлса) ювилиб кетгандай сезде ўзини. Лекин оғир бир юк ҳамон дилини эзгани-эзган. Рашидахон ўлган куннинг эртасигамиди, ишқилиб, иккита қўшниси — биттаси янги жемпер, биттаси жун рўмол кўтариб чиқди-да, «Шу нарсалар сизларникида туриб турсин, деб бергандилар раҳматлик... шу ҳам насиб қилмаган экан», деб ташлаб кетишди. Камолиддин куядори ҳиди анқиб турган жемпер билан жун рўмолга индамай қараб қолаверди-ю, лекин нафсонияти шу қадар ерга урилдики... хотинидан хафа бўлишни ҳам, хафа бўлмасликни ҳам билмасди ўшанда. «Наҳотки, шунчалик зиқна эканманки, мендан яшириб буюм олса...»

Мана, ҳозир ҳам Камолиддин ётган ўрнида бир тўлғониб нариги томонга ағдарилди, ўша воқеани хотирлай бошлади. Кейин Рашидахон қизлигида олган ҳаворанг юпқа пальтосини деярли ўн йил кийиб, ташлаб юборар даражага келганда ҳам устидан қўймаганини эслаб хотинига баттар ачинди...

2

Орадан икки ярим йилча ўтиб... бу хонадонда энди кичкинагина тўй бўляпти. Камолиддинга қўйса, бунақанги даранг-дурунгсиз, ҳамма ишни ими-жимидагина ҳал қилиб қўя қоларди. Бироқ бегона аёлни «ҳа» йўқ, «бе» йўқ индамай уйга киритиб олиш ҳам эл-юрт орасида хунук экан. Аввало-ку, яна оила қуришга бўйни ёр бергунча ҳам Камолиддин неча марталаб айниб, неча марталаб яна «хўп» деб, одамларнинг тоза жонига тегиб кетди. Йўқ, бошга тушмагунча киши тушунмас экан. Хотини ўлган кунлари уйланиш деса осмонга сапчиган одам, кейинроқ бу масалада жиддий бош қотира бошлади. Кўпинча ишдан чарчаб қайтади, баъзан ишхонада нимадандир кай-

фияти бузилади, уйга келганда кимнингдир салгина далдасига зор бўлиб туради. Хосият ҳам бунга сезади. Дадаси келгунча чой қўйиб, овқат пишириб, у ёқ-бу ёқларни қўли етгунча йиғиб-йиғиштириб ўтиради. Лекин Қамолиддинга баъзан овқат ҳам ёқмайди, еган таомининг мазасини билмай ейди. Бир чеккада бош эгиб, дастурхон попугини ўйнаб ўтирадиган Хосиятга қараб туриб баъзан жаҳли чиқади, юрагидаги бутун аламини шу бир қарич болага тўкиб-солгиси келади. Лекин бундай пайтларда у ўзини куч билан босади; онаси ўлгандан бери ҳали қизига бирон оғиз ёмон гапирмаганининг сабаби ҳам шундан. Ахир, у бола-ку! Унга нимани айтсин? Ишдан хафа бўлиб келганиними? Бошлиқ билан сал аччиқлашганиними? Ёки дилини ўртаб ётган, ўзи ҳам нималигини аниқ англаёлмаётган бетайин ҳисларини айтсинми? Нима деб айтади? Йўқ, аксинча, қиз бечорани у ҳар қадамда юпатиши, дунёдаги энг азиз кишисидан айрилган, кўнгли яримлигини унга сира билдирмаслиги, уни ўқитмаслиги керак!..

Хуллас, энди тўй бўляпти... Ёр-биродарлар орага тушиб, охири қўйишмади: нариги маҳалладан уйда ўтириб қолган бир ўқитувчи қизни топишибди. Ўзи тузук оиладан, ака-ука, опа-сингиллари кўпу, аммо ҳаммалари тиниб-тинчиб кетган хонадон экан. Фақат мана шу кенжа қизларигина биркам қирққа чиқса ҳам тенги топилмаган, бунга ҳам эҳтимол тили дудуқлиги сабаб бўлгандир. Бечора қиз университетни битириб, мактабда ўқитувчилик қилаётган йили шошилиб бир марта таксига тушгану, такси симёғочга урилиб кетиб боши жароҳатланган, кейин тили дудуқланиб, кўрсатишмаган жойлари қолмаган, бари бир давосини топишолмаган экан. Шундан сўнг унинг ўзи ариза бериб, мактаб кутубхоначилигини олган экан. Қамолиддин ўша қизни ҳатто кўриб ҳам ўтирмади. Яккалик жонига тегиб, ошналарининг гапи,

тавсифи билан чегараланиб, худди қимор ўйнаётган одамдай «хўп» деб қўя қолди.

Қиз томон ҳам Камолиддиннинг аҳволини тушуниб, «Ҳа, майли, катта тўй бўлмаса бўлмас, пешоналарига ёзилгани шудир-да», деб розилик беришди. Аввалига шундай бўлди. Лекин орадан бир ҳафта ўтгач, «тўй, тўй» деб ҳаммаёққа овозаси тарқалган пайтда... энди бошқа ашулани айтиб ўтиришибди. «Йўқ, тўй қилиб оласиз... Кўчада қолган хотинга эмас, онаси ўлмаган қизга уйланыпсиз...» Бу нима шармандачилик энди?! Бўйи етай деган қизи турсада, бу ёқда, у базм қилиб ўтирса! Хосиятнинг юзига қандай қарайди, ахир? Ўзи, шундоқ ҳам кейинги кунларда афти ангорини таниб бўлмайди. Ранги сўлиб, юзида фақат кўзи қолган. Хўш, Камолиддин нима қилсин? Бу бармоғини тишласа, буниси зирқирайди! Ўша қари қизнинг холасига ҳам минг лаънат! Тинчгина бўлаётган ишни лойқалатиб... ўша холаси айнитибди қизнинг онасини! Синглисини сиқиққа олиб:

— Нима бало, қизингга ишонмайсанми? Бирон бир айби борми?— деб зарда қипти.— Нега унда тўйсиз узатяпсан?! Нега эл-юрт таомилини оёқ ости қиласан? Билиб қўй, енгилгина, енг ичида битган иш хосиятсиз бўлади! Нима, одамлар сенинг тўйингга зорми ҳозир? Тўй дегани... ҳамма кўрсин, ҳамма фотиҳа берсин, билсин, қолаверса, бундан бу ёғига эр ҳам, хотин ҳам билиб қадамини боссин, деб тўй қилинади. Шунням тушунмайсанми? Қим айтади сени қўша-қўша фарзанд ўстириб, куёв кўриб, келин туширган бойвучча деб! Жуда бўлмаса, қизингни ўйламадингни?! «Бошқа болаларини дабдаба билан чиқариб, менга келганда нега пасайиб кетишди», демайдими, бечора! Бу — худо берган айби — соқовлигини биринчи бўлиб ўзинг юзига солганингмасми?! Йўқ, у сенга — қиз, менга — жигар. Ўтирган — ба-

ри бир ўрнини топади. Уша иккинчи хотин олаётган азамат, агар зиғирдай инсофи бўлса, мард эркак бўлса, тўй қилиб олсин! Сал бели қайишса, қадрига кўпроқ етади!..

Бу гапга ҳеч ким қарши туrolмади, Камолчддин ҳам охири бўйин эгди. Қарабсизки, энди шу чароғон ҳовлида унинг иккинчи бахт тўйи бўляпти. Тўйга айтилганлар унча кўп эмас — Камолиддиннинг яқин ёр-дўстлари, бир-иккита қўни-қўшни, меҳмонларнинг аксари эса қиз томоннинг одамлари. Камолиддин: «Менга куёвларга ўхшаб кийиниш энди ярашмас, уят бўлар, деган эди, орага яна келиннинг ўша шаддот холаси аралашди. У деб-бу деб, Камолиддинга ҳам бошдан-оёқ сарпо кийдиришди. У қоп-қора костюмда, оқ кўйлак устидан ярқиллаган қизил галстук тақиб, елкасининг сал чиқиб қолганини айтмаса, ўн ёш ёшариб кетгандай хилча бўлиб турибди. Шаҳлохонга-ку (келиннинг исми бу), обдан оҳанжама билан сарпо тиктиришган. Ёши ўтгани сабабли тўлишиб қолган гавдасига тўпиғигача тушган оқ ҳарир кўйлак торлик қилар, миқти тирсақларининг юқориси эса енгини йиртиб юборар даражада сирилиб турарди. Баланд турмакланган қора сочлари юзи ширмондай тўла бўлгани учун унча сезилмас эди. Камолиддин қанча тумшаймасин, бари бир худди йигирма яшар қизни узатиб келаётгандай, автобус тўла аёллар маҳаллани бошга кўтариб ёр-ёр айтишарди:

Йиғлама, қиз, йиғлама, тўй сеники, ёр-ёр,
Остонаси тиллодан уй сеники, ёр-ёр...

Хотинларнинг ғайрат билан бири олиб, бири қўйиб айтган бу хонишларидан Камолиддин тоза мулзам бўлса-да, қора костюмини ярқиллатиб Шаҳлохонни дарвоза олдида кутиб олишдан бошқа иложи қолмади. Шу қий-чув, тўс-тўполоннинг ичида ҳам у,

нуқул ўзига таниш овозларни илғаб олишга уринар, хижолатли кўзлари фақат бир-икки одамни, айниқса қизи Хосиятни излар, унинг ҳозир нима иш билан бандлигини кўзидан сира қочиргиси келмас эди.

Келин тушган автобус нақ остонагача бостириб келди-ю, хотинларни бир-бирига сўқиштириб таққа тўхтади. Шофер йигит эшикни очди. Қани энди янгалар ноз қилмай, тезда ҳовлига кириб кета қолишса экан! Йўқ, қаёқда дейсиз! Куёв бола сиполик билан бош эгиб келиб, келинни бурунги вақтдагидек даст кўтариб олиб чиқиб кетмаса ҳам, янгичасига жуда бўлмаса қўлидан етаклаб тушириши керак эмиш автобусдан. Бу гапдан Камолиддиннинг юзлари ўтдай чақнаб баттар довираб қолди. Назарида ҳамма уни майна қилаётгандай бўлиб туюлди. Келин эса туша қолмас, ёр-ёр тобора авжга минмоқда эди:

Қатламалар қатланибди,
Келин бола отланибди, ёр-ёр-эй,
отланибди...

Охири маҳалла мутасаддиларидан бири Камолиддинни деярли туртиб автобусга олиб чиқди-ю, шундагина келин ўрнидан туриб секин унга яқин келди. Камолиддин Шаҳлохоннинг оқ нейлон қўлқопда қисилиб турган миқти қўлидан олиб, пастга етаклаб тушди. Орқаларидан хотин-халаж ҳам гуриллаб кўтарилди-ю, сочув бошланди: ҳар хил конфетлар, чақатангалар ерга дувиллаб тушган сари, маҳалла болаларининг қичқириви нақ оламни бузгудек қулоқларни батанг қиларди. Тўйга келганларнинг бари шовқинсурон билан охири ҳовлидаги столлар атрофига бир-бир жойлашиб ўтиришди. Шу дақиқадан бошлаб Камолиддин ҳам аста-секин умумий оқимга бўйсуниб, одамлар ўзи билан ўзи оворалиги учун, бекордан-бекор ҳадеб хижолат чекаверганига ичида ўзини койиб ҳам қўйди.

Аммо гуллар билан безатилган, деворига каттакон қизил палак қоқилган стол ортига Шаҳлоҳон иккови энди келиб ўтиришаркан, бирдан худди рўпарагина-сида — катта уй остонасида турган қизи Хосиятга кўзи тушди. У бугун энг чиройли кўйлагини кийиб олган, ҳозирги ҳолати шундай эдики, дадасига рафиқа, ўзига эса она бўлиб келган бегона аёлга у ҳайрат ва таажжуб билан тикилар, бутун вужуди Шаҳлоҳонда, бу — уни ўз онасига таққослаётганими ёки «наҳотки, шуларнинг бари ўнгимда юз беряпти», деб ҳайратланаётганими — билиш қийин эди. Камолиддиннинг ичида гўё бир нарса чирс этиб узилгандай эрталаб қизи билан иккови ўртасида бўлиб ўтган гап лип этиб миясидан ўтди...

Хосият ўрнидан тургач ўзидан-ўзи юлқиниб, чой ҳам ичмади. Аввалига буни дадаси сезмади. Кейин қараса, Хосиятнинг кўзлари шишиб, қизариб кетган. Камолиддин айна мана шундан қўрқарди. Шундай бўлса нима қиларини билмай ёш боланинг олдида довдираб қолишидан қўрқарди. Мана худди кутгани бўлди: Хосият пана-панада ўзини тиглаб, юм-юм йиғлаб юрибди. Буни Камолиддин сезгандан сўнг ҳам анча вақтгача индамади. Охири чидай олмади, қизининг аҳволидан кўнгли эзилиб, қилаётган ишидан яна афсуслана бошлади. Бу ёқда ҳадемай одамлар, тўйга қарашадиган қариндош-уруғлар кела бошлайди. Нимадир чорасини топиш керак...

Камолиддин ичкари уй эшигида туриб, ҳовлида майда-чуйда юмушлар билан машгул бўлиб юрган Хосиятнинг бу ёққа қарашини кута бошлади. Қизи хокандоз билан супургини деворга суяб, кўзини қайта-қайта этагига артаркан, отаси кириб кетган уй томонга тикилган эди, шунини пойлаб турган Камолиддин уни бармоғи билан имлаб чақирди. Хосият ерга қараганча истамайгина дадасининг олдига келди. Камолиддин кўнгли бўшашганидан қизчасини маҳкам бағ-

рига босди-ю, кўзлари намланиб, Хосиятнинг пешона ва юзларидан ўпа бошлади. Хосият ҳам шуни кутиб турган экан шекилли, дадасининг кўкрагига ёпишиб, баралла хўнграб юборди. «Падарига минг лаънат шунақа тўй-пўйининг ҳам! Сўққабош ўтиб кетганим яхши эмасмиди-я!..»

Аммо одам ҳамиша ҳам мана шундай чуқур туйғулар оғушида яшамайди, яшай олмайди. Бунақанги изтиробли кечинмалар, ҳам адолатли, ҳам азобли ҳолатлар киши қалбига меҳмондек онда-сонда бир келади-ю, уни ларзага солиб, иродасини букиб кетади. Кейин одам, хоҳласа-хоҳламаса, худди тинган сувдек атрофига хотиржам назар ташлайди ва ўз ҳаётини яшаётган муҳитига мослаштиришга уринади.

Қамолитдиннинг осмонларда учиб юрган хаёлини Хосиятнинг: «Кетаман!» деган зардали овози ўзига келтириб қўйди. Қамолитдин бирдан сергакланиб, қақдини ростлади:

- Қаёққа кетасан?
- Холамникига.
- Бугун тўй-ку? Холанг ҳам келади.
- Йўқ! Кетаман!

Қамолитдиннинг бирдан жаҳли чиқиб, тутақиб кетди. Лекин шундайям ўзини босди. Бошқа иложи ҳам йўқ. Агар ҳаммасига эътибор бераман деса, бунақа воқеалар Рашидахон ўлгандан бери неча мартаб бўляпти. Бир куни Қамолитдин йиғилишга шошилаётган эди, «Қизалоғим, дарров мановини дазмоллаб бер, кийишга кўйлагим қолмабди»,— деди эндигина ўрнидан турган Хосиятга бир оз намланган оқ кўйлагини узатиб. Ўзи қоғозларига шўнғиб кетди. Хосият дазмолни роса қиздириб, этагидан босиб кўриш ўрнига бирдан ёқасидан бошлаган эди, жазз этди-ю, оқ кўйлакнинг ўнг ёқаси саргайди-қолди. Хосият тилини тишлаганча анча вақт серрайиб турди-да, кейин қолган қисмини ҳам дазмоллаб, апил-тапил нонушта

қилган дадасига узатди. Қамолиддин кўйлакни шошиб кийиб, галстук боғлаш учун кўзгу қаршисига борди-ю, бирдан кўзлари чақчайиб Хосиятга қаради. Қизи рўпарасида шу даражада эзилиб турардики, сўкиб юборишга ҳам тайёр Қамолиддин: «Ҳа, дуруст, ёмон дазмолламабсан, қизим», дейишдан бошқа илож тополмади ва ўшанда кун бўйи сарғайган ёқа билан ишда юрди.

Мана, ҳозир ҳам ғазабини ичига ютиб, қизининг елкасини силади, яна бағрига босди. Энди фақат ўз отаси тафтидангина ором олиши мумкин бўлган қиз учун бу ҳам ёқимли, ҳам азобли эди. У ҳамон пиқ-пиқ йиғлаганча дадасига ёпишиб турарди.

— Сенга нима бўлди, қизим? Ақлинг кўп деб ўйлагандим. Нега қийнайсан мени? Шу қийналганларим озми? Нима қилай, ахир мен ўлдирмадим-ку аянгни? Нима қилайди, қисматимизда шу нарса бор экан, сенга, сендай қизалоғимга азоб бериш, жоҳиллик қилиш пешонамга ёзилган экан, мен нима қилай, болам? Айт, мен нима қилсам кўнглингни жароҳатламаган бўламан? Айт, қизим, сенинг айтганингни қиламан! Майли, нима десанг ҳам айтганингни қилай. Айт, қизим, айт!

Шу гапдан кейин Хосият бир дақиқа яна ўксиб-ўксиб йиғлади-ю, бирдан дадасига раҳми келиб кетди. Чунки шу пайтгача у дадасининг бунчалик ожизлиги, одамнинг ичи ачийдиган бир ҳолга тушганини кўрмаган эди. Секин бошини кўтариб, юзини деворга ўгирди-да, дадасининг нимадир дейишини кутиб, нафасни ичига ютиб турди. Қамолиддин ҳам Хосиятдаги бу ўзгаришни пайқаб:

— Кетаман деганингни иккинчи эшитмай, қизим, хўпми?— деди.— Келишдикми? Уятга қоламиз-а! Биринчи кунданоқ қизи уйга сиғмабди-да, дейишмай-дими? Бу фикрни миянгдан чиқариб ташла, агар ҳақиқий қизим бўлсанг! Хўпми?

Хосият «хўп» дегандай бош ирғади. Қамолиддин қизининг пешонасидан ўпиб, елкасига бир-икки қоқиб қўйди-да, ташқарига чиқди. Йўлакда қолган Хосият энди ўз қилмишидан уялиб, дадасига кўринишга ҳам анча вақт ботинмади. Кейин шахт билан уйдан чиқди-ю, ҳовлини супуриб-сидиришга тушди...

Хосият куни билан, ҳатто мана ҳозир келин келган пайтда ҳам хушчақчақ кулиб, одамлар ичида очилиб-сочилиб юриб хизмат қилар, бироқ уни сал синчиклаган киши шу оддий ҳаракатларга ҳам у қанчалар куч сарфлаётгани, ўзини зўрлаётганини англаб олиши қийин эмасди. Аммо бугун тўй кечаси эди, синчиклашга эса одамларнинг унчаям вақти йўқ эди. Шунинг учун ҳам Хосиятнинг бу руҳий азобини бошқалар сезмас, ҳатто дадаси ҳам шубҳа қилмас, «бояги гапим қаттиқ таъсир этибди», деб кўнгли хотиржам эди.

Анча-мунча одам йиғилган; хизмат қилаётганлар тўхтовсиз у ёқдан-бу ёққа югуришар, ҳовли ўртасига тортилган бақувват симга ўрнатилган беш юз свечали лампочкага катта-катта ҳашаротлар келиб урилиб, ўша заҳоти ўткир нурдан куйиб нобуд бўлар; оздан бошланиб, охири, мана, бинойидек тўй бўлиб кетганига энди Қамолиддиннинг ўзи ҳам ҳайрон қолиб ўтирарди. Тўрт бурчак шаклида тузилган ва устига оппоқ гулқоғоз дастурхонлар ёзилган столлар чироқ ёруғида янаям оқиш кўрнар, дастурхон ҳар турли ноз-неъматлар, баланд-паст, ингичка-бақалоқ шишаларга тўла, ҳар жой-ҳар жойга эса Хосият куни билан ҳовлидаги гулларни қирқиб тайёрлаган нафис гулдасталар тизиб қўйилган эди...

Меҳмонлар, маҳалладан териб-териб чақирилганларнинг бари жой-жойларига ўтирганларидан сўнг даврага салкам йигирма йилдан бери шу маҳалла комитетининг раиси бўлиб ишлаётган Ҳошим ака Абборов чиқди-да, худди қўлидаги микрофонга ишонма-

гандай бир-икки пуфлаб, бир-икки чертиб кўриб, кейин гап бошлади:

— Азиз дўстлар, ҳурматли меҳмонлар!— деди қайта-қайта томоқ қириб.— Қим бўлиши ва қандай яшаши инсоннинг ўз қўли, ҳалол меҳнати, ақли, одоби, одамгарчилиги...— Ҳошим ака тагин нима сифатларни айтсамикин, дегандай ўйланиб қолди ва бошқа гап тополмади шекилли, олдинги гапларини қайтарди:— Яъни ўз қўли, ҳалол меҳнати, одоби, одамгарчилиги... шуларнинг барини инсоннинг ўзи яратди. Эгасига ўхшаб кулиб турган манови хонадонга бир қаранглар! Хув кираверишда ўтин тахлаб қўйиладиган пастак бостирма-ю, бувамнинг замонидан қолган ўн бир ёғочлик битта чурик уй бўларди бу хонадонда бор-йўғи. Мана энди! Шуларнинг барини ба-рака топкур Камолиддин...

Хайриятки, Хосият шу ҳовлида ўтган ўз онасининг тўйини билмайди. Чунки Ҳошим ака ўшанда ҳам худди ҳозиргидек тантана билан тўйни очиб берган, ўшанда ҳам мана шу бостирма-ю, ўн бир ёғочлик эски уй хусусида сўз юритганди. Эҳтимол, атайлаб айтдими ёки ёдидан чиқиб айтдими — ишқилиб, ўша гапини яна қайтарди. Бир-икки маҳалладош хотинлар кўзларига филт-филт ёш олишиб, марҳума Рашидахонни эслашар, «одамзоднинг умри шу экан-да, бу ёқдан келиб, у ёқдан зим-зиё чиқиб кетавераркан», деган фикрларга берилиб, тўйда чаққон-чаққон хизмат қилиб юрган Хосиятга ўғринча қараб-қараб қўйишар, изтиробдан ютиниб, баттар кўнгиллари бузилиб, «ҳа, бечора бола-я, сен нимани билардинг, билмаганинг ҳам тузук, бекорга бағрингни тиглаб нима ҳам қилардинг», дея бир-бирлари билан пичир-пичир дардлашиб қўярдилар.

Хосият эса ҳаммасидан хабардор эди, у ҳамма нарсани биларди. Гарчи у ота-онасининг бағрида эрка ўсган бўлса ҳам, аммо икки йиллик умри уни кўп

нарсаларга ўргатди. Онаси ўлган пайтда аввалига у бошига тушган бу мусибатнинг бутун даҳшатини у қадаг англаб етмагандай эди. Кейин-кейин, ёлғизлик ва етимлик азобини аста-секин тушуна борган сари мурғак юраги бу ҳақсизликка шу даражада чидолмайдиган бўлдики, баъзан у болалик ёшидан улғайибгина эмас, ҳатто бирдан кексайиб қолгандек қилиқлар қилар, доимо иш билан банд дадаси эса буларнинг кўпидан беҳабар эди.

Қамолиддин барвақт туриб, кўпинча ўзи чой қайнатиб, дастурхон ёзиб, холодильникда бор нарсалардан олиб нонушта қилар, Хосиятга ҳам мактабга кетишига у-бу нарса тайёрлаб қўярди. Хосият эса ўзини қанча зўрламасин, якка ўзи бўлгани учунми, иштаҳа билан овқат еёлмасди. Сўнгра лоқайд бир кайфиятда зўр-базўр ўрнидан туриб, кўпинча дарсларини ҳам тайёрламай мактабига жўнарди. Бир-икки соатдан кейингина қорни очганини сезарди. Эски одатига кўра кўчадан чопиб кириб, папкасини титкиларди. Ана шунда яна онасининг жеркиб-жеркиб, папкасига олмами, булочками — ишқилиб, бирон нарса солиб қўйишларини эсларди-да, юраги орқасига тортиб, қорни очгани ҳам бир зумда хаёлидан учиб, бутун дарс давомида бир нуқтага тикилганча нималарнидир ўйлаб ўтирарди. Унинг кўнглидаги бу гаплардан беҳабар айрим ўқитувчилар эса унга ноҳақ танбеҳ беришар, қиз бечорани баттар қийнашарди.

Бир марта мактабга янги келган ёшгина тарих ўқитувчиси ҳам худди шундай қилди. Хаёлтаришон ўтирган Хосиятни дабдурустдан доскага чиқарди:

— Нимани ўйлаб ўтиргандинг?

— Ҳеч нимани, — деди Хосият ерга қараб.

— Йўқ, айтасан, дарсга қулоқ солмай, нимани ўйлаб ўтиргандинг?

— Айтмайман! — Хосият кутилмаганда ўқитувчининг юзига еб қўйгудек тик қаради. Синфдаги бир-

иккита ўйинқароқ болалар пиқир-пиқир кулиб юборишди. Бу муаллимга шу қадар ҳақоратли туюлдики, у Хосиятга ўшқириб берди:

— Айтмасанг, икки қўяман!

— Менга деса ўнтасини қўйинг!

Хосият юлқиниб бориб папкасини олди-да, кўзлари филт-филт ёш, югурганча синфдан чиқиб кетди. Ўқитувчи эса «қайт деяпман сенга», деганча қолаверди. Кейин доска олдида у ёқдан-бу ёққа юриб, бир неча марта бармоқларини қисирлатиб эзди-да, синфком Лолани ўрнидан турғазди:

— Нега ўртоқларингизга қарамайсизлар?! Бу қанақа тартибсизлик? Синф раҳбарларингизга айтишга мажбурман...

— Хосият ойисини эслаётган эди. Сизга айтмади,— Лола шундай деб кўзини ерга олди.— Кўпинча шундай бўлади, биз билан ҳам гаплашмай қолади ойисини эслаган пайтида. Уйигаям бир ўзи кетиб, йўлда йиғлайди...

Лоланинг бу гапидан ўқитувчи довдираб қолди, кейин шоша-пиша:

— Нима, ойиси?..— деб сўради.

— Ўлган, бултур...— Лоланинг ҳам ўпкаси тўлиб ютинди. Ўқитувчи беихтиёр эшикка ўзи югурмоқчи бўлди-ю, кейин бу фикридан қайтиб яна Лолага мурожаат қилди:

— Югуринг, Лолахон. Чақиринг Хосиятни. Ўқитувчимиз ўтиниб сўраяптилар, денг. Чақиринг, биз дарсни бошламай турамиз.

Лола югурганча чиқиб кетди. Бир оздан сўнг бошини ерга эгиб олган Хосиятни эргаштириб кирди. Шундан кейингина ўқитувчи дарсини бошлади. Танаффусда ҳамма болалар синфдан чиқиб кетганларида ҳам ўқитувчи қолиб Хосият билан анча вақт гаплашиб ўтирди. Унинг нима деганини ҳеч ким эшитма-

ди-ю, аммо Хосиятнинг чиройи очилиб, иккинчи та-наффусдаёқ ўртоқлари билан қўшилиб ўйнаб кетди...

Одамлар Хосиятни «ҳали бола, бола бўлмаса ота-си бошқа хотин олса шунчалик суюниб, терисига синамай тўйда хизмат қилиб юрармиди...» дейишарди-ю, аслида, у боя айтганимиздек, ҳаммасидан бохабар эди. Ҳатто орқасидан маъноли қараб бош чайқаетган қариндош-уруғ, қўни-қўшни хотинларнинг ўзаро пичир-пичирларини ҳам аллақандай кўнгил зийраклиги билан сезиб турар, лекин буни бегона одамларга билдирмасди. Билдириб нима ҳам қиларди?! Очигини айтса, ким кўринганнинг унга ачиниб қарашларидан ҳам тоза безиб кетди. Икки йилдан бери шундай қилишади! Юпатганлари билан онаси қайтиб келармиди энди... Қайтага марҳуманинг Хосият билмаган яна битта қилиғи ёки одати, яна бир гапи ёки ширин сўзини эсга солишади-ю, ўзлари сезмаган ҳолда қиз бечорани баттар азобга қўйишади. Ачиниб айтилган шунақанги гаплардан кейин Хосиятнинг кўзига кечалари уйқу келмайди, ҳатто меҳрибон дадаси ҳам кўзига негадир бегонага ўхшаб кўриниб кетади. Шу бонисдан ҳам Хосият уни қаттиқ ўпиб бағрига босадиган, эркалашга ҳаракат қиладиган аёллардан ўзини олиб қочади, бундайларнинг олдида у одамовнига ўхшаб тумшайиб олади.

Ҳозир у бутун иродасини ишга солиб, дод деб юборишдан ўзини зўр-базўр тийиб юрибди-ю, аммо ҳар қадамда хўрлиги келади. Укириб йиғлаб, кўнглини бўшатиб олгиси келади. Лекин шунда ҳам: «Ишқилиб, ўзимни ҳам, дадамни ҳам шарманда қилмай...» деб ора-сира лабини тишлайди, бошқа нарсага овуниш мақсадида чопиб-чопиб тўйнинг хизматиши қил-япти; аммо ундаги бу ички тўлғаниш ва безовталикини сал диққат билан кузатган одам дарров сезади...

Маҳалла комитетининг раиси Ҳошим акадан кейин вақти-вақти билан бир куёв томондан, бир келин

томондан меҳмонлар ўртага чиқиб, Шаҳлохон билан Камолиддинга, уларнинг оиласига бахт ва осойишталик, ували-жували ҳаёт тилай бошладилар. Камолиддин ўзини ҳар қанча хотиржам тутмоқчи бўлса ҳам баъзи бир табриклар унга худди таънадек ботар, кўз ўнгига беихтиёр Рашидахонни рўбарў қилиб қўярди. Ана шунда у нимага қарамасин, рюмкагами, кумуш вилка-қошиқларгами, нуқрадай оқ қоғоз дастурхонларгами — ҳаммасининг тагидан унга аввалги хотини мўлтайиб тургандек бўлар, бутун жисми уятга ўхшаш туйғудан ловиллаб кетарди. Бу ҳам етмагандай ҳар бир табрикловчи қўлида қадаҳ кўтариб гапираётган пайтида ҳозирги одатга кўра Шаҳлохон уларнинг ҳурмати учун ўрнидан турар, шунда Камолиддин ҳам ноилож шу ишни қилар, новчалиги учун келиннинг олдида шифтдай қаққайиб ҳаммага майна бўлаётгандай, сабрсизлик билан нутқнинг тугашини кутарди. Азбаройи ноқулай аҳволга тушгани шунчаликки, бир гал ўрнидан тураётганида рўпараларига қўйилган катта гулдастани тирсаги билан туртиб ағдариб юборди. Хизмат қилиб юрган йигитлардан иккитаси югуриб келиб, «зиёни йўқ, зиёни йўқ», деб кулганча, гулдастани тўғрилаб, дастурхонга тўкилган сувни артиб қўйишди. Камолиддин ҳадеб ўзини тутолмай кафтига пиқиллаб кулаётган Шаҳлохонга қараб-қараб ўрнига ўтираркан, «дарвоқе, бу гулларни ҳам Рашидахон эккан эди-я», деган хаёл келди миясига. «Уларни ҳар қишда қаламча қилиб, устига қипик сепиб, ёш боладек авайларди...»

Шундан кейин Камолиддин балки хижолатпазликдан қутуларман, деб ўйлаб бир-икки рюмка коньякни кетма-кет охиригача бўшатган эди, Шаҳлохон унга сал бошқачароқ қараб қўйди; синамаган одамнинг бу қараши Камолиддинни баттар хижолат қилди. «Ичкиликка суяги йўқ экан, деб ўйлаяпти шекилли...» Коньякдан ҳам ҳафсаласи пир бўлди.

Бир пайт Камолиддин қизи Хосият яна бояги жойи — рўпарасидаги остонада туриб ўзига ҳадеб тикилаётганини кўриб қолди-ю, юраги шиф этди. Дада-си сезганини билган Хосият дарров кўзини бошқа ёққа олди ва кимдир тутқазган патнисни хотинлар ўтирган томон кўтариб кетди. У бир жиҳати доим ҳувиллаган ҳовлилари ҳозир гавжумлигидан, ҳамма ясантусан билан келгани ва уни кўп меҳмонлар бағрига босиб, пешонасидан ўпиб кўришаётганидан бугун ҳар қалай хийла хурсанд эди. Иккинчи томондан эса, у шу пайтгача ҳеч ўзини бунчалик ёмон сезмаган, калласи тобора оғирлашиб, эрталабдан бери туз тотмаган бўлса ҳам, сира қорни очмас, оёқлари эса юрган сари қўрғошиндек ер тортиб кетаётганга ўхшарди. Лекин бутун вужуди гўё қулоққа айлангандек ҳар бир ҳаракат, ҳар бир сўз, ҳар бир ишорани сира назардан четда қолдирмас эди.

...Тўй анчагача давом этди. Яқунловчи сўз деб, яна маҳалла комитети раисига микрофонни тутқазишганда, Хосият одамлардан бўшаган беш-олтита косани устма-уст қўйиб, ошхонада пешма-пеш ювиб туришган аёллар олдига кўтариб бораётган эди. Чарчаганидан оёқлари чалишиб кетаётганини энди ҳатто ўзи ҳам сеза бошлади. Ҳовли юзига қараганда хийла баландроқ остонадан энди ҳатлаб ўтмоқчи бўлганида шундоқ орқасидан ойисининг: «Хосият қизим, кўзингга қараб юрсанг-чи», деган овозини эшитди. Хосият чакка томирлари бирдан лопиллаб урди-ю, бамисоли кўкрагига биров игна тикқандай қаттиқ санчиб кетди, қўлидаги косаларни тушириб юбормаслик учун турган жойида қотиб қолди. Кейинги дақиқада кўз олди қоронғилашиб, газ ўчоқ ёнида турган одамлар, товоқ-қошиқ юваётган хотинлар чайқалиб-чайқалиб кетишди. Хосият косаларни ушлаб қоламан, деб ҳар қанча уринса ҳам кучи етмади, худди биров зўр билан йириб очаётгандай панжалари мажолсизланди

ва қўлидаги косалар ерга тушиб, чил-чил синди. Хосият фақат шуни эслайди, кейин орқага, ҳозиргина онасининг овози келган томонга қайрилмоқчи бўлди-ю, ҳушини йўқотди...

Аслида Хосиятнинг орқасидан ойиси эмас, ён қўшнилари Суйима хола гап отган эди. Аммо унинг: «Хосият қизим, кўзингга қараб юрсанг-чи», деган дашноми шу даражада ойисининг овозига ўхшаб кетдики, бола бечора ўша дақиқада «ойим тирилиб келди-ми», деб ўтакаси ёрилди... Кейин ошхонада бирдан қий-чув кўтарилди, бошини орқасига бурганча шилқ этиб останага қулаб тушган Хосиятни беш-олти хотин даст кўтариб ичкарига киритишди, тандир тагида турган челақдан ҳовучлаб сув олиб юзига сепишди. Шунда Хосият секин кўзини очди ва боши устига эгилган нотаниш башараларга даҳшатга тушган кўйи тикилиб турди-да, афтини буриштириб йиғлаб юборди. Сал ўтмай яна ҳушини йўқотди...

Ошхонада одамлар уймалашиб, чоп-чоп бўлиб қолганини кўриб ўтирган Камолиддин юрагини ваҳм босиб, ранги ўзгарди; бўйинини чўзиб ўша томонга қараб турди-турди-да, охири секин ўрнидан қўзғалиб, ошхонага қараб кетди. Етиб борганда хотинлар Хосиятнинг юзига сув сепишаётган эди. Камолиддин қизини бегона аёллар қўлидан даст кўтариб олди-ю, муздай юзларини юзига босди. Авайлаб кўтарганча ҳовли тўридаги чет уйга олиб кирди ва ўзининг қалин каравотига ётқизиб қўйди. Бу пайтда Шаҳлохон ҳам унинг тепасига келган, бошқа бир-икки қариндош-уруғлар ҳам йиғилиб, баъзи кўнгли бўш аёллар рўмолларининг учи билан кўзларини артишмоқда эди. Шунда Шаҳлохоннинг анови шаддот холаси тўпланганларни жеркиб берди:

— Ҳой, мусулмонлар, одам кўрмаганмисизлар! Боринглар, ўтиринглар, ҳавони тўсяпсизлар! Шундоқ ҳам димиқиб кетибди уй...— у шундай деб томоша-

биндек йнғилган меҳмонларга аччиқ қилгандай, шарақ-шуруқ деразаларни очиб ташлади.

Камолиддиннинг бериги ён қўшнилари — врач аёл ҳам тўйда экан, Хосиятга бир разм солиб, югуриб уйга кириб кетди-ю, зум ўтмай асбобларини кўтариб чиқди ва дарров укол қилди. Хосият тамшаниб-тамшаниб қўйди.

Ташқарида эса тўйни бошқараётганлар одамларни тинчлантириш учун «ҳеч нарса бўлгани йўқ, ўтиринглар», дегани билан бари бир меҳмонлар безовталаниб қолишди. Қариялардан бири фотиҳа ўқиб, тўйни ёпди. Уколдан кейин Хосият гарчи кўзини очмаса ҳам, лекин ровон нафас ола бошлади. Буни кўргач, Камолиддиннинг юзига ҳам сал ранг югурди. Ҳовлига чиқиб, меҳмонларни, қариндош-уруғларни кузата бошлади...

Охири ҳовли бутунлай тинчиди. Идиш-товоқ ювган, столларни йнғиштирган аёллар ҳам хайрлашиб кетишди. Фақат Шаҳлохонга янга бўлиб келган хотинлару, Камолиддиннинг бир-икки яқин қариндошлари қолишди. Янгалар келин тушадиган уйга кириб, дунёнинг ишларидан гапга тушиб кетишган, Хосият ётган уйда эса Камолиддин билан Шаҳлохон ҳамон ҳушига келмаётган қизчанинг тепасида қадалиб ўтиришарди. Қўшни врач аёл яна чиқиб, Хосиятга укол қилди-да, жўнаётганида:

— Ҳеч қўрқадиган жойи йўқ,— деди тумшайиб ўтирган Шаҳлохон билан Камолиддинга кулимсираб боқиб,— шунақа бўлади ўзи. Куни билан оч юрганга ўхшайди. Ҳозир уколдан ухляпти. Ҳадемай уйғонади, қўрқманглар. Уйғонса, озгина ширин чой беринглар.

Чиндан ҳам врач айтгандек бўлди. Хосият аввалига жиқ-жиқ терлади-да, Шаҳлохон оппоқ дастрўмоли билан унинг пешоналари, кўзлари, юзларини авайлаб артгач, секин кўзини очди. Камолиддиннинг

юраги дукурлаб уриб кетди, томоғига қаттиқ бир нарса қадалгандай, кўзларига ёш тирқираб чиқди. Шаҳлохон бўлса энди шоҳи дастрўмоли билан аста-секин Хосиятни елпий бошлади.

Хосият хира кўзларини тепасига энгашиб турган бегона аёл ва дадасига тикиб турди-да, негадир хиёл талпинди. Боши устида худди ойиси энгашиб, уни елпийганга ўхшаб туюлди назарида. Ана, ойиси остонадан кирди-ю, ўша ернинг ўзида тўхтаб, ўткир кўзларини унга қадаб, Хосиятни синамоқчи бўлди, кейин кулимсираб, қўлидаги рўмолчаси билан уни елпий бошлади. Хосият яна талпинди, ойисига нимадир демоқчи бўлди, лекин айтмади; фақат лабларига ҳорғин табассум ёйилди... Кейин нозик қўлларини базўр кўтариб, ойисининг дўмбоқ билагидан ушлади-да, унинг кафтини юзига босди ва ўпди.

Бу манзарани Шаҳлохоннинг елкаси оша кузатиб турган Камолиддин остонасидан бугун яна қайта бахт кириб келганига ишонди-ю, борган сари ўпкаси тўлиб, ўкириб йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тийганча, сиқилиб кетган юрагини бўшатиш учун она-болани холи қолдириб, секин ҳовлига чиқди...

(Қўғирчоқ тилидан)

Севгидан етиму умрдан ярим,
 Қуриган кўксиде ёлғиз беланчак.
 Абадий фироқни ҳайҳот, дўстларим,
 Абадий висол деб билди келинчак.
Абдулла Орипов

— Мен оддий бир латта Қўғирчоқман. Манзура опамнинг сирдошлариданман. Неча йиллардан бери ҳануз бир жойда — мана шу эски шкаф устида турганим-турган. Бу ерга қачон қўйишгани эсимда йўғу, лекин кўп вақт бўлди. Манзура опа деяпман, аммо у кишининг мenden катта ё кичиклигини ҳам билмайман. Буни ёш-яланглар эшитса, ҳайрон бўлишар. Чунки Манзура опамнинг ёшлари янглишмасам, ҳозир эллик тўққизларда. Аммо ўзлари ундан ҳам кексaroқ кўринадилар. Дунёда оғирчилик бўлмасин экан... Биздақа қўғирчоқлар эса ўзгармай туравераркан...

Мени дастлаб дўкондан олиб беришганда Манзура опам ҳали эсини танимаган, ё икки, ё уч ёшларда эдилар. Чуваккина, букчайган ойилари бўларди. У киши кечаю кундуз чарх йигириб, бўз тўқир эдилар. Мени ҳам аслида ишга халақит бермасин деб, Манзура опамни овутиш учун олишганди. Манзура опам мени шу қадар яхши кўрардики, бунақанги меҳр, бунақанги самимият фақат болаликдагина бўлишини мана энди билиб ўтирибман. Қўйгани жой тополмасди, боёқиш. Овқат еганда ҳам, ухлаганда ҳам, ўйнаганда ҳам мени кўксига босиб юрарди. Гоҳо ойилари жеркиб берарди:

— Овқатингни еб олсанг-чи, қўғирчоғингни ер ютмайди-ку!— деган вақтларида оддий матодан бўлсам ҳам юрагим зирқираб кетарди! Чунки мен ҳам Ман-

зура опамга ўрганиб қолгандим; сал қарамай қўйсалар, хафа бўлардим.

Манзура опам мени худди тирик одамдай билиб, ҳадеб савол бераверар, кўнгилларига нима келса, аввало мен билан сирлашиб, мендан маслаҳат сўрайдилар. Қани энди, тилим бўлса-ю... бийрон-бийрон жавоб бера қолсам! Йўқ, кўзларимни мўлтиратганча индамай тураверардим. Индамаслигимдан нолиб, баъзан жеркиб ҳам ташлардилар. Лекин бу «жанжалимиз» узоққа чўзилмасди. Манзура опамнинг кўнгли бўш эди. Салда хафагарчиликни унутиб, яна бурунгидай «гаплашиб» кетаверардик. Қизиғи шундаки, Манзура опам нимани ўрганмоқчи бўлсалар, аввало уни менда синаб кўрардилар. Соч ўришни ўрганаман деб, пахмоқ бошимни тароқ билан юлқийвериб, ўнчаккамни тақир қилиб юборгандилар. Кейин-кейин бориб, қўллари ўрганиб, кўзгу олдида турганча, сочларини ўзлари ўрадиган бўлдилар...

Ҳовлиларининг шундоқ орқаси чорбоғ эди. Кўклам пайтлари Манзура опам капалак қувишга ишқибоз эдилар. Мени бағриларига босиб боққа чиқардилару капалак кўрсалар бас, мени гиёҳлар устига ташлаб, қувалаб кетардилар. Мен бўлсам, хушбўй атирлари гуп-гуп ураётган кўм-кўк ўт-ўланлар устида ётганча, мовий осмонга қараб тўймасдим. Шундоқ қулоғимнинг тагидан чумолилар, турли баҳорги ҳашаротлар гимирлаб ўтиб туришарди... Капалак қувавериб обдан чарчаганларидан сўнг, Манзура опам терлаб-пишиб келиб, мени яна қўлга олардилар-да, «ташлаб кетганимга хафа бўлдингми-а», деб эркалардилар. Жажжи қўлчалари билан юз-кўзларимни силаб, қўлларимдан ўпиб, чаккамга чучмома, бойчек тақиб қўярдилар. Ўзлари ҳам тақиб олардилар

Энди ўйласам, ўша пайтларда икковимиз ҳам бахтли эканмиз! Ўйиндан бошқа ғамимиз йўқ эди Эртадан-кечгача бирга бўлардик, ажралишмасдик

Манзура опам ҳатто ўзларидан ҳам мени кўпроқ аяб-авайлардилар. Бир марта, эсимда, кўчада бора туриб, тошга қоқилиб тиззалари тирқираб қонаб кетди-ю, қарасам, ўзлари билан ишлари йўқ, ҳадеб мен билан оворалар... Ҳар кунни ётиш олдидан эса мени ўз «каравотим»га жойлаб, устимга албатта нимчаларини ёпиб қўярдилар, «совуқ еб қолмагин, хўпми... қўрқмасдан ухла, хўпми... қўрқсанг, мени чақир, хўпми...» деб чулдираб-чулдираб, юзимдан ўпиб, кейин нариги уйга кириб кетардилар. Тонг отиши ҳамона югуриб чиқиб, «вой, исиб кетибсан-ку... қўзичоққинам исиб кетибди-ку», деб эркалаб, устимдаги «кўрпам»ни олиб ташлардилар ва шу-шу кечгача қўлдан қўймасдилар... Ўша беғубор, гўдаклик онларимизни эсласам, ҳали-ҳали кўзимга дувиллаб ёш келади, энди у даврлар қайтмаслигини ўйлаб, юрагим эзилиб кетади...

Манзура опам саккизга чиққанларида «янги мактаб очилибди», деган овозалар тарқалди. Сал ўтмай Манзура опам ўқишга кирдилар. Ана шунда мен учун зерикарли, оғир дамлар бошланди. Энди мени эрта-лабдан биров кўтариб эркаламас, ухлатмоқчи бўлиб аллаламас... Тўғри, Манзура опам мактабдан қайтгач, дарров қўлларига олардилару, аммо бу узоққа чўзилмасди. Мен билан ўйнаб бир оз овунганларидан кейин рўзгор ишларига қарашардилар, дарс тайёрлашга ўтирардилар. Мен эсам мана шу жойимдан жилмай, Манзура опамнинг чаққон ҳаракатларидан завқланиб, ўзимнинг қўлимдан ҳеч қандай иш келмаслигини ўйлаб, куйиниб кетардим. Одам бўлиб туғилиш қанчалар саодат эканини ўйлардим... Лекин, хайриятки, кўнглимга тасалли берадиган бошқа нарсалар ҳам бор эди. Масалан, Манзура опамга соч тарашни ўргатганман... дазмол босишни ҳам мен туфайли ўрганганлар. Ўзимга яраша жажжигина снм каравотим бўларди. Афсуски, ҳозир у йўқ. Манзура опамнинг катта ўғиллари бир томонига ип боғлаб

«арава» қилиб судраб юрганларини эслайман... кейинчалик йўқолиб кетди. Манзура опам ўша каравотчанинг бош ва оёқ томонига оқ матодан парда тиккан эдилар. Ана, қаранг, тикишни ҳам ўргатган эканман у кишига! Кейин пардаларни нақ кострюлдай келадиган қорамтир дазмол билан дазмоллаётганларини кўрган ойилари бирам суюнган эдиларки! «Вой дастёргинамдан ўргилай, нозандай қиз бўпти-я!» деб, Манзура опамни даст кўтариб, пешоналаридан чўлп-чўлп ўпганларида ҳаяжонимдан мен ҳам бир хил бўлиб кетган эдим...

Оҳ, у дамлар энди қайтиб келармиди! Қайтмайди! Манзура опам бўйлари етиб, «у ер-бу ердан одам чиқяпти», деб мен тушунмайдиган гапларни айтиб юришган пайтда тўсатдан оталари вафот этди. Кетганда — ўлганнынг жони кетаркану, қолганлар тиришиб-тирмашиб ўз йўлини топиб олавераркан. Орадан бир йил ўтгач, тўй ҳам бўлди. Куёвлари ҳам мусофиргина одам экан, ичкуёв бўлиб кирди. Ана шундан кейин менам бутунлай «пенсия»га чиқиб кетдим. Кўп йиллар давомида бирон киши мени қўлига ҳам олмади. Фақат уй йиғиштираётганда ёки чанг-чунгларни артиб тозалаётганда Манзура опам ўрнимдан сал жилдириб, баъзан юзимга узоқ тикилиб қолардилар, кейин кулимсираб туриб, кўзларига филт-филт ёш олардилар. Энди у кишининг қарашига чидаш қийин! Гўдакликларида қоп-қора қуралай кўзлари бамисоли юлдуздек беғам, беташвиш порлаб турарди... ҳозир бўлса ҳар нарсани синчиклаб, мунгли, аламли, маъноли жавдирайди...

Кейин кетма-кет икки ўғил туғилди. Энди оёғимни узатиб, невараларимни боқиб ўтираман, деганларида Манзура опамнинг ойилари ҳам зувв этиб оламдан ўтдилар. Яхшиямки, қўшалоқ фарзандлари бор экан, бўлмасам мана шу ҳайҳотдек ҳовлида эри хотин икковлари шумшайганча қолаверардилар!.. Бу орада

Баҳром ҳам этак-чечак билан йўлга кирди-ю, шу кунгача бўлган ҳаловатим бирдан йўқолди-қўйди. У ҳадеб менга қўлини узатаверар; ҳатто бир марта Манзура опам унга олиб берганларида, бирданига бир тутам сочимни юлиб олса бўладими, у шўртумшуқ! Хайриятки, Манзура опам буни вақтида кўриб қолдилару мени қутқариб, яна жойимга ўтқазиб қўйдилар.

Манзура опамнинг турмуш ўртоқлари Хайриддин ака — новчадан келган, қирғий бурун, энли қошлари кўзларининг четига борганда бирдан пастга эгилиб тушган, забардаст йиғит эдилар. Йўталганларида, кулганларида, ишонасизми, деразалар зириллаб кетарди. У киши эрта кетиб, кеч келар, шунда ҳам ярим тунгача ўғиллари билан ўмбалоқ ошиб ўйнар, ҳар замон-ҳар замонда эри хотин танҳо қолганларида эса Манзура опамни ҳам кулдириб, шунақанги қилиқлар қилардиларки... айгишга одам уялади. Охири мендан хижолат чекибми, ишқилиб, ёнимдан ўтаётганларида секингина бурнимга чертиб қўярдилар...

Кейин... Эҳ, бутун кулфатлар ўша кундан бошланди! Манзура опам кичик ўғиллари Сухроб билан овора эдилар; бир пайт дарвозадан ҳовлиқиб Хайриддин ака кириб келдилар. Манзура опамга ёлборганнамо тикилиб:

— Уруш!— деб юбордилар изтироб чекиб. Манзура опам бўлса ранглари қув ўчганча:

— Вой, шўрим! Энди нима қиламиз!— дедилару, турган жойларида қотиб қолдилар.

Орадан сал вақт ўтмай, Хайриддин ака фронтга жўнади. Ўша кунги уйда бўлган манзарани мана ҳали ҳам кўз ўнгимдан кетказолмайман! Даҳшат бўлган эди! Бу пайтда Баҳром чопқиллаб юрар, Сухроб эса энди эмаклаётган эди. Манзура опам яна ҳомиладор эдилар. Эри хотин бир-бирларига маҳкам ёпишганларича... Манзура опамнинг кўзларидан дув-дув ёш қуйилар, Баҳром билан Сухроб эса оёқ ости-

да ўралашиб, полапондай чирқиллашарди... Охири Хайриддин ака Баҳром билан Сухробни галма-галдан даст кўтариб, бағриларига босиб, юз-кўзларидан чўлпиллатиб ўпа бошладилар. Манзура опам эса турмуш ўртоқларининг елкаларига осилиб олганларича, силкиниб-силкиниб йиғлар, ҳадеб:

— Ой бориб омон қайтинг, хавотир олманг, биз сизни худо хоҳласа тўрт кишилашиб кутамиз,— деб такрорлардилар.

Бир пайт ташқаридан машина овози эшитилди. Хайриддин ака Манзура опам билан охирги марта қучоқлашиб хайрлашдилару, ўзлари ҳам йиғлаб, ёнберларига ҳам қарамай ерни гурсиллатганча чиқиб кетдилар. Бечора Манзура опам чирқиллаб турган, тупук ва сўлаклари оқиб юзларини кир қилиб юборган икки норасидаларини кўтарганларича, қоринларини қаппайтириб, қирдаги мунгли қайрағочдек тац-ҳо ўзлари қолавердилар...

Бу орада район катталарининг топшириғига биноан қишлоқда зудлик билан уч-тўрт кишиликкина тикувчилик артели очилди дейишди-ю, Манзура опам ҳам шунга кириб, она касби — чеварлик қилиб, қизил аскарлар учун иссиқ кийим ва қўлқоп-пайпоқлар тика бошладилар. Уйда болаларга қарайдиган одам йўқлиги учун кўпинча уларни ўзлари билан эргаштириб олиб кетардилар. Гоҳо-гоҳо, ҳеч чораси топилмаса, олдиларига зоғора нон ва совиган чойларни қўйиб, эшикни ташқаридан қулфлаб жўнардилар. Ана шунда жажжи болакайлар ҳозиргина ойплари чиқиб кетган эшикка тармаша-тармаша йиғлаб, охири йиғига ҳам қувватлари қолмай, ҳар ер-ҳар ерда чўзилишиб ухлаб қолардилар. Қани энди иложим бўлса-ю, ўтирган жойимдан лип этиб тушиб, Баҳром билан Сухробга ойилари ишга кетганини, салдан кейин қайтиб келишини тушунтирсам... Ахир, улар гўдак; ойим бизни ташлаб кетдилар, деб ўйлашса ке-

рак-да, митти юракчалари депсиниб... ўшанда жонсиз қўғирчоқлигимдан шу қадар афсусланардимки! Юракни тигловчи шу аянчли манзараларнинг барини кўра-била туриб, бирон нарса қилолмасдим...

Кечга бориб Манзура опам эшик қулфини шарақшуруқ очганча ваҳима билан кириб келардилар. Худди болалари куйибми, йиқилибми... бир нарса бўлгандай жон ҳовучлаб ишдан қайтарди бечора. Қарасалар, икки бола ё эшикка тармашиб йиғлаётган ёки кўзлари қизариб, шишиб ухлаб қолган бўлишарди. Манзура опам уларнинг аҳволидан хўрлиги келиб, икковини тиззасига олиб, анча вақтгача бағриларига босганча овутиб ўтирардилар. Бунинг устига Сухроб жуда нимжон, ҳадеб шамоллайверар, шу боисдан Манзура опамнинг уйқусида ҳам ҳаловати йўқ эди. Ярим кечада ўрнидан туриб, тўхтовсиз йўталаётган Сухробнинг кўкрагига ёғ суртиб, чой ичирадилар... Ҳозир Сухроб буларни билмайди. Айтса, ишонмагандай кулади. Одатда, ота-она қилганини фарзанд бир неча чандон ошириб қайтариши керак, дейишадую, лекин, афсуски, Сухроблар ундаймас... Ҳа, майли, бу гапларни кейин айтарман.

Хуллас, она мушук болаларини тишлаб-тирмашлаб вояга етказганидек, Манзура опам ҳам гўдақларини елкада ортмоқлаб катта қилдилар. Орада учинчи фарзандлари — қизчалари ҳам туғилди. Унинг номини ризқли бўлсин, эсон-омон отаси қайтиб келсин, деб Рихси қўйишди... Аммо... кўнгил бошқаю, тақдир бошқа экан!

Кейинги икки ой ичида Манзура опамнинг ўртоқларидан мутлақо хат-хабар келмай қўйди. Боёқиш аёл эти устухонига ёпишганча, ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа чопиб, нима бўлганикин, деб сурштириб юрган пайтида... бир кун кечқурун уйга нотаниш икки киши кириб келди. Улар қишлоқ оқсоқоллари экан. Нариги уйда Манзура опам билан анча вақт гўнғир-гўнғир

гаплашиб ўтиришди-ю, бирдан Манзура опамнинг: «Войдод!» деган даҳшатли овози эшитилди... Бир оздан сўнг бояги кишилар бирин-кетин чиқиб кетишди. Уй тўсатдан худди сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Кейин Манзура опам бир соатлар чамаси ўкириб йиғладилар. Сўнгра то саҳаргача бир маромда ғирчиллатиб бешик тебратиб, телбалардек алла айтиб, алла оҳангида юм-юм йиғлаб чиқдилар. Баҳром билан Сухроб ҳам машъум бир нарсани жажжи юраклари билан сезгандай жим бўлиб қолишган, нуқул Манзура опамнинг пинжларига тиқилишар эди...

Эрталаб Манзура опам хонага кириб келганларида эгниларида бошдан-оёқ қора кийим эди. Кейин шу ерни ёруғроқ деб ўйладилар шекилли, ўртоқларининг доим нариги уйда турадиган расмини худди рўпарамга олиб келиб илиб қўйдилар. Уша кундан бошлаб Манзура опам шаҳид кетган эрларига аза очдилар. У киши энди йиғламас, кўнгил сўрагани келганлар билан ҳам ерга тикилганча ўйга ботиб, деярли шивирлашиб гаплашар, ҳатто азага кирган одам ҳали оғиз очиб улгурмасиданоқ, «ҳа... юртга келган кулфат экан, нима ҳам қила олардик», деб ўзини-ўзи юпатишга тушарди. Аммо, шунга қарамай, бу аёлнинг дарду аламига, бахтиқаролигига ҳозир дунёда ҳеч бир нарса бас келолмас эди! Бечора, далда бериш учун кирган одамларга жавдир-жавдир қарайди. Ранг-рўйи шу даражада синиққанки, қараб туриб юракларим увушиб кетарди. Бутун ҳислари ўлиб, қалби, фаросатиям эри билан бирга кетгандай, нима қилаётганини ўзи билмайди, бамисоли жонсиз вужудга ўхшайди... Ахир, кўз очиб кўргани, аччиқ-чучукни бирга тотган паҳлавонидан бир куннинг ўзида, худди тушдагидек умрбод ажралиб ўтирса? Бунга ким чидайди! Ҳозир аранг судралиб юрган мана шу ситамгар аёл аслида Манзура опам эмас, унинг сура-тигина, холос!

Манзура опам йигирма олти ёшларида бева қолдилар. Кейинги умрлари отасиз уч фарзандни ўқитмай, бировдан кам қилмай вояга етказиш гами билан ўтди. Боёқиш ишдан чарчаб қайтар, ярим тунгача оёқда тик юриб кир ювар, чала юмушларини битирар, болаларини ухлатар... кейин сочлари бутунлай оқариб кетган жабрдийда бошини Рихсисининг бешигига шилқ этиб қўярди-ю, ўша заҳоти кўзи илиниб кетарди. Рихси ухлаганда, Сухроб алаҳсирар, кўпинча кўрпасини очиб ташлайверарди. Бечора Манзура опамнинг доим дили уйғоқ, шуларнинг барини сезиб ётарди. Сухробнинг устиши бир кечада неча бор ёпиб чиқарди... Яна каллаи саҳардан оёққа туриб, болалари гимир-гимир қилиб уйқудан уйғонадиган пайтгача бутун рўзғор ишларини саранжомлаб бўларди. Ҳатто фарзандлари анча улғайиб, қўлидан иш келадиган бўлиб қолган вақтларда ҳам уларга «ўрин сол, ўрин йиғ», деб жаврайверишдан қочиб, ҳаммасини бирпасда ўзи қиларди-қўярди.

Қўйинг-чи, кўз ўнгимда болалар балоғатга етиб, бўйи чўзилиб, онаизорнинг қадди эса ерга эгилиб бораверди. Яхши-ёмон кунлар, хурсандчиликлар, оғирликлар тўхтовсиз алмашинавериб... орадан қанча йиллар ўтиб кетди. Баҳром ўнинчини битириб дадасига ўхшаган норғул йиғит бўлди. Сочи, мўйлови қоп-қора, қалин; қошлари, кўзлари ҳам худди дадасининг ўзгинаси!

Манзура опам у ёқдан-бу ёққа югуриб, колхоздан, ҳарбий комиссариатдан ҳужжатлар тўғрилаб, уни институтга киритдилар... Кейин нима бўлди денг? Бир кун Баҳром шаҳардан шунақанги бир гўзал қизни бошлаб келдики! Қўғирчоқ деб ана уни айтса бўлади! Ойисига таништира туриб, «бирга ўқиймиз», деди-ю, қизариб кетди. Шунда Манзура опамнинг бирам суюнганлари, бирам суюнганларини кўрсангиз эди! Баҳром билан ўша қиз нариги уйда гангур-гунгур

гаплашиб ўтиришибди. Манзура опам бўлса мен турган хонада ўтирганча, тикиш-чатишлари билан бандлару, аммо фикри хаёллари нариги уйда. Атайлаб эшикни сал қия очиб қўйганлар. Баҳромнинг гоҳ хандон отиб кулиши, гоҳо эса қизга меҳрибонлик билан муомала қилаётганини эшита туриб, эшик қиясидан секин мўралаб қўядилар, бутун оналик меҳри, қувонч ва армонлари бирга қўшилиб, бечора ўзини сира тугиб туролмайди, севинчи ичига сиғмай пиқ-пиқ йиғлайди. Ешли кўзлари билан рўпараларидаги расмга қарайдилар. Баҳромнинг гапини тинглай туриб, яна йиғлаб юборадилар. Лекин, Баҳром кириб қолмасин деб, билинтирмай, кўзларини артиб-артиб йиғлайдилар. Ора-сира мунг тўла овозлари билан:

— Ўғлини ҳозир бир кўргандами!— деб қўядилару, бошларини сарак-сарак қимирлатган кўйи, ҳўнграб юборишдан қўрқиб, лабларини тишлайдилар...

Ярим йиллардан кейин Баҳром ўша қизга уйланди. Манзура опага колхоз ёрдамлашиб, эл қатори тўй ҳам бўлди. Манзура опам ҳам ёруғ кунимга ярар деб, нима орттирса, сандиққа ташлаб қўяверган экан, келиннинг сарполари одамлар ўйлашгандан ҳам зиёда бўлди. Мен турган уйни товонхона қилишди. Хотинхалажу, кирди-чиқдини бир кўрсангиз эди... Мундай атрофимга қарасам, ҳаммаёқни тоғора босиб кетибди. Манзура опам эса ўзларини қўярга жой тополмай, елиб-югурардилар. Ҳамма аёллар билан тегишиб, аския айтишиб, гоҳо уларга қаттиқ гапириб, буйруқлар ҳам берадилар...

Тўс-тўполон билан тўй ҳам ўтди. Бир кун мен турган хонага тўсатдан келин кириб келди-ю, ҳаммаёққа бир-бир разм солиб чиқди. Сал ўтмай Баҳром ҳам кирди, хотинини даст кўтариб, хонада гир-гир айлантира бошлади. Келин бўлса қиқир-қиқир кулади, «вой, уятсиз... қўйиб юборинг, ойим келиб қолади-

лар», деб нозланади-ю, ammo Баҳромнинг қилиғи ўзи-га ёқиб кетаётгани шундоқ овозидан сезилиб турибди! Охири Баҳром уни ерга қўйиб, девордаги дадасининг расмини кўрсатди. Шунда ҳамма гаплардан келин ҳам хабардор шекилли, бирдан хомуш тортиб, эрининг ҳазиллари ботмай қолди. Кейин у бирдан мен томонга ўгирилиб, кўзларимга бир оз тикилиб турди. Юрагим ўйноқлаб кетди. Лекин қўлига олмади...

Баъзан бир куннинг, ҳатто бир соатнинг ўтиши ҳам қийин бўлади-ю, ammo шундаям мен одамларнинг «умр — оқар сув», деган гапларига юз фоиз қўшиламан. Ахир, яқингинада Манзура опам ҳам жажжигина гўдак эдилар, худди кечагидек эсимда. Лекин бу орада қанча йиллар ўтиб, қанча сувлар оқиб кетди ахир! Баҳромнинг уйланганини айтдим. Ундан кейин Сухроб ҳам уйланди; унга узоқ бир қариндошларининг қизини олиб беришди... Вақти соати келиб, полапон қушлар пирр этиб учиб кетгани сингари Рихси ҳам турмушга чиқди-ю, бировнинг хасми экан, уйдан учди-кетди... Сухробнинг хотини бир уйда бир ўзи эрка ўсган қиз экан, қари отаси билан онаси: «Биз ўлсак ҳовли-жойимиз шуларга қолади-да, сиқилишиб юргандан кўра шу ерга келиб туришсин», деб сира қўйишмади. Билиб турибман, Манзура опам ичида рози бўлмасалар ҳам, охири ноилож кўндилар. Ўзи шундай: она бечора тугунчак этлигидан кўкрагининг тагида олиб юрган фарзандини ўла-ўлгунча кўриб турсам дер экан! Бироқ болалар-чи, улар бошқача ўйлашаркан! Сал оёққа туриб, қўлларидан қиттай иш келдими, дарров ўзга маконларни қўмсаб қолишаркан... Тавба, шу гўр болакайлар, кечагина ўринларидан туролмай, озгига солиб қўймаса, ҳатто овқатни ҳам ёёлмай ўтираверадиган мана шу жажжи жонзотлар фақат она меҳри туфайлигина, она марҳамати туфайлигина одам эдилар! Энди-чи, энди уларга қараб туриб баъзан ҳайрон қоласан... Эҳ, бу ҳаётда

ҳамма нарса аста-секин ўз навбати билан келавараркан...

Манзура опам болаларининг айрим ўринсиз гаплари ва ишларига қараб туриб, шундай дарғазаб бўладиларки, бироқ буни билдирмайдилар. «Ҳа, сенлар нимани кўрибсанлар? Шошманглар, аввал болачақа орттиринглар... ана ўшанда биласанлар», дегандай ғамгин термилиб қўя қоладилар, холос. Чиндан ҳам бировни ҳурмат қилмоқчи, яхши кўрмоқчи бўлган одам, аввало, ўзига бино қўймаслиги керак. Ёшлик эса, одатда, кўпроқ ўзини яхши кўради...

Манзура опам билан бирга энди фақат Баҳромлар қолишган. Сухроб хотинини олиб, Рихси эса комсомолда ишлайдиган эри билан тез-тез оинсини кўрган келиб туришади. Лекин бирга турган бошқа-ю, кўриб кетган бошқа экан. Бечора она улар келганда севинчидан куймаланиб, Баҳромларни ҳам унутгандай, топган-тутганни ўшаларнинг олдига қўяди. Улар еб-ичиб, кўнгилхушлаб кетишгач, бу ёқда Баҳромлар аразлагандай, ичкари уйдан чиқмай қолишади. Ана шундай пайтларда Манзура опам ҳозиргина ҳамма болаларининг дийдорини кўриб тўйганидан қувоняптиларми ёки яна ўзлари танҳо қолганларидан эзиляптиларми... билиш қийин эди.

Буниси ҳам майлиди-я, бир кун келиб Баҳромлар ҳам кўчиб кетишди. Ишхонаси орқали шаҳар четроғидан икки хонали квартира беришган экан, Баҳром оинсининг аҳволини тушунганиданми, худди гуноҳ қилгандай, секин шу гапни айтиб кўрди. Хотини бўлса оғзи қулоғида, одоб юзасидан қувонганини қайнонасида яшириб туришни ҳам билмайди денг!.. Манзура опам бу гапни эшитиб, бир ўғлига, бир келинига мўлтайиб қаради-ю, кейин Баҳромнинг пешонасида ўпди:

— Нима ҳам дердим... Шу кунларга етганимга шукур. Фақат бир илтимосим, жим бўлиб кетманглар,

тез-тез келиб, отангинг чироғини ёқиб, арвёҳини хурсанд қилиб турунглалар... Илойим, қўша қаринглалар...

Шундай дея туриб, боёқиш Манзура опамнинг кўзларига дув-дув ёш қуйилиб келди. Баҳром ҳам кўнгли бўш бола эмасми, томоғидан данак ўтгандай ютиниб қўйди. Хотини эса қайнонасининг елкасидан қучиб, ҳамма нарсани ҳазилга йўйганча:

— Вой, ойн, нега йиғлайсиз? Ахир, ўғлингиз урушга кетаётгани йўқ-ку, хоҳласангиз бизникига бориб тураверасиз,— деди, шу топда нақ юраги тошиб, дод деб юборишдан ўзини зўрға тутиб турган муштипар онани юпатган бўлиб. Ана шунда Баҳром умрида биринчи марта хотинига: «Жим бўл, бизни тинч қўй», дегандек, зарда билан уни хиёл силтаб ташлади. Она бечора ўғлининг шу қилиғидан ҳам талвасага тушиб, тағин оралари совиб қолмасин, деган хавотирда дарров келинига жавоб бериб қўя қолди:

— Йўқ, йўқ! Нега йиғлар эканман, болам. Шундай кунларга етишибману, қадрини билмасам, кўр бўларман... Давлатимиз тап-тайёр уй берармишу сизларга, мен хафа бўламанми... Йўқ, йўқ, қизим, севинганимдан йиғлаяпман, севинганимдан...

Баҳром эса ранги қув ўчиб, қўллари титраб, уста-устига папирос тортяпти. Бир нарсадан қаттиқ изтироб чекса, шундай қилади. Унга қараб туриб, яна ёқамни ушлайман. Яқингинада тишсиз милкларини очиб биғиллаб ётадиган, Манзура опам оғзига сўрғич солиб қўйса, чириллаб турган бола бирдан тўхтаб, жонҳолатда сўрғич сўришга тушадиган ўша митти чақалоқ, наҳот мана шу Баҳром бўлса, деб ажабланиман! Энди у асабларини босиш учун шиддат билан папирос тортяпти...

Шундай қилиб, бутун бир ҳовлида Манзура опам иккаламиз қолдик. Бироқ... Йўқ деганда ҳафтада бир

марта ҳамма болалари шу ерда йиғилишиб, қий-чув билан бутун уйни гуллатиб кетишади; Манзура опамга бири рўмол, бири кийимликлар ҳада қилишади. Баҳром эса, онаси билан анча дилкаш эмасми, уни секин четга тортиб, кўпинча хотинига кўрсатмай, «йўқ, йўқ, болам... пенсия пулим етиб турибди», деса ҳам қулоқ солмай, Манзура опамга беш-ўн сўм пул ҳам ташлаб кетади. Аммо улар дарвозадан чиқишлари билан ҳовли яна бўм-бўш бўлиб, етимчанинг кўнглидек ҳувиллаб қолади... Шундай пайтларда Манзура опамнинг аҳволига қаттиқ ачинаман...

Кейинроқ бориб болалари битта-биттадан келадиган, «командировка» дейишадими, ана ўшанақа ёки бошқа юмушлари чиқиб қолганда эса икки ҳафтада, баъзан ойда бир йўқлайдиган бўлишди. Манзура опам шунда уларни кутиб кўзи тўрт бўлар, мабодо келишмаса, ҳар хил сабаблар ўйлаб топиб, ўзини-ўзи юпатар эди... Охири она боёқиш болаларини кутиб ўтирмай, шанба келиши билан уларни кига ўзи жўнайдиган бўлди.

Борадиган куни барвақт ўрнидан туриб, келинлигидаги сандиғини очарди. Янги кўйлақларини киймоқчи бўларди-да, ўйлаб-ўйлаб, яна бу фикридан қайтарди. Боёқиш ҳойнаҳой болаларим, келинларим, «вой, қийналиб қолибдилару», деб хижолат чекишмасин, деб ўйласа керак-да. Охири одмигина кийиниб йўлга тушарди... Мана, ўғиллари ва қизиникига неча йиллардан бери бўзчининг моксицидек қатнайди-ю, бироқ уларни кига бирор марта қуруқ қўл билан киниб бормаган. Қишда помидор қоқими, қурт ё майизми, ёз-кузда бўлса иккитагина анор, дастрўмолчасига бир қисим гилос ҳам солиб боради. Ҳовли тўрида эскидан қолган бир туп анор бор. Бир тупгина. Лекин у ҳар йили қийғос мевага киргани-кирган. Манзура опам анорларни биринчи қор тушгандагина узиб, ҳафсала билан сандиққа териб чиқадилар. Унда-

бунда меҳмон келса олдига қўядилару, қолгани эса фарзандлариникига иккита-иккитадан ташиш билан тугайди.

Кунларнинг бирида дарвозаданоқ «Манзура опа-ю!» дея шовқин солиб, у кишининг кичик овсинлари Назокатхон кириб келди. Ёнида эри. Ҳозир Манзура опамнинг кенжа қайнилари Қаюмжон катта олим. Шаҳарда академия деган жойда ишлайди. Уруш вақтида ушоққина бир бола эди. Ҳар замонда келганда, Манзура опам этагини тўлдириб туршак, олма қоқи, қант-қурс бериб юборардилар.

Манзура опам қайниси ва овсини билан сўрашди-ю, дастурхон ёзмоқчи эди, Назокатхон қўймади.

— Нима, олов олгани келдингларми?— дедилар Манзура опам бир ажабланиб, бир кўнгиллари ўқсиб.

Қаюмжон таомил ва ҳурмат юзасидан ўтириб бир култум чой ичишга ҳам тайёр эди-ю, аммо хотинига гап қайтаргиси келмади. Назокатхон эса қимматбаҳо кийимлар ва тақинчоқларда товланиб, ҳар кулганда бағбақаси дириллаб, худди бир нарсадан ҳазар қилаётгандай товуш билан:

— Йўқ, йўқ, овора бўлманг, биз бирров кириб чиқайлик дедик... яна борадиган жойларимиз бор,— деб гап уқтирарди.— Манзура опа, замонанинг зайли билан биз Ўртаер денгизига саёҳатга кетяпмиз. Теплоходда. Сизга нима олиб келайлик?

Манзура опам ерга қараб ғамгин кулимсирадилару:

— Раҳмат, эсон-омон бориб келсанглар шунинг ўзи бас,— дедилар.

Назокатхон овсинига ачинаётгандай сунъий оҳанг билан яна гап бошлаб кетди:

— Олис йўл... илгарилари бирда-иккида юриб ўрганмаганмиз... саккизта мамлакатни кўрар эканмиз, саккизта-я...

Овсини Манзура опамга мақтаниб гапирарди-ю,

оппоқ бўлиқ гавдаси бошдан-оёқ тилла-дурларга кў-милган эди. Эгнидаги жуда ноёб атлас хилидан тикилган кўйлаги ҳар силкиниб кулганда баттар товланиб кетаётганга ўхшарди. Қатор тилла тишлари қизил олмадай таранг юзига бирам ярашардики...

Манзура опам: «Жуда яхши қилибсизлар, имкони бўлса — кўрганга нима етсин... Ҳа, ростдан, болаларни қаерга ташлаб кетяпсизлар?» деди овозини дадиллаштиришга урингани шундоқ сезилиб. Овсини эса беғам бир қиёфада: «Ойимникига», деб жавоб қилди.

Кейин қандай келишган бўлса, худди ўшандай ғала-ғовур билан чиқиб кетишди-ю, Манзура опам анча вақтгача ўй суриб қолдилар... Сўнгра секин ўртоқларининг расми қаршисига бориб, у кишига узоқ термилиб турдилар-да, кўзлари чақнаб кулиб турган юзларини, қоп-қора энли қошларини худди тирик одамни силагандай авайлаб силай бошладилар. Сал ўтмай бирдан юракни зириллатиб юборувчи ўксик оқ билан йиғлаб юбордилар.

Эртаси куни сандиқларини очиб, қанча йиллардан бери кийилмай ётган яп-янги кўйлақларини бўйлари-га ўлчаб кўрдилар, оддий садаф мунчоқларини тақиб, болалардек анча вақт ўзларини ойнага солиб томоша қилдилар...

Манзура опамнинг бу ўксинишларидан юрак-бағрим шу даражада жизгинак бўлдики! Упа-элигини артиб ташласа ҳеч вақоси қолмайдиган бефаросат овсинлари билан ношуд қайнилари кўзимга алвастидан ҳам ёмон кўрниб кетишди. «Эҳ, нодонлар! — дейман ичимда. — Келиб-келиб сизлар шу дуру гавҳарларингизни кимга мақтаняпсизлар?! Қонли уруш туфайли гулдай маконни бузилиб, бутун фикру хаёли, кучи, умри, тириклигини меҳнатда ўтказган, етим қолган уч фарзандини одам қилиш учун ўзини ҳам, аёллигини ҳам унутган, йигирма олти ёшида бева қолиб, бошқа эр қилишни ҳатто тушида ҳам кўрмаган

мана шу жабрдийда, мусичадай беозор, бахтсиз аёл олдида кўз-кўз қиласанларми мол-дунёларингни?! Сизлар «бойлик» деб атаган мана шу бебақо ашқол-дашқолларингиз ҳар бир нарсани ичига оладиган, худди сизлардек бахту хуррамликка ҳаққи бўлган, аммо бутун юрт, мамлакат қисматига тушган оғир синовлар зарби остида армонлари ушалмай қолган вафодор ёр, заҳматкаш она қалбидаги эски яраларни очиб юборишини, уни азобга солишини наҳотки билмасангиз? Ахир, бу аёл ҳам худди сизларга ўхшаб дунёга бир марта келган! У ҳам ўксинади... Эҳ, сиз таннозлар, бу дунёда нима кўрибсиз! Манзура опадай бардоши фил аёлларнинг юрагида, мана орадан салкам қирқ йил ўтса ҳам, ўша машъум уруш олови ҳамон ўчмаганини, умрлари, юракларини узлуксиз зирқиратиб, куйдириб келаётганини сизлар қаёқдан биласизлар?!»

Буни фақат ўша оғир кунларни бошидан кечирганларгина тушунади. Ҳатто, вақти келса, ўз қорнидан тушган болалари ҳам Манзура опамнинг бу пинҳоний азобларини тузукроқ билишмайди. Дилига энг яқин суюкли қизи ҳам баъзан Манзура опам ўша мушкул йилларни хотирлагудай бўлсалар, «Ая, қўйинг, ёмон кунларни эслайверманг ҳадеб», деб қайириб ташлайди. Ваҳолонки, Манзура опам ёмон даврларни эмас, ўша ёмон кунларни даф қилган яхши одамларни, қадрдон кишиларни эсламоқчи-ку...

Яқинда, фашистлар устидан қозонилган ғалабанинг ўттиз йиллик байрами арафасида Манзура опамни ҳарбий комиссариатга чақириб, турли совғалар тақдим қилишибди, оладиган нафақалари энди анча ошганини ҳам айтишибди. Уша кун Манзура опам кўчадан хурсанд қайтдилар. Ҳаяжонларидан кўзлари ёниб, юзлари ёришиб кетган эди. Бир қўлларида оппоқ қоғозга ўралган каттакон қутича, бир қўлларида анвойи гулдаста. Кийимларини ҳам ечмасдан, тўппа-

тўғри ўртоқларининг рўпарасига келиб тўхтадилар, нарсалари ва эҳтимол, нафақалари бўлса керак — анчагина пулни расм қаршисига қатор териб чиқдилар-да, бирдан бошларини деворга ташлаб, ўкириб йиғлаб юбордилар.

— Хайриддин ака!— дея нидо қилдилар учиб-учиб титраётган лаблари устидан ёшлари қуйилиб.— Қадрдоним Хайриддин ака! Улиб кетиб ҳам мени ўйлайсиз-а, меҳрибоним Хайриддин ака! Улиб кетиб ҳам тинчимайсиз-а!..

Бечора Манзура опам шу алфозда ҳў алламаҳал-гача йиғлаб ўтирдилар. Кейин ўзларини босиб, ўринларидан турдилару ғалати бир шиддаткорлик билан:

— Йўқ! Сиз ўлмагансиз, ўлмагансиз!— дедилар худди онт ичаётгандек қиёфага кириб.— Сиз тириксиз! Токи мен бор эканман, токи фарзандларингиз бор экан, токи мана шу меҳрибон юрт бор экан... сиз тириксиз! Тириксиз!..

Байрам кунлари Тошкентда Номаълум солдат қабри очилди дейишди. Шаҳид жангчиларнинг Москва остоналаридан олиб келинган хокини шаҳар аҳолиси юракларни зирқиратувчи музика садолари остида то вокзалдан елкада кўтариб келаётганини телевизордан кўрсатишганда Манзура опам бирдан ҳушларидан кетиб, ўтирган жойларида йиқилиб тушдилар. Хайриятки, Баҳромлар келишган эди; югур-югур билан доктор чақиринди... Кейин эшитсам, Хайриддин ака ҳам айни Москвани ҳимоя қила туриб, ўша табаррук тупроқда ҳалок бўлган эканлар...

Манзура опам салкам бир ойча касалхонада ётиб чиқдилар. Ҳозир кўринишлари хийла тузук. Аммо сочлари бутунлай оқариб, анча қувватдан қолганлар. Бурунги чаққон қадамлари энди у кишини абадий тарк этиб, қиз ва ўғилларига ўтган. Ҳатто ўринларидан тураётганларида ҳам анча куймаланиб, беллари-

дан нолиб, зўрға ихраб турадилар. Бироқ шунда ҳам ҳар ҳафтада болалариникига боришни сира қанда қилмайдилар. Бир кун олдин ҳафсала билан ҳовлидаги гулзордан танлаб-танлаб гул терадилар, сўлиб қолмасин, деб эрталабгача уни челаққа сувга солиб қўядилар. Кейин азонда туриб, гулдастани кўтарганларича, аввал Хайриддин аканинг мозорларини зиёрат қилиб ўтай, деган ният билан йўлга тушадилар. Уша яқинда қурилган Номаълум солдат қабрини у киши ўз ўртоқларининг мозори деб биладилар...

Мен Манзура опамга раҳмим келганидан фарзандлари ҳақида сал ошириб гапириб юбордим чоғи. Аслида бундаймас. Агар шу фарзандларини бир дақиқага олиб қўйганларида борми, Манзура опам бу дунёда бир минут ҳам яшамас эдилар, деб ўйлайман. Баъзан-баъзан алам ўтиб кетган пайтдаги ҳолатларини айтаман-да! Кейинги вақтларда Манзура опам бир гапни қайта-қайта такрорлайдиган бўлиб қолдилар. Хайриддин аканинг расмларига қараб туриб:

— Умримни сизга бағишладим, болаларингизга бағишладим,— дейдилар аллақандай оналарча ғурур ва қаноат билан.— Қўлимдан келганча ҳаммасини оёққа турғаздим. Ҳаммаси энди ўзидан тинди, уй-жойи, бир-биридан ширин жужуқлари бор... Биз ўзимиз ҳам, Хайриддин ака, йўқликдан бино бўлиб, ота-оналаримизнинг ҳиммати билан, худога шукур, мана шунча умр кўрдик ёруғ дунёда. Ҳаммасига шукур. Энди болаларимиз ўз болаларига меҳр қўйишса, бунинг нимаси гуноҳ? Нега биз бу меҳрни яримта қилиб, улардан тортиб олишимиз керак? Майли, омон бўлишсин, сира дард кўришмасин. Биз ҳам вақтида ота-онамиздан ўтган меҳр-оқибатга озми-кўпми қонганмиз. Фақат ҳар замонда бир-бир эслаб, «шундай онам, шундай бувим, шундай отам, шундай бобом бор эди... шунча ишларни қилиб, ҳалол яшаб ўтган эдилар», дейишса бас. Нима, бу дунёнинг ҳаловатини ор-

қалаб кетармидик? Умримиздан мингдан-минг розимиз, отаси! Розимиз...

Мана шунақа гаплар... Оддий латта Қўғирчоқману, доим бир жойда — шкаф устидан жилмай туриб, шунча воқеаларнинг гувоҳи бўлдим-а! Тавба! Чиндан ҳам одамнинг жони ҳам, сабру бардоши ҳам, орзу-армони ҳам тубсиз бўлар экан...

САЙРИБОҒ ҚУШЛАР

Икки ҳафтадан бери Ялтада дам оляпман; «Ўзбекистон» санаторийсида. Жазирама Тошкентдан кейин ярим сутканинг ўзида бу қадар майин иқлимли, келинчаклардек ўйчан сарв дарахтларига бурканган сокин хилватгоҳга тушиб қолганимда қайтага икки-уч кун тузукроқ ухлай олмай юрдим. Аммо биринчи келган кунимоқ врач кўриб: «Сизга дори-дармон ортиқча, бир оз толиқибсиз, асабларингиз бўшашган», деди-ю, иложи борича кўпроқ чўмилиш ва очиқ ҳавода юришни тайинлади. Аввалига шундай қилдим, орадан бир ҳафталар ўтгач, хийла совидим. Буни — уйни, ошна-оғайниларни соғина бошлаганимдан ҳам сездим. Неча йиллар бадалига орзу қилиб-қилиб охири етишганим — денгиз суви ҳам энди мени у қадар завқлантирмай қўйди. Баъзан вақтида уйғанолмай, автобусдан қолиб кетиб, чўмилишга ҳам тушолмас эдим... Мен борган пайтда дам олишга кўпроқ кексалар келишган, ёшлар деярли йўқ эди. Кексалар эса юриш, саёҳатга чиқишдан кўра, қулайгина бир жойни топиб олиб, эртаю кеч ўз кечмишларидан гаплашиб ўтиришни яхши кўришади. Агар уларга қўшилсанг, ё шуларнинг барига чидаб, ҳар замонда бир гапга аралашганча, индамайгина мўмин-қобил бўлиб ўтиришинг керак ёки яхшиси... қўшилмаганинг маъқул.

Орадан ярим ой ўтганда кайфиятим шундай эди.

Тўғри, одам денгизга тушганда майда-чуйда хаёллардан бутунлай қутулиб, зеркиш нималигини билмай қолади. Аммо ўша кунлари сув анча совуқлигидан доим чўмилишга ҳам имкон йўқ эди... Жон ҳовучлаб муздай сувга бир-икки шўнғиб чиқардим, кейин тахта каравотчалар устига сочиқ ёзиб, доира соябон остида ётганча китоб ўқишга тушиб кетардим. Орқадан денгизнинг гоҳ майин, гоҳ бўғиқ тинимсиз овози эшитилар, ғалати бир мусаффо ис димоққа урилар, китоб ўқиб ётиб одам ўзидан-ўзи мудраб кетар эди. Ҳар замон-ҳар замонда ҳамшира қиз тепангга келиб:

— Ҳой, ўртоқ! Бу ернинг офтоби сизларникига ўхшаганмас, бу ерда ультрабинафша нурлар кўп, офтоб уриб қўяди, сояга ўтинг,— дегандагина... кўзингни мундоқ очиб қарасанг, соя аллақачоноқ ҳў нарига ўтиб кетган, баданингни эса қуёш нурлари бамисоли тандирдай қиздираётган бўларди.

Қорамтир сув сатҳида эса табиатнинг асрий ҳаракати бир сония ҳам тинмайди. Денгиз гўё жонли танага ўхшайди; худди қафас ичидаги йўлбарсдек ўзини қирғоққа уради. Олис-олислардаги осмон бамисоли денгиз устига қулаб тушгандай, ўркач-ўркач тўлқинлар кўпириб товланади, у ер-бу ерда сузиб юрган елканчалар худди шиша пўкагига ўхшаб сакрайди...

Эрталабданоқ соҳил одамлар билан лиқ тўлади. Айниқса, кун исий бошлаган пайтда оёқ қўйишга жой топилмайди. Чўмилмоқчи бўлсанг, қумда қатор тизилиб ётган қоп-қора ва энди қорая бошлаган таналар устидан эҳтиёткорлик билан ҳатлаб ўтишингга тўғри келади. Бировлар шахмат суради, бировлар зериккандан қарта ўйнайди, бировлар жуфт-жуфт бўлиб олганча беғам бир кайфиятда ундан-бундан суҳбатлашиб ётади... аммо кўпчилик газета ва китоб ўқийди.

Сал нарироқда хотинларнинг пляжи. У ерда ҳам худди шу манзарани кузатиш мумкин. Бироқ фарқи шундаки, у ерда кўпчилик аёллар юзларини офтобдан

беркитиб олганлари учун гўё ҳамма бир текисда оқ рўмол ўрагандай кўринади. Яна фарқи шуки, аёлларга теккан касал: улар ўша ерда ҳам пардоз-андоздан бўшашмайди...

Утган куни китоб жонимга тегди-ю, совқотсам ҳам бир-икки чўмилиб чиқдим-да, офтобда ўтириб денгизга тош ота бошладим. Бир замон қарасам, тепадаги зинадан хотинлар пляжи томонга қирқ ёшлар чама-сидаги бир аёл тушиб келяпти. Кўкрагида қирмизранг сийнабанд ва худди шу рангда труси кийган. Сочи қоп-қора, турмакланган бўлса ҳам юз-кўзларига ёйилиб тушган, қўлида қирмизранг чиройли халтача кўтариб олган. У зинанинг ярмига келганда тўхтаб, юқорига қаради-да, кимнидир кута бошлади шекилли, кафтини қошлари устига қўйганча ҳозиргина ўзи кирган пляж дарвозасига тикилиб турди. Сал ўтмай, яна бир ёш жувон уч ёшлардаги болакайни етаклаб, пастга тушиб кела бошлади. Бир қўлида обдан шиширилганидан тарвақайлаб кетган каттакон резина «тошбақа». Улар қий-чув билан бояги биринчи аёлнинг олди-га етиб келишди-ю, кейин пляжга қараб, тузукроқ жой излай бошлашди. Ёшроқ жувон каттасига худди қуйиб қўйгандек ўшар эди, у қизи эканлигини ҳар қандай одам бир қарашда билиб олар эди. Иккови ҳам келишган, сулув аёллар эдилар. Қизи атайлаб онасига монанд қилгандек, сариқ труси билан сариқ сийнабандда эди. Қоматлари, айниқса қизининг қома-ти жуда гўзал, улар ўзларига оро бериб юришларини бир қарашдаёқ сезиш мумкин эди.

Улар тўғри биз томонга қараб кела бошладилар. Мен шундоққина иккала пляж ўртасидаги тўсиқ тагида ётардим. Тўсиқнинг нариги томонига офтоб тушиб тургани учун бир-иккита каравотча ҳақиқатан ҳам бўш эди. Аёллар қум ва тошлар устидан босайми-босмайми деб эҳтиёткорлик билан ўтиб келишди-да, ўша бўш каравотчаларга халталарини қўйишди. Кейин

ҳар кимда ҳам бўлганидек, денгизга маҳзун бир соғинч ҳамда хумор билан термилиб қолдилар.

— Қандай чиройли-а!— деди катта аёл қизига қараб ва шу орада «бу сўзимни тагин биров эшитиб қолмадимикан», деган андишада атрофига қараб, тўсатдан менга кўзи тушди. Ўзбекистонданлигимни сезди-ю, бош ирғаб саломлашган бўлди. Кейин навозиш билан денгизга қараб турганча, бошидан турмакланган сочини олди ва юпқа рўмолига ўраб, эзмасдан халтасига жойлаб қўйди. Қизи эса қалин қора сочларини баттар ёйиб орқасига ташлаб юборди, фақат чўмилишидан олдин турмаклаб, устидан резина қалпоқча кийиб олди. Улар санаторийга шу бугун ёки кеча келган бўлсалар керак. Денгизга қараб ҳадеб антикаверишлари, «қандай маза-а» қабилидаги сўзларни тўхтовсиз такрорлайверишлари бунинг исботи эди.

Икковининг тирноқлари тўқ-қизил рангда маникюр қилинган, онасининг бармоқларида қимматбаҳо тилла узуклар ярқираб турарди. Қизиди ҳам ҳар хил тақинчоқлар кўп эди. Бу нарсалар онасига ярашгани билан, аммо қизининг табиий ҳуснини бузиб турганга ўхшар эди. Бир оздан сўнг улар галма-галдан чўмилишга тушиб кетишди...

Санаторий автобуси келадиган вақт бўлганда апил-тапил кийиндиму тепадаги катта йўлга чиқдим. Автобус энди қайрилаётган пайтда бояги аёллар ҳам шоша-пиша пляждан чиқа бошладилар.

Ўша куни кечқурун санаторий танца майдонида Ялта театридан келган бир актёр иштирокида қувноқ кеча ўтказилди. Актёр ёнидаги гармончи йигит деярли барча миллат музыкаларидан билар экан. Бир вақт навбат «Андижон полкаси»га келганда танца майдони худди ари уясидек ғивирлаб қолди. Скамейкада таманно билан ўтириб, ўйин томоша қилаётган бояги кундузги пляжда кўрганам — қирқ ёшлардаги аёлни

хам кимдир биров мажбурлаб рақсга тортиб қолди. У бир оз «йўқ» деб турди-ю, кейин ўзига ярашган ҳаракат билан даврани айлана кетди. Қизини ҳам тортишди, у ҳам ўйнади. Онаси ҳатто энг яхши ўйинчига аталган мукофотчани ҳам олди.

Шу пайт ёнимда ўтирган нотаниш икки аёл ўзаро шивирлашиб қолишди:

— Қайси Даврон?— деб сўради биринчи аёл қулоғини нақ шеригининг оғзига тақагудек бўлиб.

— Анови, институтнинг домласи-чи, профессор Даврон Бакирович... бу ўшанинг иккинчи хотини. Ёнидагиси қизи, ановиси невараси. Бу қиз Даврон Бакировичдан эмас, аввалги эридан. Ёш қизларга ўхшаб тантиқланишини қаранг, уялмайдиам...

Даврадаги аёл бу пайтда мукофотни олиб, атрофдагиларга «рахмат» дегандай таъзим қилаётган эди. Унинг бу ҳаракати, менга қолса, сира тантиқликка кирмас, қайтага ўзига жуда ҳам ярашар эди. Бироқ мени бошқа нарса ҳайратга солди. Тўғриси айтсам, Даврон Бакировичнинг номини эшитганимда юрагим бирдан шиг этиб кетди. Чунки бундан ўн тўрт йил муқаддам биз у кишида ўқиган эдик. У пайтда Даврон Бакирович фан кандидати эди. Кейинчалик ҳамкурсларимнинг бирдан докторликни ёқлади, деб эшитган эдим...

Ўз жойига бориб, кўкрагини керганча, сочларини тузатаётган бояги кўҳлик аёлга қарадим: «Домла кўнглидагини топибди», деган фикр хаёлимдан ўтди. Кўпчиликнинг кўзи ўша аёлда ва қизиди эди.

Кеча тугаб, ҳамма ўз хонасига йўл олганда тўсатдан яна уларга дуч келиб қолдим у аёл мени таниб кулимсираб қўйди-да, «Яхши дам оляпсизми?»— деди ва қизи ҳамда неварасини эргаштириб ўтиб кетди. Кейин билсам, у икки хоналик алоҳида қулай палатага жойлашган экан...

Ўша кунни мени аламли хотираларми, аччиқ ўкси-

нишми — ишқилиб, оғир бир туйғу қамраб олиб, анча вақтгача ухлаёлмадим. Гўё бирдан ҳаво исиб, нафас олиш қийинлашиб кетгандек туюларди... Ҳадеса кўз ўнгимда Даврон Бакировичнинг сиймоси пайдо бўлар эди. Манави қадди-қомати келишган, ҳар қандай одамнинг ҳам суқи тушса тушгудек иккинчи хотинини кўрганымда... кўнглимнинг бир четига худди бехосдан тош тегиб кетгандек ич-ичимни изтироб кемирар эди. Мен Маърифат опага чин юракдан ачинар эдим. Худди эски жароҳат очилгани каби... ўйламай десам ҳам ўша бир пайтлардаги кўрган-кечирганларим миямга тўхтовсиз ёпирилиб келиб, сира тинчлик бермас эди...

Институтнинг биринчи курсида биринчи соатни бизга шу Даврон Бакирович ўтган эди; у ўзбек совет адабиётидан дарс берарди. Кўп йиллик малакаси туфайли у маърузага шу қадар чечан бўлиб кетгандики, эшитиб тўймасдик. У ҳаммамизга меҳрибон эди, беш йил давомида бирон студентга овозини баланд қилганини масалан, мен эслаёлмайман; жаҳли чиқса фақат ачитиб олар эди. Шунда ҳам жаҳлини чиқарган болага яқин бориб, деярли унинг ўзига гапирар, шу сабабли домла нима деганини кўпинча эшитмай қолардик.

Айниқса, қизларимиз Даврон Бакировичнинг кийинишига, озодалигига беш кетишарди. У ўзи асли келишган одам эди, бунинг устига шу қадар дид билан кийинардик, домлаларимиз орасида унга тенг келадигани топилмас эди. Энди билсам, ўша пайтларда одамларга тўқранг энгил-бош расм бўлган экан шекилли. Чунки Даврон Бакирович кўпинча қора костюмда келар эди. Саратон кунларида ҳам уни ечмас, кўйлагини эса ҳар куни янгилаб киярди. Галстукларини айтинг! Ранг-баранг ва хилма-хиллигидан санаб улгуролмасдик. Қуймоқдек ярашган костюмидан энли оппоқ энглари чиқиб турар, унга доимо қимматбахо тўғнағич тақиб юарди. Домла туфлисини қаерда

бунчалик ялтиратишига ақлимиз етмасди. Бир хил оғзи қитмир қизларимиз: «Домла чўнтаклариди туфли артадиган латта олиб юрсалар керак», деб ҳазиллашишар эди...

Лекин Даврон Бакировичга бари бир ҳавасимиз келгани-келган эди. Курсимиздаги айрим қизлардан: «Хотини қандай бахтли-я... бир кўрсак эди...» деган гапларни қайта-қайта эшитганмиз. Ушанда гашимиз келиб, улардан қаттиқ хафа бўлиб юрардик, ўзимизни гўё камситилгандек сезиб, Даврон Бакировични ҳам баъзан ёмон кўриб кетардик.

Учинчи йили мени курс бошлиғи қилиб сайлашди; анча-мунча ташкилий масалалар зиммамга тушиб, ишим баттар кўпайиб кетди.

Езги семестрда совет адабиётидан зачёт бор эди. Шундан беш-олти бола ўтолмади-ю, бу орада Даврон Бакировичнинг тоби қочиб, кўрпа-тўшак қилиб уйда ётиб қолди. Унинг тузалишини кутадиган бўлсак, имтиҳонлар бошланиб кетиб, бояги болалар семестрга ҳам киритилмай қолиши мумкин эди. Шуни деканат билан гаплашдик-да, домланинг уйига борадиган бўлдик. Деканимиз Даврон Бакировичга қўнғироқ қилиб, уни кўндиргач, эртаси куни тушдан кейин домланинг уйига жўнадик.

Борсак, шаҳар четидаги чоғроққина ишкомли бир ҳовли экан. Дарвозани тақиллатганимизда ичкаридан аёл кишининг «Ҳозир!» деган овози эшитилди, бир оздан сўнг бошига яшил дурра танғиган, кир юваётганидан бўлса керак — енги шимарилган одми чат кўйлак кийган, чап лабининг устида каттакон холи бор қоратўридан келган жувон чиқиб келди. У кимлигимизни дарров билди — ҳойнаҳой, Даврон Бакирович айтиб қўйган бўлса керак — майин саломлашди-да, «юринглар, юринглар», деб ичкарига бошладди. Даҳлиздан ўтиб, ўнг томондаги хонага кирдик.

Даврон Бакирович сарпойчан устига чопон кийиб

олганча диванда ўтириб китоб ўқиётган экан. Бизни кўриб, хотинига ўхшаб ортиқча мулозамат ҳам қилмади, совуққина сўрашиб, жой кўрсатди. Зачётдан ўтиш умидида келган болаларнинг юраги бирдан така-пука бўлиб, домланинг оғзини пойлаб қолишди. Мен эсам беихтиёр атрофга разм сола бошладим. Рўпарадаги девор то шифтгача ғиж-ғиж китоб. Китоб токчалари сарғиш ёғочдан қилинган бўлиб, тепадаги жилдларни осон олиш учун бурчакда нарвонча ҳам турибди. Бериги бурчакда, дераза ёнида домланинг иш столи. Устида қалин-қалин китоблар ва ҳар хил қоғозлар қалашиб ётибди. Биз келишимиздан олдин Даврон Бакирович бирон нарса ёзаётган экан шекилли, бир бет қоғознинг ярмидан кўпроғи қораланган эди. Стол тепасида, деворда иккита ёғоч ҳошияга солинган нуроний бир мўйсафид билан оқ дока рўмолли кампирнинг расмлари турибди. Кампирнинг қошкўзлари, юз тузилиши айнан Даврон Бакировичникига ўхшар эди.

Даврон Бакирович зачётдан ўтолмай қолган йигитларга худди институтдагидек жиддий қараб, тайёр саволларни конвертчадан олиб-олиб, биттадан бўлиб берди-да, ўзи яна китоб ўқишга тутинди. Ҳамкурсларим бундай бўлишини кутишмаган эди шекилли, бир оз эсанкирашди-ю, кейин ноилож жавобга тайёрлана бошладилар. Мен нима қилишни билмай, салда зерикдим, ўрнимдан туриб ташқарига чиқмоқчи бўлдим. Буни домла сездн шекилли, «бемалол, бемалол», деб қўйди.

Шу пайт Даврон Бакировичнинг хотини патнис устига бир чойнак чой, иккита пиёла, бир ликопчада мураббо ва тўртта қип-қизил седанали нон қўйиб олиб кириб қолди. Бу домлага унча ёқмади, чамаси, хотинига бир ўқрайди-ю, яна китобига тикилди.

Хотини эса бизга бамисоли ўз фарзандидай меҳрибон боқиб, кулимсираганча эрини койиган бўлди:

— Дадаси, қўйинг, бу болаларимни унчалик қий-
наманг. Қаранг, ҳаммалари озиб-тўзиб кетишибди.
Булар ҳам ўзимизнинг Адҳамларга ўхшаган-да, болам
бечора практика деб, ҳозир қаерларда юрганикин...

Даврон Бакирович хотинига яна баттароқ ўқрай-
ди-ю, аммо бу гал ҳам индамади. Хотини унинг кай-
фиятини сизди шекилли, бизга юзланиб:

— Олинглар, болаларим! Олинглар? Аввал бир
пиёладан чой ичинглар. Имтиҳон бўлса қочмас, топ-
ширасизлар...— деди-да, чиқиб кетди.

Ушанда изидан термилганимча бирдан қишлоқда-
ги онамни эслаб кетганим ҳали-ҳали ёдимда. Олисли-
ги учун баъзан уч-тўрт ойда, баъзан ярим йилда бир
марта борардим қишлоққа. Ана шунда атрофимда
парвона бўлганлари онамнинг! Ўтқазгани жой топол-
мас эди!.. Маърифат опа онамдан анча ёш бўлишига
қарамай, аммо онамга жудаям ўхшаб кетарди.

Бир пиёла чой ичиб, кейин ташқарига чиқдим.
Ҳовли чоққина, ҳаммаёғи саранжом-саришта эди. Ур-
тада икки ишком узум, сал берига чорпоя ёғоч кара-
вот қўйилган. То дарвозагача бўғот тагидан цемент
йўлка солинган; четида хилма-хил гуллар очилиб
ётибди. Дарвоза — машина киришига мўлжаллаб,
икки тавақали қилиб қурилган. Қираверишда, худди
рўпарада — водопровод. Ҳовли тўридаги бостирма
устунидан кўкпиез пуштасида ўсган олма дарахтига-
ча икки қатор узун дор тортилган.

Маърифат опа бостирмада пастаккина курсига
ўтириб олиб кир юваётган эди. Бир қатор дорнинг
ҳаммаси Даврон Бакировичнинг кийимлари билан тў-
ла. Олпоқ кўйлақларнинг ерга тегай-тегай деб турган
енгларидан чак-чак сув томяпти. Сал берироқда оқ
майкалар илиғлиқ... Маърифат опа ҳовлига орқа ўги-
риб олганча, тоғорада ҳадеб кир чаймоқда эди. Унинг
ўша ҳолати, айниқса, энди баттар эсимга тушиб кетяп-
ти. У, ҳойнаҳой, уйим-жойим, болам-чақам деб, оила

ташвишлари билан бўлиб ўқиёлмай ҳам қолган, бора-бора ўзининг бутун аёллик, оналик меҳрини, покиза туйғуларини фақат фарзандларига, фақат шу Даврон Бакировичга бахшида этган заҳматкаш бир аёл эди.

Даврон Бакирович ҳадеганда ҳамкурсларимга жавоб беравермагандан сўнг кўчага чиқдим, ҳў наридаги дўкончага бориб беш-олтита газета олдим-да, ариқ лабига қўйилган скамейкалардан бирига ўтириб, ўқий бошладим. Орадан қанча вақт ўтганини билмайману, охири газета ҳам жонимга тегиб, домланинг уйи томонга қарадим: курсдошларимдан ҳамон дарак йўқ. Секин ўрниимдан туриб, яна ўша ёққа боришга мажбур бўлдим.

Ҳовлига кирганимда Даврон Бакировичнинг хотини кирини ювиб тамомлаган, энди бостирма ёнидаги ўчоқбошида жиз-биз қилиб нимадир қовураётган эди. Ошхона мўрисида оқиш тутун буралиб чиқар, кенг яйловлардаги каби хушбўй ҳид гуп этиб димоққа урилар эди. Домла ўтирган хонага энди кирмоқчи бўлаётганимда ичкаридан дўпир-дўпир овоз эшитилди-ю, курсдошларимнинг турганини пайқадим. Эшик очилиб, улар бирин-кетин чиқиб келишди-да, кираверишга ечган пойабзалларини кия бошлашди. Ҳаммасининг оғзи қулоғида эди: «Хайрият, ўтишибди». Бир неча дақиқадан сўнг Даврон Бакирович ҳам чиқиб келди. Буни кўрган хотини ошхонадан туриб, қўлларини икки томонга ёйганча:

— Вой, вой, нима қиляпсизлар? Овқат тайёр бўлди-ку?— деди ёзғиргансимон оҳангда.

Биз энгашганча туфлиларимизнинг боғичини чандияпмизу, номига «раҳмат, раҳмат», деганимиз билан қулоғимиз домлада. У киши бир нарса демай туриб, биз қолишимиз ноқулай эди.

— Дадаси, айтсангиз-чи, болаларингизга! Бир луқмадан еб кетишсин.

Хотинининг шу гапидан кейин Даврон Бакирович кулимсиради-да:

— Ҳа, айтгандай, йигитлар,— деди ўзи ҳам ичкарига кириб.— Зачётни вақтида топширмаганларинг учун аслида жазолашим керак эди. Овқат емай кетсанглар, Маърифат опангиздан балога қоламан-а. Қани, кира қолинглар, киринглар,— деди елкамга қўлини қўйиб.

Кирдик. Маърифат опа ўша заҳотиёқ хушбўй кўк чой билан бир лаган уюлган қовурдоқ олиб кирди. Уялиб-қимтинганча уч-тўрттадан жаз едик. Кейин домлага, Маърифат опага раҳмат айтиб, хайрлашиб жўнадик.

— Энди бундан кейин зачётдан атайлаб қулайман,— деди «иши битиб, эшаги лойдан ўтган» дўстларимиздан бири ботирланиб,— бунақанги ширин қовурдоқ ейдиган бўлсанг, имтиҳондан қуласанг ҳам алам қилмайди!

Ҳаммамиз кулишдик. Трамвайда боряпмизу, курсдошларим бири олиб-бири қўйиб домланинг қийин саволларига қандай қилиб чап берганларини мақтаниб кетишяпти, мен бўлсам нима учундир яна онамни эслаб, яна Маърифат опани ўйлар эдим...

Даврон Бакировичнинг доимо ялтиллаб, ҳаммани қойил қолдириб юришлари ҳам бежиз эмас экан. У ҳам аслида Маърифат опага худди бир боладек қарам ва азиз экан...

Одамнинг ичини, иш тутишини билмай туриб унга баҳо берсанг кўпинча янглишиб қоласан. Мана шу Маърифат опани ҳам Даврон Бакировичнинг ёнида биринчи бор кўрган киши, билмаса, дабдурустан бир-бирига муносибмас, дейиши турган гап. Айниқса, буни курсдош қизларимиз кўришса борми...

Маърифат опа аслида Даврон Бакировичдан икки ёш кичик бўлса-да, анча улугсифат кўриниб, ўзига оро бермагани учун унча эсда қолмайдиган оддий бир

аёл эди. Айниқса, бу доимо чақмоқдай кийиниб юрадиган эри олдида жуда билинар эди. «Демак, институтдаги кечаларга домла шунинг учун бир ўзи келар экан-да... Шунча ўқимишли одам бўлгани билан бари бир юрагида армони бор экан-да. Хотинини ўзига тенг кўрмас экан... Ахир, бошқа домлаларимиз ўғил-қизларигача бошлашиб келишарди-ку? Даврон Бакировичнинг жуфт бўлиб юрганини бирон марта ҳам кўрмаганмиз...»

Хуллас, студентлик даври ҳам кўз очиб-юмгунча ўтди-кетди. Бироқ Даврон Бакирович оиласи билан боғлиқ бўлган яна бир воқеа то ҳанузгача юрагимни эзгани-эзган.

Бешинчи курсда ўқиётганимизда, Янги йил байрамидан сал кейин хунук бир хабар эшитиб қолдик. Даврон Бакирович учинчи соатда бизга «Навойнинг руҳий драмаси» мавзусида махсус курс ўқиши керак эди. Негадир у ҳадеганда келавермади. Курс бошлиғи бўлганим учун сабабини билиш мақсадида деканатга кирдим. Декан «афсус, афсус», дегандай бош чайқаб:

— Ўтганларни такрорлаб ўтира қолинглар, Даврон Бакировичнинг аёли оламдан ўтибди, ҳозиргина хабар беришди,— деди ерга қараб.— Ҳа, айтгандай, Мақсуджон, иложи бўлса, курсдаги беш-олти дўстларингизни олиб, дарсдан сўнг домланикига бир бориб келсанглар ёмон бўлмайди, биз ҳам борамиз,— деб маслаҳат ҳам берди.

Деканимиз гапиряпти-ю, изтиробга тушганимдан нима дейишни билмайман. (Ҳаётда шундай одамлар бўладики, уларга бор-йўғи бир мартагина учрайсану, аммо кейин ўла-ўлгунча эслаб юрасан.) Кўз ўнгимда ярқ этиб Маърифат опа гавдаланди! У ўшанда бирпаснинг ўзида елиб-югуриб қовурдоқ пишириб келган эди. Умрида бизни бир мартагина кўраётган бўлса ҳам худди ўз туққан болаларидек чирой очиб кўтиб

олган эди. Юрагим ачишиб, дарс қандай тугаганини ҳам билмадим...

Туш пайтида ўн бир киши бўлиб домланинг уйига қараб йўл олдик. Борсак, жамоат жам. Ёш-ялангу, кексалару... биз танимайдиган одамлар эди кўпчилиги. Бир тўп домлаларимиз ичкарироқда туришган экан. Кейин бошқа курслардаги таниш студентларни ҳам кўра бошладик. Илгари дафн маросимларига бир-иккида араллашиб юрмаганимиз учун кўпчиликнинг олдида шошиб, нима қилишни билмай, дарвоза олдида уймаланишиб қолдик. Шунда деканимиз менга яқин келиб, секин қулоғимга:

— Мақсуджон, уйга киришлар-да, Даврон Бакировичдан кўнгил сўраб чиқинглар, — деди.

Анча дадиллашдик. Буни қарангки, ўша биз бундан икки йил муқаддам қовурдоқ еган хонага қўйилган экан марҳуманинг жасади! Секин остонадан ўтдик. Қарасам, Даврон Бакирович узун мошранг тўн кийиб олган, бошида дўппи, қўлидаги эзилиб, ҳўл бўлиб кетган дастрўмолига кўзларини артганча хотинининг тепасида турибди. Боёқиш кафтлари билан юзини беркитиб, бир неча дақиқа қимир этмай жим қолди-да, кейин кўзини очиб хотинининг сарғайиб, эти устухонига ёпишиб кетган юзига нигоҳи тушгач, тўла гавдасини силкитиб-силкитиб, эзилиб йиғлайди. Биз оҳиста бориб, унинг ёнига ўтдик ва домлага алланарсалар деб, ўзимизча уни юпатган киши бўлдик. Даврон Бакирович мени кўриб, аввал елкамга қўлини қўйди-да кейин бирдан маҳкам қучоқлаб олди, «Мақсуджон, Маърифат аян-гиздан ҳам айрилиб қолдим», деди ва яна силкиниб йиғлай бошлади. Узидан-ўзи кўзимдан ёш оқиб кетаверди. Устига оқ чойшаб ёпилган Маърифат опага қараганим сари ҳар гал юрагим баттар орқамга тортар эди. Кейин кексалардан бири келиб, бизга ташқарига чиқиб туришлар, деб буйруқ қилди.

Йўлакка чиқиб, бошқа одамлар қатори бошимизни ҳам қилганча индамай туравердик. Остона олдидаги эшакчада ўтирган икки мўйсафид ўзаро гаплашиб, ҳадеб марҳумани мақташар эди.

— Ҳа-а... Шу хонадоннинг шамчироғи эди, раҳматлик. Ёнди-ю, ўчди...

— Уйим, болам-чақам деб, боёқиш. Давронбек мана шу кузда раҳматликни «Симашка»га ётқизди. Болаларни соғиндим деб, ўшандай жойдан ҳафта ўтмай чиқиб келаверибди-я. Ҳа, шўринг қурғур, бу ёқда кунинг саноқли экан, мундай бир оёғингни узатиб ётиб олмайсанми-я! Пешонаси шу экан-да... қочиб қаёққа борарди?

— Раҳматлик билган... Одамга аён бўлармиш ўзи. Бир кун бўлса ҳам ўз уйимда нафас олай деган-да, боёқиш... Ошқозонида шиш бор экану... кунни битганини дили сезган...

Уша кунни Маърифат опани дафн этишга то қабристонгача бориб келдик...

Ҳамма нарсанинг давоси — вақт. Вақт ўтиши билан бу ҳиссиётларимиз аста-секин эсдан ҳам чиқди. Бу орада институтни битириб, ҳар қайсимиз ҳар ёққа сочилиб кетдик. Дастлабки кунларда бир-биримизга хат ёзишиб турдигу, лекин кўздан йироқ — меҳрдан йироқ деганларидек, охири бу ишимиз ҳам ўз-ўзидан қолиб кетди. Мен Фарғонадаги бир мактабга хизматга жўнадим. У ерда еттинчи йил ишлаётганимда студентлик пайтимданоқ мақолалар ёзиб қатнашиб юрадиган марказий газеталардан бири мени ишга таклиф қилиб қолди. Хотиним ва икки боламли олиб, Тошкентга келганимга ҳам мана олти йилдан ошди. Ҳозир комсомол газетасида бўлим мудириман...

Замонанинг зайли билан бу йил бизга ҳам путёвка тегиб қолди-ю... қарабсизки, ярим ойдан бери Ялтадаман. Ҳозир ҳам бир ўринлик ихчамгина палатамда ётганча, бундан ўн тўрт йил бурун юз берган ўша

воқеаларни бир-бир хотирлар эканман, ҳаётда одамнинг бошига не-не савдолар тушишини ўйлаб, ажабланиман...

Уйқум эса бутунлай ўчиб кетган эди. Охири ноилож ўрнимдан турдим, эшикни очиб, айвончага чиқдим. Ёз бўлишига қарамай, ҳаво анча салқин эди. Чироқлар ёғдуси билан яшнаган пастликдаги шаҳар ўзини денгиз кўзгусига солиб, кўзларни қамаштирар эди. Чап томондаги осмонўпар тоғлар ойдин бўлгани учун тунда ҳам қорайиб, баҳайбат махлуқдек ястаниб ётибди. Дарахтларнинг қалинлигидан ер сатҳини гўё баттар зулмат босиб олгандай эди. Тунда ҳам аллақандай ёввойи гулларнинг иси келарди. Бутун табиат беҳол бир тарзда ором олар, қоронғиликка разм солиб турсанг, худди теварак-атрофинг сирли имо-ишораларга тўлиб-тошгандай туюларди. Фақат олисдаги қўлтиқдан ҳар замон-ҳар замонда кемаларнинг ҳазин гудоги эшитилиб қоларди...

Ўзимни ҳар қанча чалғитмай, бари бир яна хаёлим Даврон Бакировичга бориб тақалаверарди. «Демак, шу аёлга уйланибди-да. Нега ўзи дам олишга келмабди экан-а! Бояги кампирларнинг гапига қараганда, бу аёл ҳам илгари эрга теккан экан... Кўринишидан артистга ўхшайди... Нима иш қиларкин-а?.. Бечора Маърифат опа бу ерларни ҳатто тушида ҳам кўрган эмас... Ҳаёт қизиқ-да... биров дамлаган ошни баъзан биров ейди...»

Мана шунақанги узуқ-юлуқ хаёллар билан ётиб, охири ухлаб қолибман... Кўзимни очганимда кун чиқиб кетган, очиқ эшикдан пастда бир-бирларига гап уқтираётган санаторий ходимларининг овози эшитилиб турарди. Кеч бўлганини билсам ҳам соатимга қарадим: салкам тўққиз эди. Чўмилишга улгуролмаганимни эслаб, негадир бугун баттарроқ афсусландим. Нима учундир кечаги аёлларни кўргим келар, нега шундайлигини эса ўзим ҳам билмасдим.

То ювиниб, кийиниб чиққунимча нонушта вақти ҳам бўлди. Ошхонага кирганимда денгизга кетган автобус аллақачоноқ қайтган, чўмилишга тушганлар энди ҳузур қилиб овқатланаётган эдилар. Беихтиёр кечаги аёлларни қидира бошладим. Қарасам, улар мен ўтирган қаторда, уч стол нарида жойлашган эканлар. Даврон Бакировичнинг хотини орқа ўгириб ўтиргани учун мени кўрмади. Лекин қизи кўзи тушиши биланоқ кулимсираб, онасига бир нарса деб шивирлаган эди, у орқасига ўгирилди-да, мени кўриб жилмайди ва бош қимирлатиб сўрашди. Узи ҳам, қизи ҳам, невараси ҳам бугун бутунлай бошқача либосда эдилар. Даврон Бакировичнинг хотини елкаси очиқ гулдор шоҳи кўйлак кийиб, сочини бошқача турмаклаган, оппоқ бўйнига икки қават дур ташлаб олган эди. Таққани дур эканлигини ҳам ёнимда ўтирган аёлларнинг ўзаро шивир-шивирдан эшитиб қолдим. Ҳатто бир қаторининг ўзи минг сўмдан ошиқ турармиш. Менга қолса, уни оддий мунчоқ деб ҳам ўйламас эдим, бироқ бояги аёлларнинг гапидан кейин унга зеҳн билан қарасам, чиндан ҳам у оддий марварид эмас, худди нўхатдек-нўхатдек катталикдаги қаймоқранг садафнусха доналар аёл бўйинини қимирлатган сари деразадан тушаётган қуёш шуъласида ялт-ялт порлаётган эди. Қизи эса янги чиққан майда тарақ гулли жуҳуд атласдан енгсиз кўйлак кийган, кўйлагининг қирмиз ранги юзига уриб тургани учун у худди Чингиз Ахмаров тасвирлаган чинакам Шарқ гўзалларига ўхшаб кетган эди. Катта-катта қора кўзлари тикилганда шўх бир ишва билан боқар, одамнинг ичинини қизитиб юборар эди. Неварасига ҳам аллақайси чет элнинг нейлон шортиси билан енги калта кўйлакчасини кийгизиб қўйган эди...

Аёлни кўрган сарим Даврон Бакировичнинг кейинги тақдири мени баттар қизиқтира бошлади. Пайтини топсам, аёлга мен Даврон Бакировичнинг тала-

баси эканлигимни писанда қилиб ўтмоқчи ҳам бўлдим.

Баъзан эса хаёлимни мутлақо бошқача фикрлар қамраб оларди: «Майли, Маърифат опа ўзини бутунлай Даврон Бакировичга бағишлаган бўла қолсин... Аммо у пайтларда ҳозиргидек имкониятлари ҳам йўқ эди-да. Шароит бўлса, хўш, нима учун ўйнаб-кулмаслик керак? Ахир, суриштириб келганда, одам нима учун яшайди?.. Кечираётган умри чеккан заҳматига арзимаса, шу ҳам ҳаётми?! Нима учун, ахир, ҳамманинг кўзи шу янги келган аёлларда, хўш? Нима учун шивир-шивир ўшалар ҳақида? Чунки одамзод ҳамма нарсада нафислик, юксакликни қўмсайди, инсоннинг табиати шундай... Бор бўлсанг кўролмайдиган, йўқ бўлсанг беролмайдиган одамлар нима дейишса дейишаверади-да! Уларнинг арпасини хом ўриптими булар?..»

Лекин бари бир кўнглим хижил эди. Аёлларга кўзим тушиши билан негадир ғашим келарди. Назаримда, улар бошқа одамларни оёқ ости қилаётгандек, ўзгалардан ажралиб, ахлоқимизга эриш туюлган мешчанча таннозлик билан кун кечираётгандек кўринишарди кўзимга.

Даврон Бакировичнинг тақдирига қизиқишим эса тобора кучайиб борарди. Қандай бўлмасин аёл билан домла ҳақида гаплашишни истардим. Лекин сира хонаси келмай қийнар эди.

Бу орада яна бир ҳафта ўтиб кетди. Икки кундан кейин Тошкентга қайтадиган бўлиб турганимда, кечки овқатдан сўнг Даврон Бакировичнинг хотини дабдурустдан ёнимга келди-ю: «Ука, бизнинг палатага кириб, неварамнинг туғилган куни, бир оз...» — деб қолди. Аввалига ҳайрон бўлдим. «Нима учун таклиф этди мени? Таннимасам уни?..»

Аммо айтган вақтида палатасига бордим. Эшикни тақиллатганимда ичкарида бирдан гуриллаб кул-

ги кўтарилди. Эшикни Даврон Бакировичнинг хотини очди. У энди бутунлай бошқача кийиниб олган эди. Баданига айни ўлчаб тикилгандай сирма оқ юпқа кўйлагига у жуда ҳам ёш кўринарди. Доира стол атрофида эса ўнга яқин одам ўтирибди; кўпчилиги эркаклар. Уйга киришим ҳамоно ичкари хонадан тўпнигача оппоқ ҳарир кўйлак кийганча қизи ҳам чиқиб келди. У худди келинчакларга ўхшаб кетган эди; ёнимдан ўтаётганда димоғимга гуп этиб унинг муаттар бўйи урилди. Ўтирганларнинг бари санаторийда дам олаётган кишилар эди, учрашиб қолганимизда салом-алиқдан нарига ўтмаганимиз учун уларнинг кимлиги-ю, қаерда ишлашларини ҳам билмас эдим.

— Ана, машшоғимиз ҳам келдилар, энди ўйнаймиз-да,— деди тўрда ўтирган қоп-қора бақалоқ киши мен киришим билан. Семизлигидан костюмининг чоклари йиртилай-йиртилай деб юрадиган бу одам билан аввал ҳам бир-икки марта шунчаки сўрашган эдим. Бир гал зерикканимдан кутубхонага кириб, анчадан бери ҳеч ким қўлга олмаган эски дуторни тинғиллатиб ўтирганимни у кўрган эди. Даврон Бакировичнинг хотини нима учун мени зиёфатга таклиф қилганини ҳам энди тушундим. Ҳойнаҳой кўнгили очиб ўтирамиз, ўша машшоқ йигитни ҳам таклиф этинг, деган бўлса керак-да ўша одам. У Мирзачўлдаги қайсидир бир хўжалик ташкилотига ишлар экан. Мени «машшоқ» деб камситмоқчи бўлганидан бир қоним қайнаб кетди-ю, лекин ўзимни босдим. Даврон Бакировичнинг хотини «ўтиринг, ўтиринг», деб жой кўрсатди. Ўтирдим.

Дастурхон тўкин эди. Уртадаги катта вазада қора майиз билан ёнғоқ мағизи, яна биттасида бодом. Турли хил пироглар, қип-қизил қилиб пиширилган каттакон курка гўшти ҳали бўлинмаган ҳолда турибди. Бодринг, помидорлар ҳам бор. Ҳойнаҳой, булар Тошкентдан янги олиб келинган нарсалар эди. Дераза пештахтасида каттакон Мирзачўл қовуни ҳам туриб-

ди. Бояги семиз киши: «Қани, бўлмаса, бошладикми!» дея пичоқ ва тарелкаларни олиб, куркани нимталашга тушди. Даврон Бакировичнинг хотини ичкарига кириб кетиб, сал ўтмай лаганда ёғли бир қазни билан сал қотиброқ қолган анчагина ҳасип олиб чиқди.

— Бугун эрталаб пишириб, Тошкентдан жўнатишибди, баҳузур олаверасизлар,— деди у лаганни ўртага қўя туриб. Кейин тагин шошганча ошхонага кириб кетаётган эди, бақалоқ киши уни тўхтатиб, гап қотди:

— Шоирахон! Лобархон! (У, кейинги исми айтиб, аёлнинг қизига кўз тикди.) Қани, ўзларингиз ҳам келинлар-чи, ўтиринлар. Қолган ишлар бўлаверади, аввалига қиттак-қиттакдан отволайлик. Бу ёғи, иста-сак, эрталабгача ўтираверамиз. Главврачдан рухсатимиз бор,— деди у ва менга қараб шилқимлик билан кўз қисиб қўйди.

Даврон Бакировичнинг хотини ва унинг қизи даврага келиб ўтиришди. Пақиллатиб шампань, коньяк, ароқлар очилди. Қим нимани хоҳласа, ўшандан қадаҳ тўлдирилди-ю, зиёфатни бошқаришни ҳеч ким топширмаса ҳам ўз зиммасига олган бояги бақалоқ қора киши стулларни ғадир-ғудир суриб ўрнидан турди.

— Азизлар!— деди у зўрма-зўраки бўлса ҳам, аммо қандайдир ички бир тўлқин билан.— Халқимизнинг зўр бир гапи бор. У гап ҳам шуки, яъни, айтишадиким: «Мевасидан данаги ширин», деб. Меваси — фарзанди бўлса, данаги — фарзандининг фарзанди, яъни неварадир. Биз ҳозир шу ширин данак баҳонаси билан... етти ёт бегоналар табиатнинг бу гўзал жойларида бирга тўпланишиб...

Хуллас, анча чўзиб айтган бағишловидан сўнг у: «Биринчисини охиригача!» деган жиддий шарт қўйди-да, ҳамма ичиб бўлгунча ўзи қараб турди. Сал ўтмай яна икки марта рюмка айлангандан сўнг суҳбат қизиб

кетди. Ялтанинг сўлим ҳавоси ҳамда қувноқ, беғам улфатлар даврасида бирдан ҳамманинг руҳи кўтарилди. Мен аввалига ётсираброқ ўтирган эдим, ҳаяжонли кайфият охири менга ҳам ўтди. Бу орада Лобархон, яъни Даврон Бакировичнинг ўғай қизи ўрнидан туриб келиб, мен билан қадаҳ уриштирди...

Даврон Бакировичнинг хотини ичкиликдан ва ҳузур-ҳаловатдан юзлари лоларанг бўлиб, худди ёш қизлардай қаҳ-қаҳ уриб куларди. У ҳар бир сўзида «қандай гўзал-а», «жаннат ҳам шунчалик бўлар-да», деб очиқ дераза орқали тунги Ялтага ишора қилар эди. (Афтидан, бу аёл ҳар йили дам олишнинг ҳадисини ўрганганлардан бири эди; у бамисоли қишда ўз маконини ташлаб кетадиган сайрибоғ қушларга ўхшарди.)

Чиндан ҳам кеча ниҳоятда сўлим эди. Осмондаги сон-саноксиз юлдузлар ердаги чироқлар билан қўшилишиб кетгандай, ерда ҳам, самода ҳам милтиллаган бу нурлар ичкилик ҳароратидан қизиган дилларга баттар сурур берар эди...

Лекин юрагимнинг бир чети ҳамон хира эди. Бу ерда айш қилаётганларнинг биронтаси ҳам билмайди-ку, ахир, қалбимдаги сирларни! Мен эсам кейинги кунларда нуқул Даврон Бакировични ўйлайман! У ҳозир нима қилаётганикин? Бу ердаги шунча вақтичоғликлардан хабари йўқ... Ҳойнаҳой, ишлаб ўтирган бўлса керак... У, домлалигидан ташқари, яна зўр таржимон ҳам эди. Жаҳон классик ёзувчиларининг анчагина асарларини ўзбекчага таржима қилган эди. Эҳтимол, ҳозир ҳам бирон-бир шоҳ асарни таржима қилиб ўтиргандир...

Сал ичиб қизишганимдан сўнг аввал кўнглимда сир бўлиб ётган шубҳаларим энди назаримда бутунлай ҳақиқатдек туюла бошлади. Айниқса, шунча суҳбат орасида на хотини ва на қизи бўлмиш Лобархон бирон марта ҳам Даврон Бакировичнинг номини тил-

га олмагани — туриб-туриб менга таъсир қилаверди. Ичймдаги бор гапларни шартта ўртага тўкиб-солгим келарди.

Шу пайт Шоирахон опа қизига секин имо қилган эди, Лобархон ичкари хонага кириб, ҳў қайси куни мен тинғирлатиб кўрган кутубхонадаги дуторни кўтариб чиқди. Уялмасин дедими ёки ўзининг билишини кўрсатмоқчи бўлганми, ишқилиб, қизидан дуторни олиб, созлай бошлади. Кейин менга қараб:

— Бир чалиб берасизми?— деди жилмайиб.

Шоша-пиша «ўзингиздан эшитайлик» дебман. Шоирахон опа худди шуни кутгандай очиқ пардада «Танавор»ни чала кетди. Сезиб турибман, куйни у дил-дилидан ҳис этиб, ҳар бир оҳангини қалбидан чиқариб чалар, куй оқимига ўзи сел бўлиб, маромига олиб тебранар эди. Сархуш турган кўнгиллар бирдан тошиб кетгандай бўлди. Ҳаммадан олдин семиз қора киши ўртага тушди-ю, лўмбиллаб даврани айлана кетди. Кейин ҳамма бир-бир ўйнай бошлади. Навбат менга келганда Шоирахон опа «тўхтаңлар, тўхтаңлар», деди-ю, кула туриб, дуторни узатди. Мен ҳам кайфим чоғ, «Муножот»ни чалиб юбордим. Шоирахон опа завқи жўшиб шарт ўрнидан турди-ю, бармоқларини қарсиллатганча эшилиб-эшилиб ўйнай бошлади. Кейин у билан қўшилиб, семиз киши ҳам ўйнади. Ҳамма завқдан бўртиб кетган, ҳамманиннг кайфияти зўр эди. Семиз киши ўйнай туриб, Шоирахон опаниннг елкаларига қўлини теккизиб қўяр, у ҳам бунга қаршилиқ кўрсатмай, фақат кўрсаткич бармоғи билан ҳазиллашиб пўписа қилар эди. Атрофдагилар эса бундан қотиб-қотиб кулишар, айниқса семиз кишининг бир оз ғалати ҳаракати ва терлаб кетгани кўпчиликнинг завқини қўзғар эди.

Уйин тугаб, ҳамма жой-жойига ўтиргач, Шоирахон опа менга қараб: «Ҳалима опаниннг мана бу ашуласини биласизми?» деб, куйни оғзида чала бошлади.

Халқ термаларидан бўлса керак, унча англаёлмадим. Сўнгра опанинг ўзи дуторни олиб, яна бошқатдан созлади-да, ширали овози билан куйлай бошлади:

Оқ илон, оппоқ илон,
Ойдинда ётгонинг қани?
Мен ёмондин айрилиб...
Яхшини топгонинг қани?

Шу пайт кўзгу олдида турган телефон тўсатдан узун жиринглаб қолди. Шоирахон опа шоша-пиша дуторни деворга суяб, трубкани олди-да, бирпас «алло, алло»лаб турди. Кейин бирдан «Даврон ака!» деб кулди.

— Қалай, тузукмисиз? Тинчликми? Ҳа, яхши, яхши. Юборган нарсаларингизни олдим. Юрибмиз. Мана, кўз очиб-юмгунча ярми ўтиб кетди... Тузук. Чўмилишгами? Бир марта боряпмиз... Лобар баъзан икки марта боради... Алишерчик ҳам яхши. Ҳа, бугун туғилган куни! Чақир, дейсизми? Боя эди — ухлаб қолгани. Мана, ҳозир ўзимизча кичкинагина ўтириш қиляпмиз. Кимлар дейсизми? Ўзимиз-да... Ҳа, бунча кеч қўнғироқ қилмасангиз, уйқудан қолиб?! Тошкентда соат ҳозир салкам иккидир? Лобарни чақираймми? Ҳа, ростдан, Даврон ака! Биз қайтишда... Алло, Даврон ака, эшитяпсизми? Биз қайтишда Одесса билан Тбилиси орқали кетмоқчимиз. Сизга у-бу нарса кўрсам, оларман. Мана, мана, ҳозир, Лобарга беряпман... Ҳа, ростдан, кирларни нима қиляпсиз?

Шу ерда Шоирахон опа эрини бир оз тинглаб турди-да, бирдан хахолаб кулиб юборди: ҳойнаҳой, Даврон Бакирович, ўзим ювяпман, деди шекилли. Сўнгра трубкани қизига берди. У ҳам тантиқланиб анча вақт гаплашди.

Кейин худди бирдан ҳамманинг кайфи тарқаб кетгандай орага оғир ўнғайсизлик чўкди. Буни биринчи

бўлиб зиёфат раиси — семиз киши сизди-ю: «Қани, ўртоқлар, бўлмаса энди бир ташқарини айланиб келайлик-да, ётайлик, соат ҳам ўн бир бўлиб қолибди», деди.

Соат салкам ўн иккигача санаторий ҳовлисини сайр қилиб юрдик. Шоирахон опа яна қувноқлиги тутиб, қизиқ-қизиқ ҳангамалардан гапирар, соғломлигидан бир ерда тургиси келмас, юришдан эса чарчамас эди. У табиат гўзаллигидан ёш боладек завқланишини бошқалардан яширмас, ҳадеб энтикиб-энтикиб нафас оларди. Теварак-атроф эса чинакам латофатли эди. Ҳали ярим кеча бўлмасданоқ ғарб томондаги баҳайбат тоғлар ортига ботиб бораётган тўлин ой, худди эшикни қия очиб ухлаб ётган боласига термилган онадек ерга меҳр билан боқар эди. Сукунатнинг сира поёни йўқдай, ундан сира қутулиб бўлмай-дигандай туюларди одамга...

Мен Шоирахон опанинг оғзини шунча пойласам ҳам, йўқ, у бирон марта Даврон Бакировичдан гап очмади. Лобархон ҳам биз билан салгина айланиб юрди-ю, ўғлим уйғониб қолмасин тагин, деб палатага жўнади. Салдан кейин бошқалар ҳам хона-хонасига кириб кетишди...

Эрталаб бошим ғовлаб ўрнимдан турдим, ўзимни уларга таништираганимга, домла Даврон Бакировични билишимни айтмаганимга негадир қувондим... Нега шундайлигини эса тушунмайман...

Орадан яна бир кун ўтгач, кечга томон Лобархоннинг эри ҳам келди: ёшгина юрист йигит экан. Шундан кейин улар бутун бир оила бўлиб дам ола бошладилар...

Санаторийдан кетаётганимда мени Даврон Бакировичнинг хотини, қизи, куёви, ҳатто қайси кунги зиёфатдаги анави семиз киши ҳам биргалашиб кузатиб қўйишди. Тошкентга борганда қўнгироқ қилиб турунг, деб уй телефонларини ҳам беришди...

Очиғини айтсам, бу кечинмалар анча вақтгача хаёлимдан нари кетмай юрди. Кейинчалик ишга чалғиб, санаторийда кўрганларим худди тушга ўхшаб, ҳар замон-ҳар замонда эсимга тушганда ўзимдан-ўзим кулиб қўядиган бўлдим.

Бироқ... яқинда автобусда кетаётиб, кутилмаганда Даврон Бакировични кўриб қолдим. У биз тўхтаб турган чорраҳани кесиб ўтаётган экан. Ё, тавба! Иккинчи хотинини кўрган пайтимда ҳам кўнглимнинг бир четидан шу фикр йилт этиб ўтган эди, Даврон Бакирович гўё энди ўзини анча олдириб, қадри кетиб, мункиллаб қолгандай туюлган эди хаёлимда. Чунки... ҳаётда ҳар бир нарсанинг ўзига яраша ҳисоб-китоби, кўз илғамас тошу гарозиси бор, ахир! Қимнингдир кўнглида зебу зийнат, айш-ишрат ҳирси аланга олса, у ерда инсоф, одамгарчилик хас ўрнида ёниб, кимларнидир ўз ўпқонига тортиши турган гап.

Лекин шундай бўлса ҳам мен Даврон Бакировични бари бир бу аҳволда кўрарман, деб сира ўйламаган эдим. Устидаги оддий чит қўйлаги дазмолланмаган, кенг шими худди қопдек шалвираб, гавдасини баттар аянчли кўрсатар эди. Ўзи эса ниҳоятда қариб, букчайиб қолибди; қўлида каттакон сумка, бамисоли оғирлигидан қадди эгилиб кетаётгандек. Йўлда ҳам у ниманидир зўр бериб ўйлаб боряпти шекилли, ажин тўла пешонасини маҳкам ушлаб олган; ёки боши оғрияптими — билиб бўлмас эди. Қорин қўйган, кўкраги ичкарига ботиб, юз-кўзи ниҳоятда сўлғинлашган эди...

Сал ўтмай Даврон Бакирович одамлар оқими ичидан кўздан ғойиб бўлди. Мен эсам негадир беихтиёр Шоирахон опа бўйнидаги қават-қават дурлар, бир кунда икки-уч хил кийиниб чиқадиган Лобархон, Алишерчик, Лобархоннинг юрист эри ва анови семиз қо-

ра киши ҳақида ўйлар эдим. Сўнгра бутун умрини шу Даврон Бакировичга, оила ҳузур-ҳаловатига, болаларига бахшида этган марҳума Маърифат опани ўйладим. Ушанда Даврон Бакирович қиличдек йигит эди. Унга ҳавас қилмаган одам кам эди.

Ҳар қалай, мен Даврон Бакировичнинг ўша пайтларини кўпроқ эслагим келади. Қариш, кучдан қолиш ҳаммининг ҳам бошида бор гап. Баъзилар кеч қарийди, баъзилар эса эрта. Айрим одамлар бир йилда, бир ойда, ҳатто бир кунда сочлари қордек оқариб, тик қадлари ёйдек эгилиши мумкин.

Шунда ҳам мен Даврон Бакировичнинг фақат ўша қирчиллама вақтларини эслагим келади...

У элликка бориб қолган, бироқ уйланмаган. Студентлик йилларида бухоролик бир қизга кўнгил қўйиб юрди-ю, бўлмади: қиз қишлоқдаги амакиваччасига тегиб кетди. Файзулло Умарович кейинлари қайтага уйланмаганидан суюниб юрадиган бўлди. «Муштдек бошимдан тузлиқ тўрвани бўйнимга илиб... унда бу кунлар қаёқда эди? Тақдиримдан розиман: доктор бўлдим, профессорман... Уйланиш ҳам қочмас...»

У шу тахлит фикр юритарди-ю, ич-ичидан қувониб кетарди. Чунки шахсий ҳаёт, бўлгуси оилавий бахтдан ҳам ҳали унинг умидлари катта эди. «Ёшликдаги севги — ҳарёқни ўйлаб, мулоҳаза юритиб, муҳаббатнинг бир умрлик қадрини тушунган ҳолда севиш эмас, балки севиш вақти келгани учунгина севишдир...» Унинг севги ҳақидаги фалсафаси шу эди. У катталарнинг муҳаббатини ёшлик муҳаббатига қараганда устун қўяр, бунга ҳаётдан юзлаб мисоллар топар ва шундан ўзи юпанар эди. Аммо инсон умри елдай учиб бораётганини, кечагина гўдак бўлганлар ҳам бугун соат сайин, кун сайин, ой-йил сайин кексалик қошонаси сари чопиб кетаётганини, шу ёруғ дунёга келиб чинакам севги нималигини билмай ўтиш нақадар оғир ва даҳшат эканини у ўйламасди. Тўғрироғи, бу ўйлари жон-жаҳди билан ўзидан нари ҳайдарди. У ёши ўтиб бораётганини тобора тан олмасди-ю, бироқ қа-

чонлардир уйланса, сўзсиз ёш қизни олишига ҳам шубҳа қилмасди.

Баъзан ҳазиллашиб: «Ҳали уйланишга вақт топа-миз!»— деб кимларгадир пичинг отган бўлар, гоҳо эса: «Хўш, сизлар нима каромат кўрсатяпсизлар? Ишдан келар-келмас қоринларингизни қаппайтириб, соат ўнгача телевизор кўрасизлар, кейин хуррак ота-сизлар. Шу ҳам умрми!» деб айрим оилали дўстларига тегажаклик ҳам қиларди.

Аммо дунёда коски одамлар ҳам кўп экан-да жуда! Ичиқора, ғайирлар-чи! Файзулло Умарович бир гап эшитди-ю, тепа сочи тикка бўлди. Неча йилдан бери ҳатто кандидатликни ёқлолмай юрган ҳамкасбларидан бири кайф устида уч-тўрт домлаларнинг ичида: «Файзуллохоннинг илгариги ҳарамларда кўриқчилик қилиб юргувчи барзанги қуллардан фарқи йўқ. Фақат профессорлигини айтмаса...» деб, одамларни кулдирибди. Файзулло Умарович буни эшитиб, шу даражада куйинди, шу даражада ғазабга тушдики! Уша коски ҳамкасбини кафедра домлаларининг ичида нақ ёқасидан олиб, обрўйини бир пул қилмоқчи бўлди-ю, аммо институтга боргач, бунга ботинмади. «Шу билан тенг бўламанми, у қаёқда-ю, мен қаёқда!» деб ўзига-ўзи таскин берди.

Кейин худди ўжар болалар бир-бири билан ўчакишиб гаров ўйнагандек, Файзулло Умаровичда ҳам ундан бошлаб қасд олиш фикри туғилди. У энди ҳамкасабасига ачиқ қилиб уйланмоқчи бўлди. Бунинг устига айни ўша оғзига кучи етмаган домла раҳбарлик қилаётган курсдаги Барно деган қизга оғиз солди. Қиз бу гапни эшитганда, аввалига хижолат бўлиб кетди. «Одамлар нима дейди?»— миясига келган дастлабки фикр шу эди. «Мол-дунёсига, бойлиги, мансаб-мартабасига учибсан-да... Наҳотки, ўз тенгинг топилмади?!» дейишмайдими? Уч йилдан бери бир оғиз сўз айтмай, изимдан эргашиб юрган анови йи-

гит-чи... Уволига қолмасмикинман? Дугоналарим нима дейди?..»

Охири ийманибгина онасига маслаҳат солди. Онаси ҳам бор гапни битта-битталаб, ётиғи билан сўраб-суриштириб олди-ю, кутилмаганда хомуш тортиб:

— Узинг биласан, болам,— деди қизининг елкасини силаб.— Яхшилаб ўйлаб кўр, ёш эмассан энди. Шундоқ одам чиқиб ўтирса-ю, сен оёғингни тирайсанми? Кейин ўксиб юрма. Бахт қуши бир марта келади...

Барно онасига бир курс юқорида ўқийдиган анави йигитни ҳам шаъма қилиб кўрди.

— Ҳа-а, ёқтириб қолганим бор дегин? Нима бало, сўз бериб қўйганмисан?

— Йўқ,— деди Барно кескин.

Онаси яна унинг елкасини силаб, кўзларига тикилди, гўё шу билан «сенга бутунлай ишонаман», димоқчи бўлаётгандек эди.

— У йигитнинг ўзи қаерлик?

— Термизлик шекилли.

— Ҳа-а...

Шу билан гап узилди. Онаси на «ҳа», на «йўқ» демади. Фикрини сўрашга эса Барнонинг юзи чидамади.

Эртаси куни нонушта пайтида онаси бирдан кўзига ёш олиб:

— Мен сенга ёмонлик тилармидим, болам,— деб гап очиб қолди.— Узинг-ку, пешонамдаги биттагина овунчоғимсан. Даданг бўлганда ҳам билинмасди. Энди сен ҳам кетсанг... Қўй, кўнгилнинг кўчасига юрма, болам, беҳудага овора қилади... Менга қолса, шундоқ профессор домланг катта бошини кичик қилиб, сени дептими — ўша одамга кўн. У сенга отадек меҳрибон бўлади...

Хуллас, Барно кўнди. Сал ўтмай институтда шивир-шивир гап юриб қолди: «Эшитдингларми? Фай-

зулло Умарович уйланармиш... Яна кимга денг? Республика студентлар фестивалининг лауреати, моҳир раққоса қиз Барно Қосимовага!..»

Бировлар кулди, бировлар ачинди. Фақат Барнога эмас, Файзулло Умаровичга ҳам ачинишди. Ҳатто бир-икки кўпни кўрган, ўзини Файзулло Умаровичга яқин олиб юрадиган домлалар уни бу йўлдан қайтариб, ўзига муносиброқ, пасту баландни, турмуш, оиларўзғорни биладиган, масалан, фалсафадан дарс берадиган бева аёлга уйланишни ҳам маслаҳат солиб кўришди.

Аммо вақт ўтган эди... Файзулло Умарович бу пайтда ғалати бир туйғудан гарангсиз қолган, уни таниш қийин эди. Барнони ўйласа... бирдан вужудига изтироб югурар, қувончи ичига сиғмаётгандек сезарди ўзини. Шу пайтгача бировга астойдил меҳр қўймагани учунми, кўнгли бирдан Барнога интиқ бўлди-қолди. Шунда у пинҳоний қувончларнинг лаззати нақадар кучли бўлишини ҳам сездди. Қизнинг келишган қадди-қомати, энди уялиб, уни кўрганда аудиторияга қочиб кириб кетишлари Файзулло Умаровичда шу қадар ширин бир ҳиссиёт уйғотардики, йўлакдан худди қушдек учиб бораётганини ҳам сезмасди...

Тўй ҳам бўлди. Орадан уч ой ўтгач, Файзулло Умарович бир кун ишдан оғзи қулоғида қайтиб келди-ю, Барнони қучиб:

— Мана, жоним, буниси хамир учидан патир,— деди-да, чўнтагидан иккита ҳаворанг қоғоз олди ва тантана билан кўзгу ғаладони устига қўйди. Барно санаторий путёвқасини илгари сира кўрмаган эди.

— Нима бу?— деб сўради болаларча соддадиллик билан.

— Уқинг-чи. Қани, нима деб ёзганикин: «Путёвка. Южный берег Крыма. Санаторий...»

Барнонинг хаёлига лоп этиб онасининг гаплари

тушди: «У сенга отадек меҳрибон бўлади, болам...» деган эди онаси яқингинада. Бирдан юраги бўшашиб, эрининг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди-ю, юзини юзига қўйди.

Уша кеча алламаҳалгача ўй суриб ётди. «Йигирма уч ёш катта бўлса нима қипти... ақли бўлсин... Одамлар гапираверади-да, чидолмаганидан, алам қилганидан гапиради. Гапираверишсин, оғиз уларники...»

Аммо, бари бир, ўз тенгига тегмаган қизчалик кўнгли ўқсик, пушаймон чангалида азоб чекувчи одам топилмаса керак. Бу — пинҳоний алам, уни ҳеч ким сезмайди, уни ҳеч кимга айтолмайсан ва ундан қутулолмайсан! У худди дарах томирига тушган қуртдек фақат юракни кемиради. Унинг сира давоси йўқ. Бироқ, айни пайтда, ёшликдек дадил, ёшликдек эртанги кундан нуқул ёруғлик кутувчи фасл инсонга, афсуски, фақат бир мартагина насиб этади. Барно ҳозир айни шу ёшда эди. У ўзи учун хаёлий дунё яратганди. «Суянсам — Файзулло Умаровичдек тоғим бор... Қандай яхши! Бошқалар неча йиллар бадалига қўшқўкиз бўлиб ишлаб, зўрға етишган нарсалар... менда ҳозирнинг ўзидаёқ муҳайё... Яна нима керак менга? Мен бахтлиман! Қолаверса, Файзулло акам мени бамисоли қизидек авайлайди... Қайтага яхши эмасми...»

Файзулло Умарович ҳам ёши ўтганда хотин кўргани учунми, Барнони кўярга жой топмас, атрофида айланиб-ўргилар, доим кўнглига қарар, эркаликларидан оғринмас, иложи бўлса ундан бир қадам ҳам жилгиси келмасди. Кўча-кўйда хотини билан бирга юрганда эса қувонч ва ғурурдан боши осмонларга етиб, шундай гўзал, ёш хотини борлигидан мамнунлиги билиниб турарди. У бўйдоқлигида ҳам дид билан кийинарди, лекин уйлангандан кейин олифта бўлиб кетди. Кўпинча улар кимникигадир меҳмонгами, тўй-

гами кетишаётган бўларди. Барно тиззасидан юқори-роқ қилиб тиктирилган шўх атлас кўйлақда, сочлари нафис турмакланган, терилган қошларини чимириб, Файзулло Умаровичнинг ёнида кийик боласидай завқи ичига сиғмай ўйноқлаб борар, Файзулло Умарович эса эгнида қора қимматбаҳо костюм, ҳозирги ёшларга расм бўлган зарғалдоқранг кўйлагига энли гулдор галстук тақиб; бир қўлида торт, бир қўлида Барнонинг сумкачаси ёки кеч бўлиб қолса совқотмаслик учун олган жемферини кўтарганча, иложи борича йигитлардек эркин ва тез юришга ҳаракат қилиб борарди. Шундай кезларда улар чинакам бахтиёр эдилар! Барно Файзулло Умаровичдан, Файзулло Умарович эса Барнодан миннатдор бўлиб, теварак-атроф, бутун ҳаётга беҳад қувонч билан боқар эдилар.

Бироқ шу давомсиздай туюлган кайфиятларини арзимаган бир баҳона ҳам нақ остин-устин қилиб юбориши мумкин эди. Бундан икковлари, айниқса Файзулло Умарович кўпроқ ҳайрон бўларди. Кўчада кетишаётганда Барно тенги йигитлар учраб қолгудек бўлса, Файзулло Умаровичнинг ғаши келар, ўзидан ўзи юраги сиқилиб, Барно тўғри кетаётган бўлса ҳам, назарида, у ўша йигитларга ўғринча қараётганга ўхшар, хотинини зимдан кузатар, Барно буни сезиб жуда ўнғайсизланарди. Шунинг учун рўпарадан ёшяланглар чиқиб қолса, Барно дарров ерга қараб олар ёки эрининг тирсагидан ушлаб, унга муҳим бир нарсани гапириб бераётганга ўхшаб кўрсатарди ўзини. Файзулло Умарович хотинининг бу фавқулодда ўзгаришидан баттар эзилиб, ич-этини ер эди. Уларнинг қалби шундай дақиқаларда худди юзаси сокин, аммо туби пўртана бўлиб ётган дарёни эслатарди...

Қримга ўз вақтида келишди. Бундай дам олиш ва саёҳатлар Барно учун бутунлай янгилик эди. У табиатнинг бу қадар чиройи, тоғларнинг буюклиги-ю, денгизнинг бу қадар ҳадсизлигини биринчи бор кўри-

ши эди. Санаторийга кеча ярим тунда кириб келган бўлсалар ҳам, бугун эрта-тонгданоқ уйғониб олишди. Икковлари шундоқ денгизга қараган айвонга чиқиб, чап томонда ястаниб ётган Ялта манзараларини томоша қила бошлашди. Оч-яшил бутачалар орасида қорамтир рангда ажралиб, сипо сарв дарахтлари бўй чўзиб турибди. Олисида, шаҳар тепасида «Тоғ» ресторани оқариб кўринади. Булутлар шу даражада паст тушганки, тоғнинг фақат тагигина кўзга чалинади, танаси эса гўё мавҳумлик тумани ичига ғарқ бўлгандай. Ҳатто улар турган айвон билан «Тоғ» ресторани оралиғида ҳам ипакка ўхшаш қатим-қатим булутлар сузиб юрибди. Денгиз эса салобат билан шовуллайди. Унда-бунда лангар ташлаган ҳар хил соллар, кемачалар эса денгиз қутқусига бепарво бир ҳолда лапанглашади. Олис-олисларда парча-парча қуёш шуъласи булут йиртиқларидан прожектор нуридек денгизга тушиб, худди кимдир олов ёқаётгандек сув юзини ялтиратиб юборади. Бу манзара бир зумда ўзгариб ҳам қолади. Ё ҳаммаёқни қоп-қора булут босади, ё кун чиқиб, осмондаги баҳайбат оқиш булутлар чинакам булутдан кўра кўпроқ рассом бўёғи яратган, абадий бир лаҳзада қотган манзарадек жонсиз бўлиб туюлади. Қуёш нурларининг сирли ўйини шундайки, ёстаниб ётган денгиз суви ҳам турли рангда товланиб, худди беқасам жилосига ўхшаб кўринади.

Барно бу майин иқлим ва гўзал манзаралар қаршисида лол бўлиб қолган эди. Урдакдек оҳишта сузиб бораётган оппоқ кемачаларни кўрганда ҳаяжони ортиб, иложи бўлса ҳозироқ Файзулло акаси айтган портга югуриб боргиси, ҳозироқ ўша кемачаларга тушиб, сайр қилгиси келиб кетди. Бунини шошқалоқлик билан дарров эрига айтиб ҳам кўрди. Файзулло Умарович эса кулимсираб:

— Улгурамиз ҳали. Аввал иқлимга мослашайлик,

тобимиз қочса — бари бир татимайди,— дея жавоб қилди.

Барно эрининг фикрига ўша ондаёқ қўшилди-ю, аммо гапи ерда қолгани учун бир оз ўксинди. Дарҳақиқат, у ҳозир ғайрати қистаб, ўзини табиат қучоғига отгиси, ҳориб-чарчаса ҳам юргиси, ҳамма нарсани бориб ўз кўзи билан кўргиси келарди, Файзулло Умарович эса, аксинча: ҳатто борлиқ билан ҳам жимгина, жонини койитмай, бир ерда турганча сирлашишни, тиллашишни ёқтирарди...

Орадан бир ҳафта ўтди. Эрталабданоқ ҳаво ғуборсиз эди. Эр-хотин Ботаника боғини бориб кўрадиган бўлишди. Ижарага тезюрар моторли қайиқ олишди. Барно сузишни билмас, шу пайтгача қайиққа ҳам тушмаган эди. Тўлқинда лопиллаб турган ихчам қайиқчани кўрганда юраги бир орзиқиб кетди-ю, аммо Файзулло Умаровичнинг ёрдамида лип этиб ўриндиққа ўтириб олди. Файзулло Умарович бўлса худди денгизни писанд қилмагандай, шошилмай сакраб тушди, хотинининг ёнига ўтириб, завқи келганидан уни қаттиқ қучди. Ҳайдовчи йигит моторини ўт олдирди. Қайиқ орқасида баҳайбат дошқозон қайнагандай сув кўпириб кетди, қайиқ аввал орқага, кейин силкиниб олдинга интилганда қуйруқ томони кўтарилиб, ўтирганлар бир қалқиб тушди.

Барно аввалига қўрқаман деб ўйлаганди, йўқ: ёш, соғлом юрак эмасми, қайтага тезлик ошган сари баттар қувона бошлади. Ҳатто анчагача кафтини сувга тегизиб ҳам кетди. Юзларига балиқ ҳидини эслатувчи енгил, илиқ шамол урилар, таги қоп-қора кўринаётган муздек сув қўлларини совқотирса ҳам бутун жисмига ҳузур берар, юраги жунбишга келиб, томирларидаги қонини мавжлантириб юбораётгандек эди. Сўл томондаги тоғлар кўм-кўк либосда товланиб, қайиқ сувда лопиллаган сари улар ҳам қимирлаётганга ўхшаб кўринарди.

Қуёш қиздира бошлағач, Файзулло Умарович қўлдаги елим халтачасидан кеча харид қилган иккита оқ шапкасини олди-да, бирини Барнога кийдириб, иккинчисини ўзи кийди. Шунда Барно юрагини шундай бир ёқимли сурур қамраб олдики, у ҳайдовчи йигитдан ҳам тортинмай ўзини эрининг қучоғига олди. У эркаланар, бу қадар ширин кечинмалар ҳада этгани учун Файзулло акасидан тобора кўпроқ миннатдор бўлар, дилидаги туйғуларини тилида айтса гўё қадри кетаётгандек, нуқул эрига суйканар, нозиншва қиларди.

Боғни салкам уч соат айланишди. Ҳар бир дарахт тагида кичкина тахтачага ўсимликнинг номи ва қаердан олиб келиб ўтқазилгани ёзиб қўйилган. Барно шуларни ўқишга қизиқиб кетиб, ҳар қадамда тўхтар, Файзулло Умарович бундан тоқатсизланарди. У Барнони «юринг» деб қисташни ҳам билмас, аммо ўзи анча чарчаган, бу яқин ўртада бунчалик кўп оёқда туриб қолганини эслаёлмасди. Барно эса буни сезмасди. У гўё бутун борлиғи билан табиат сийнасига сингиб кетаётгандек эди. Назарида — дунёдаги энг бахтиёр аёл ҳам ҳозир фақат ўзи эди!

Охири Файзулло Умарович, хотини ям-яшил заранг дарахтини узоқ туриб томоша қилаётганда: «Сал шошилайлик, бунақада тушликка етиб боролмаймиз», дея гап қистириб ўтди тушкун бир оҳангда. Барно: «Вой, эсим қурсин» деб, бир-икки қадам тез юргандай бўлди-ю, хиёл ўтмай яна ўсимликларга «анқайиб» (бу эрининг миясига келган сўз эди), ўзи сезмаган ҳолда Файзулло Умаровични қаттиқ қийнай бошлади. Айниқса, тушга яқин қуёш бирам қиздирдики! Тикилиб қарасанг, денгиздан тўхтовсиз ҳовур кўтарилар; Файзулло Умарович эса терга ботиб кетганидан костюмини ечиб, билагига ташлаб олган, ҳадеб Барнодан илгарилаб кетар ва у етиб келгунча қайсидир бир дарахт соясида кутиб турарди. Ниҳоят

дим ҳаво Барнони ҳам толиқтирди шекилли, икковлари тарвақайлаб ўсган кекса чинор тагидаги скамейкага бориб ўтиришди. Унг томонда яшнаб турган қалин дарахтзор орасига яширинган радиокарнайдан аллақандай марш музикаси янграр, Файзулло Умаровичнинг назарида шу музика ҳам мудроқ, кишини ниҳоятда лоҳас этувчи ҳавони уйғотмоқчи бўлаётгандек беҳуда уринар, бу фикри ўзига маъқул тушганиданми, у ҳадеб кулимсирар эди.

Тўсатдан марш музикаси тинди-ю, об-ҳаво маълумоти эшиттирила бошланди. Қримда йигирма тўрт даража иссиқ экан. Барно радио хато айтди-ёв, деб ўйлаб, энди Файзулло Умаровичдан сўрашга оғиз жуфтлаганида, у «жим, қулоқ солинг», дегандек, радиога ишора қилди. У Тошкент об-ҳавосини эшитмоқчи эди. Радио маълумот охиrhoғида «Ўзбекистонда ўттиз тўққиз даража иссиқ...» дегандан кейин, Файзулло Умарович хотинига юзланди-ю, «хўш, гапиринг», дегандай бош ирғади.

— Радио хато айтди шекилли? Йигирма тўрт даражадан анча иссиқ-ку?— деди Барно.

— Кун исиб кетса бу ернинг ҳавоси ҳаво эмас!— деди Файзулло Умарович негадир зарда қилиб.— Бу ерда намгарчилик кўп. Кўрмаяпсизми, ҳаммомдагидек буғ кўтариляпти.— Файзулло Умарович шундай деб рўпарадаги денгизга қўл ниқтади. Чиндан ҳам офтобда ялтираб турган бўм-бўш денгиз устида яна ҳам бўм-бўш ҳовурли осмон ястаниб ётар эди.— Бизда иссиқ қирқдан ошса ҳам бунчалик терламайсан, сояга ўтдинг — ўзингга келасан... Бу ерда, э-э!..— Файзулло Умарович қўл силкиди.

Барно шундагина эрига сал тузукроқ назар ташлади. Файзулло Умарович худди гримини олган артистдек кўзларининг ости солқилашган, пешонаси ва чаккаларидан тер қуяр, зарғалдоқ ранг кўйлагининг

елкалари, қўлтиғи жиққа ҳўл бўлган, ранги сарғайиб кетган эди...

Улар изларига қайтишди. Боғдан чиқишганда тушлик овқатга атиги бир соатча вақт қолган эди. Акси-га олиб одам зичлигидан анчагача автобусга ҳам ўтиришолмади. «Қайтага қайиқда кетсак, тезроқ борардик»,— деди Барно ичида. Автобусда қайтиш фикри аслида Файзулло Умаровичдан чиққан, у Барнога йўл-йўлакай яна бошқа чиройли жойларни ҳам кўрсатиб кетмоқчи эди.

Ялта марказига етиб келишганда тушлик вақти аллақачон ўтиб кетган, энди санаторийга борганлари билан улгуролмасликлари аниқ эди. Шу баҳона Файзулло Умарович Барнони соҳилдаги ресторанлардан бирида меҳмон қилмоқчи бўлди. Денгизга қараган очиқ пешайвонга киришди-да, четдаги столлардан бирини танлашди, таом буюришди. Боғдаги саргардонликлардан қутулгани учунми, ёки шундоққина денгиз соҳилида ўтириб овқатланишаётганидан руҳи кўтарилиб кетдими, ишқилиб, Барно йўқ деса ҳам, Файзулло Умарович бир шиша шампань буюрди.

Файзулло Умарович муздай қадаҳни тишлари орасидан ўтказиб, шошилмай сипқаргач, баданини зилдай эзиб турган чарчоқ бир зумда йўқолгандек, таъби енгиллашиб кетди. Яна ичкиси келди. Барнони эса бошқа қистамади. Анчагача ўтириб, шишанинг деярли ҳаммасини ўзи бўшатди. Кейин ўринларидан туришди-да, соҳил бўйлаб юриб, денгизни томоша қила бошлашди. Бир оздан сўнг жануб тарафга кетиб, то сўқмоқ тугаган ергача — кичкинагина сунъий ҳовузчада ҳаворанг нилуфарлар яшнаб турган жойгача боришди ва яна орқага қайтиб, Ялтанинг гавжумроқ шимол-ий қисмига қараб йўналишди. Бу ерда дам олувчилар шу даражада кўп эдики, худди чумоли уясига ўхшаб кетарди. Портда эса майда-чуйда юк кемалари орасида қоядек юксалиб «Россия» теплоходи лангар

ташлаб турар, у ерда ҳам одамлар гужғон ўйнар эди.

Сал берироқда ҳар турли аттракцион ўйинлари кетяпти, одамнинг зичлигидан яқинига ҳам бориб бўлмас эди. Шу пайт Барно эрига эркаланиб:

— Файзулло ака, арғимчоқ учмаймизми?!— деб қолди шўхлиги тутиб.

Файзулло Умарович ҳам ширакайф эмасми, ўйлаб-петиб ўтирмай:

— Бўпти!— деди кафтини кафтига уриб.

Кейин навбат кутиб билет олишди. Барно юзлари бўртиб, сочлари ёйилиб кетган, чиройи очилиб, худди эрталабкидек завқдан энтикиб, бир ерда тинч туролмасди. Аслида-ку, ёшликнинг ўзи — ҳусн, аммо шифобахш иқлимда бир ҳафта дам олиш ҳам Барнога таъсир кўрсатиб, соғлом вужуди чандон яйраб, юзлари қорайиб, бир ҳуснига ўн ҳусн қўшилгандек эди...

Улар ҳозиргина бўшаган арғимчоққа чиқишди-да, икковлари икки бурчакка ўрнашиб ўтиришди. Сил арқонлар яхшилаб мойлангани учун Барно сал силташи билан арғимчоқ ҳаволаб уча бошлади. У институт кечаларида дугоналари билан доим арғимчоқ учар, айрим дугоналари истамаса ҳам, қўярда-қўймай уларни мажбурлар эди. Мана, ҳозир ҳам осмонда зув-зув учган сари у юраги ичига сиғмай шодланар, бутун борлиқни унутиб, орқа-ўнгига қарамай арғимчоқни ҳаволатар, худди атрофдаги йигит-қизлар билан мусобақа ўйнаётгандай тобора оёғини тепиб, силтар эди.

Файзулло Умарович арғимчоқ уч-тўрт бориб келгандаёқ ўзининг бемаъни иш қилганини тушунди. Арғимчоқ ҳар ҳаволаганда нафаси тиқилиб, ичи бўмбўшга ўхшаб қолар эди. Аввалига пастдаги нарсаларни аниқ ажратиб турди-ю, кейин ҳаммаси кўз ўнгида чирр-чирр айланиб, сон-саноқсиз рангли чизиқлар деворидан бўлак ҳеч нарсани кўрмай қолди. Баҳайбат бинолар бирдан нари қочиб кетар ва ўша зум-

даёқ урилиб кетадигандек унга яқинлашиб келар, пастдаги одамларнинг кулги-сурони ҳам миясида қоршиб, у ҳеч нарсани эшитмас эди. Кейин боши айланаиб, кўнгли беҳузур бўла бошлади. Жавдираган кўзлари Барнога қадалган, у эса эрининг аҳволидан мутлақо хабарсиз эди. «Ҳой, тўхтат», дейишга эса Файзулло Умаровичда мажол йўқ. Сим арқонга жонҳолатда ёпишганча, энди кўзини юмиб олган, хаёлида фақат бир нарса, қачон тугаркин, қачон тўхтаркин, деган фикргина мавжуд эди.

Охири чидолмади: назарида қўлларидан бутунлай мадор кетиб, сим арқонларни ҳозир қўйиб юборадигандек туюлди-ю, «тўхтат», деб қичқирмоқчи бўлди. Аммо бўғзидан қўрқинчли бир хириллаш эшитилди, холос. Барно шундагина эрига қаради. У мушукдек бўлиб бурчакка ёпишиб олган, рангида ранг қолмаганди. Барно дарров пастдагиларга ишора қилди, улар тормозни босишди.

Арғимчоқ тўхтаганда Файзулло Умарович зўрға кўзини очди. Бутун иродасини жамлаб, тепасида йигламсираб турган хотини ва атрофини ўраб олган тирбанд оломонга хиёл жилмайган киши бўлди-ю, бир амаллаб ўрнидан турди. Нуроний бир чол чўнтагидан шоша-пиша валидол дончасини олиб Файзулло Умаровичга узатди. Кейин унинг аҳволига ачиниб, ҳозирги ёшлардан ёзғира кетди:

— Нима бўлса шу фарзандларга бўлсин дейсану, мана оқибати! Отаси бечорани ўлдириб қўяй деди-я!.. Барно қулоқларигача қизариб кетди. Файзулло Умарович эса бунни эшитмади. Валидол шимгач, бир оз ўзига келди. Кейин такси чақириб, санаторийга кетишди.

Уша кунн Файзулло Умаровичнинг қон босими кўтарилиб, тунн билан юраги ёмон бўлиб чиқди. Тепасидан докторлар узилмай, ҳар икки соатда укол қи-

либ туришди. Шунда ҳам аҳволи яхшиланмагач, уни шаҳар касалхонасига ётқизишди...

Барно энди ҳар куни келиб, эрининг ёнида ўтирар, кечагина уни энтиктирган табиат гўзалликлари бугун бирдан зим-зиё йўқолгандай, юрагига қил ҳам сиғмас, ўзининг бекфаросатлиги туфайли шундай бахтсизлик рўй берганини ўйлаб, аламини нима билан ёзишни билмай хуноб эди...

Охири дам олиш муддатлари ҳам тугади. Лекин Файзулло Умаровичга ҳали ҳам жавоб беришмади. У энди ўзини дуруст сезиб, касалхона ҳовлисини бемалол айланиб юрадиган бўлса ҳам, кеча юрагига қулоқ солиб кўрган профессор:

— Шошилманг. Тошкентингиз қочиб кетмайди, борасиз. Сизнинг фойдангизни кўзлаб гапиряпман,— деди икки қават кўзойнаги остидан Файзулло Умаровичга кулимсираб боқиб.

— Биласизми... Бу ерда хотиним бор... Дам олиш муддатимиз тугади...

— Ташвиш тортманг. Саломатлик бўлса, икки ҳафталардан кейин рухсат берамиз... Хоҳласангиз, яна санаторийга бориб, дам олишингиз мумкин... Рафиқангиз эса кетаверсинлар... Нима қиласиз у кишини ҳам қийнаб?

— Уйдагилар хавотирланади... Иложи бўлса, рухсат берсангиз, профессор.

— Йўқ,— профессор гапни чўрт кесди.— Нима, инсулт бўлмоқчимисиз?! Уйдагилар хавотирланмаслиги учун рафиқангиз кетаверсинлар. Биз сизни отдай қилиб жўнатамиз!..

* * *

Орадан уч кун ўтгач, Файзулло Умарович хотинидан телеграмма олди: «Азизим! Яхши етиб келдим. Ҳамма тинч. Тезроқ тузалинг. Орзиқиб кутяпмиз. Эр-

тага жилонжийда юборяпман. Сизни қучиб, Барно».

Файзулло Умарович телеграммани ўқиди-ю, хўрлиги келди. Юраги баттар сиқилиб, худди боши қизиб кетаётгандек туюлди. Деразага яқин келиб, олис-олисларда чайқалиб ётган бепоён денгизга термилди. Шу топда бутун борлиқ унинг назарида сирли бир жумбоққа ўхшар эди...

СИРЛИ СОҲИЛ

У дунёга келиб ташвишнинг
Орқасидан елиб-югурди.
На сўнгига етолди ишнинг,
На дунёни англаб улгурди.
Охир бир кун,
Ақли тўлғач у
Ўз жонининг қадрига етди.
Бор-эй, дея қўл силтади-ю,
Бу дунёни ташлади-кетди.

Эркин Воҳидов

Яқинда ишга кета туриб, автобус бекатидаги скамейкада кимдир эсдан чиқариб қолдирган газетага ўроғлиқ китоб билан қалин бир дафтар топиб олдим. Бекатдагилардан «кимники?» деб сўрасам, ҳаммаси елка қисади-ю, шоша-пиша автобусга қараб чопади... Шаҳар топилмалар бюросига олиб боришдан бошқа иложим қолмади. У ерда ҳам бировнинг омонатини варақлаб-варақлаб кўришди-да, «фақат шуми?» дегандай лаб чўччайтириб, қўлимга қайтариб беришди. Шундагина очиб қарасам, китоб — Одил Ёқубовнинг «Биллур қандиллар» қиссаси экан; ичидаги қалин дафтарнинг эса анчагина варағи зангори сиёҳ билан тўлдирилган бўлиб, кўп жойлари бўяб ташланган эди... Биринчи бетини ўқидиму, қизиқиб кетдим. Лекин, афсуски, ҳеч бир ерида эгасининг на исми ва на фамилияси кўрсатилмаган эди. Баъзи бетларини англаш жуда ҳам мушкул, таҳрир қилинган жойларини бир-бирига улаб ўқиш керак эди. Бу кимдир ёзган ҳикоями ёки бошидан кечирган воқеами — ажратиш қийин эди; аммо дилдан чиқариб ёзилгани аниқ эди. Ўқиб кўриб, эҳтимол, бунга сиз ҳам ишонч ҳосил қиларсиз...

«Эр-хотиннинг уриши — дока рўмолнинг қуриши». Тўғрику-я, аммо дока қуригани билан оҳори кетганидек, юракда ҳам ўша уришнинг, озгина бўлса-да, доғи қоларкан... Ҳайронман, бир-биримизга нега бунча гезариб қарадик ўзи? Ўша пайтда важоҳатимизни кўрган одам қўрқиб кетарди. Асабларимиз қақшаб, бир-биримизни еб қўйгудек жазавамиз тутиб... Тавба! Нима сабаб бўлди? Ҳайронман...

Туни билан ухлолмай чиқдим, эрталаб туриб, шанба кунни бўлгани учун институтдош дўстларимдан бирига қўнғироқ қилдим. Ҳол-аҳвол сўрашдик. Гап орасида томдан тараша тушгандек, «одамгарчиликдан ҳам чиқиб кетдик, мундай бир кўришиб ҳам турмаймиз», дедим гина қилиб. У кулди-да, «бу гапларингни аввал ўзингга айт, мард бўлсанг. Қани, юр, Чорвоққа кетяпмиз Ашурали билан... Эртага қайтамиз. Бир чўмилайлик...» деб қолди кутилмаганда. Курсдош дўстимнинг бу таклифи менга айтини муддао бўлди! Дилимни тўсатдан аллақандай бир ўкинч, одам қадрсизланаётганини сезганда туғиладиган аччиқ бир алам қамраб олди-ю, ҳатто хўрлигим келиб кетди. «Бу дунёнинг ишлари қачон битибдики,— деб ўйладим ичимда,— мен ўзимни бунчалик ўтга-чўққа урмасам! Эртадан-кечгача жувозга қўшилган отдек мана шу оиланг атрофида айланаверганинг билан... бари бир қадрингга етишмас экан-ку...»

Ўша кунни учовлашиб Юсуфхонага жўнадик. Асқаржон билан Ашурали Чорвоққа кўпдан бери ўрганишган экан; таниш ҳам орттириб олишибди. Пастак пахса девор билан ўралган кенг чорбурчак ҳовлига тўппа-тўғри кириб боравердик! Атрофимизда ўралишиб юрган, юзлари қип-қизил болакайлар: «Келишди! Келишди!»— деб қичқириб, суюнганларидан сакрашар эдилар. Ҳатто йўлакдаги устунга боғланган боши гуваладай, думи калта сариқ ит ҳам дўстла-

римга жилпонглаб ўзича «хушомад» қила бошлади. Менга кўзи тушганда эса авзойи бузилиб, бир ирил-ламоқчи бўлди-ю, лекин ҳамроҳларимнинг «юзидан» ўтолмади шекилли, индамади...

Кечқурун ҳовли этагидаги азим туп чинор танасига тақаб қурилган ёғоч каравотга ўрин солиб беришди. Салқин, осуда тоғ кечаси бошланди. Назаримда, ҳаммаёқда ғалати бир кузги хомушлик ва гўзаллик ҳукм сураётгандай эди. Қорамтир осмон юзини салютдай бодраб чиққан ёрқин юлдузлар қоплаб олган. Фир-фир шабада эсиб, онда-сонда, фақат қишлоққа хос жарангдор, тиниқ овозларни юлиб-юлқиб олиб келади. Энтикиб қулоқ соласану, охирини эшитолмайсан; уни шомол яна аллақайларга учриб кетади. Пастликдан эса Чорвоқ денгизининг сокин нафаси сезилиб туради. Аҳён-аҳёнда тўлқинлар қирғоққа шалоплаб урилади... Биз бўлсак, табиатнинг мана шу туганмас, мумтоз жамоли қаршисидаги худди зиғирдаккина нуқтага ўхшаймизу... аммо кўнглимиздаги ташвишлар баъзан шу кўҳна оламга ҳам сиғмайди-гандек туюлади...

Чарақлаган осмон остида, миллион йиллардан бери хаёл сурганча қотган анови оқсоч тоғлар тагида қумурсқадек бўлиб ётибману, юрагим эса ғаш. «Жанжал нимадан бошланди?— деб сўрайман ўзимдан-ўзим. Ҳаммасини бир-бир эслаб чиқаман...— Наҳотки, юракларимиз шунчалар тор бўлиб кетган?!»— деб ҳайрон қоламан. Эшикдан кира солиб, кечки таомга олов ёқаётган Шоҳистага бирдан ўшқирмасам: «Бу уйда ҳам вақтида овқат ейиладими ёки йўқми?»— деб зуғум сочмасам нима қиларди, хўш?! Унчалик овқат егим ҳам келмаётувди-ку, ахир!

Шоҳиста ҳам бир гапдан қола қолмади, мен ҳам...
— Чидасангиз шу! Уйнаб юрганим йўқ, мен ҳам ишлайман худди сиздек. Кўчадан ҳозир кириб келдим!

— Ҳар гапда ишингни пеш қилсанг — ишламаёқ қўя қол!

Шу пайт, худди аксига олгандек, ичкари уйдан кенжа ўғлимнинг ниманидир «бер, бер»лаб чинқирган овози эшитилди. Бехос миямга қон гупиллаб урилди-ю, ҳансираганча ўша уйга кириб бордим. Қарасам, катта ўғлим кафтида ниманидир беркитиб олгану, кичиги унга осилиб, бармоқларини очмоқчи бўлади, бутун уйни бошига кўтариб, эҳтимол, менинг аралашишимни мўлжаллаб, ҳадеб «бер, бер», деб қичқиради. Узимни тутолмай, икковини ҳам бир шапалоқдан уриб юбордим. Кейин аламмимга чидолмай, эшикни қарсиллатиб ёпганча, кўчага чиқиб кетдим...

Салқинда жунжикиб, кўрпага ўралганча ётибману «бекор қилдим... бекор қилдим...» дейман ўзимга-ўзим дашином бериб. Асқаржон билан Ашурали эса аллақачон донг қотиб ухлаб қолишган. Ётган жойимда юрагим эзилиб, тўлғанаман. «Ҳозир ўғилларим, хотиним нима қилишаётганикин», деб ўйлайман. Бирдан Шоҳистанинг бўздай оқариб кетган ранги, титраб, гезарган лаблари кўз ўнгимга келади-ю, яна газабим қўзийди... Асабий хаёлларимни дарвоза олдида ётган итнинг қаттиқ вовиллаб юбориши бузади. Ярим белимдан кўтарилиб, қоронғиликка кўз тикаман. Ҳеч қандай шарпа сезилмайди. Ит бир оз акиллаб, тинчийди...

Асқаржон елкамга туртиб, «тур, тур», деб қистаётган пайтда ҳали атроф ғира-шира, шудринг тушган, иссиқ ўриндан одам тургиси келмас эди.

— Тур, дўстим,— деди Асқаржон яна, шундоқ қаравот тагидан жилдираб ўтаётган ариқчада шапиллатиб ювинаркан.— Бу ерга келиб, кун чиқишини кўрмаган инсон... Қайта туғилгандай бўласан, оғайни! Тур, тез!

Уйқусираб, керишиб ўтирган эдим, Асқаржон

ариқчадан бир ҳовуч сув олиб, майкачан елкамга се-
пиб юборди. Энтикканча сакраб туриб кетдим. Апил-
тапил ювиниб, шундоқ қаршидаги тепаликка қараб
кўтарила бошладик. Нақ тиззадан келадиган ҳар
турли ўт-ўланлар кузак бўлгани учун деярли қуриб,
сарғайиб битган, лекин саҳарги шудрингдан юмшаб,
бахмалдай майинлашиб қолган эди. Чиндан ҳам тоғ
ҳуснини бирон нарсага қиёс этиш амримаҳол! Ғира-
шира салқинлик бағридан қандайдир шағирлаган
кучли овоз эшитилар, бу қаерлардадир оқаётган сой-
ларнинг шовиллашими ёки дарахтзорларнинг шабада
билан тинимсиз тиллашишидан пайдо бўлаётган то-
вушми — ажратиш қийин эди. Аммо киши тани ва
руҳиятини аллаловчи бу тиниқ овоз бир дақиқа ҳам
тинмасди. Шарқ томондаги баҳайбат тоғ ортидан эса
қудратли бир оқишлик кўзга ташланяпти. Бу туғилиб
келаётган янги кундан, инсон деб аталмиш тинимсиз
зотнинг янги ташвишлари бошланишидан дарак эди!
Пастликда энди яққол кўринаётган Чорвоқ денгизи
ҳам беҳаловат кун олдидан мириқиб дам олаётган-
дай, муздай сийнаси қилт этмай қотиб турарди... То-
бора тепаликка кўтариляпмиз... Асқаржон билан
Ашурали олдинда; мен ўрганмаганликдан нафасим
қисилиб, анча орқада қолиб кетганман... Ростини
айтсам, биз бу йигитлар билан институтда ҳам у қа-
дар аҳил бўлолмаганмиз. Салом-аликдан нари ўт-
масдик. Айниқса, институт тугаб, ҳамма ҳарёққа со-
чилиб кетгандан кейин Асқаржон билан Ашуралини
яна бошқа учратарман, биргалашиб саёҳатга ҳам чи-
қармиз, деб ҳатто хаёлимгаям келтирмаганман. Ас-
қаржон тил-адабиёт институтида илмий ходим, Ашу-
рали эса ўрта мактабда ўқитувчи эди. Шу сабабли
учрашган пайтимизданоқ гапимиз сира қовушмади...
Мана, ҳозир ҳам улар икковлашиб, ерга энгашган
кўйи шитоб билан тепаликка кўтарилиб боришяпти-ю,
мен билан ишлари йўқ, гўё унутиб қўйгандай орқага

ҳам қарашмайди. Оёқларимга тўхтовсиз илашаётган тизза бўйи дала ўтлари орасидан зўрға юриб борардим, «ҳали олисмикин», деб ўйлардим нуқул ичимда. Бир пайт улар мендан икки юз метрча юқорида осилиб турган катта харсанг устига чиқиб ўтиришдида, кута бошлашди. Яқинлашиб қолганимда, Асқаржон тепадан туриб:

— Воҳиджон, яна бир чидасангиз, етдик ҳисоб!— деди кулиб.

Ҳаво тиниқлигидан овози бутун дарани янграгиб юборгандай туюлди. Сал нафасимни ростлашим билан яна йўлга тушдик... Охири бир ярим соатлар деганда кўзлаган нуқтамиз — тик тепалик устида қорайиб турган япасқи қояга чиқиб бордик. Бутун баданим тер қуйиб, юрагим дукиллашдан тўхтамаса ҳам... руҳим ором олар, билакларимда куч тўлиб, оёғимни кўтарсам учиб кетадигандек ўзимни енгил сезардим. Ҳў пастликда биз тунаган ҳовли кўзга чалинар, томига хашак ғарами босилган бошқа қишлоқ уйлари орасида ажралиб, худди гугурт қутисидек тупроқ томи оқариб кўринарди. Томнинг ярмисига қоқи ёйилган шекилли, қизариб турибди... Эҳ, юксакликнинг гашти ўзгача! Ҳамма нарса худди кафтингдагидек! Ўзингни қудратли сезасан!..

Кейин Чорвоқ денгизининг сўл тарафига тикилиб турдим, бирдан юрагим «шувв» этиб кетди! Наҳотки!.. Наҳотки ўша жой бўлса?! Тушимми, ўнгимми?! Наҳотки!

Шерикларим бу пайтда қоянинг кунчиқар томонига ўтиб, Бурчмуллага қараб қўл ниқташар, ҳадеб нималарнидир гаплашиб баҳслашишар... олисдаги тоғ ортидан энди қуёш шафағи анча кўтарилиб, чўққиларни олов рангда қизартира бошлаган... мен эсам денгиз сатҳига туташиб кетган қоядан сира кўз узолмасдим. Чорвоқ денгизи ўша жойда кичик бир қўлтиқча шаклида анча ичкарига кириб борган, биз тур-

ган қоя рўпарасида туя ўркачларига ўхшаш яна бир қоя қад кўтариб турарди. Ҳайратимдан ёқамни ушлайман! Наҳотки, ўша жой бўлса?! Наҳотки!.. Ҳа, худди ўша! Уша!

Бирдан кайфиятим бузилди, хомушланиб қолдим. Ойнадек ялтиллаб турган сув сатҳига жон-жаҳдим билан тикиламан, аллақандай хаёлий шарпаларни кўрмоқчи бўламан. Йўқ, симобдай ёнаётган сувнинг музлиги шу баландликдан ҳам аниқ сезилиб турибди... Унда ҳеч нарса кўринмасди... Негадир бирдан вақтнинг тезкорлигини ўйлаб кетдим... Қояда ўтириб-ўтириб, азонданоқ қорнимиз очди. Пастга тушаётганимизда ҳам нуқул ўша туянусха қояга тикиламан, ҳозир тушиб келаётганимиз тепаликни ҳам чамалаб кўраман. Дўстларим эса кўксимда нима туғён ураётганидан беҳабар, тўхтаб қолсам, мени кўрсатиб кулишади...

Вужудим ҳамон ларзада. Мана шу бир-бирига хўмрайиб турган икки қоя оралиғида... сув тубида... илгари сўлим бир дам олиш уйи бўларди. Чорвоқ денгизи тўлдириляпти, деган гапларни кўп эшитгандиму, аммо энди билсам, уни тузукроқ тасаввур қилолмаган эканман. Уша дам олиш уйи ҳам сув остида қолиб кетибди!.. Пастга тушиб боряпману, тахминан дам олиш уйи жойлашган ернинг тепаси ҳозир пляж қилиниб, чамбарак соябонлар ўрнатилганини кўриб, ич-ичимдан қувонаман. Ҳали чўмилгани келадиган бўлсак, шу ерни танлашимиз керак, дейман ўзимга-ўзим гап уқтириб... Йигитлик умримнинг унутилмас бир бўлаги айни шу ерда қолганини дўстларимга ҳам бир сидра мақтаниб сўйлаб берай дедиму, лекин тилмни тийдим... Ичимда дардим кўп бўлгани билан уни бошқаларга очиб ташлаш ноқулай эди.

Нонуштадан кейин чўмилишга кетяпмизу, шерикларимнинг тўппа-тўғри ўша мен кўзлаган томонга қараб бораётганларидан худди ёш боладек севинман.

Асқаржон йўл-йўлакай сувга бир шўнғиб ҳам чиқди, кейин баданига ипир-ипир хас-чўплар ёпишганидан «таги ғадир-будир, оёқни кесиб юбориши мумкин, сал юрайлик», деб яна ўша туясимон қоя тарафга қараб йўл олди. Мен чурқ этмай эргашиб боряпман. Йўқ, бари бир мен истаган жойгача етишмади, сал берироқда қолишди. Аммо шу ердан ҳам туянухса қоя баралла кўриниб турарди...

Кун қизиди. Куз кириб қолгани учун сув бари бир совуқ, салда бадандан ўтиб кетар эди. Бир-икки шўнғиб чиққандан сўнг тишларимиз такиллаб, баданларимиз қалтираб... ўзимизни соҳилдаги иссиқ қумга отдигу, қуёшда тоблана бошладик. Мен эсам чалқанча ётганча, кўзим — рўпарадаги қояда. «Наҳотки,— дея ўйлайман яна,— наҳотки, вақт дегани шунчалар чопқир, шунчалар бешафқат бўлса!.. Наҳотки, инсон умри шу қадар тез ўтса-ю, ёшлик кўчаларини йиллар хазони шу қадар тез, шошилиб беркитса?..»

Соҳилда борган сари одам кўпаярди. Сал ўтмай уч-тўрт қадам нарида ётган дўстларимни ҳам ажратолмай қолдим. Бошимни кўтариб қарасам, икковиям муккадан тушиб олиб, худди ухлаётгандек қимир этмай офтобда қорайишарди. Мен юзимга газета тутиб олдим. Газета тагидан туясимон қоя яна ҳам тиниқроқ кўринаётгандек туюларди. Қоя тепасида бир парчагина оқиш булут судралиб боряпти. Унга тикиламани, юракларим увушади. Эҳ, илгари бир кўрсангиз эди бу қоянинг юксаклигини! Дара ичида туриб қараган одамнинг дўпписи тушиб кетарди. Боя биз тепасига чиққан рўпарадаги қоя-чи, у ҳам худди туясимон қоя билан ўчакишгандай, «сендан мен камми», дегандай, оралиқдаги водийни қаттиқ исканжага олиб туришарди. У пайтда Чотқол дарёси бир қанча терак бўйи чуқурликдаги илонизи ўзандан пишқириб оқарди. Дам олиш уйи худди Чотқол дарёсининг лабидаги кенг сайҳонликда жойлашган бўлиб, атро-

фи қир ва ялангликлардан иборат эди. Келишда Бурчмуллага етмай ўнгга бурилиб, соҳил бўйлаб тор йўлдан салкам беш чақиримча юрилгач, тепалар, адирлар, қоялар орасидан бирдан оппоқ бир қаватли енгил бинолар қад кўтариб чиқарди. Коттежлар ўртасидан кенг йўлка ўтган, атрофи қалин теракзор эди. Тепаликдан тушаётган булоқ суви теракларнинг тарам-тарам қизғиш, оқиш илдизларини ювиб, жилдираб оқарди. Сайҳонликда кечаю кундуз шабада тинмасди...

Мен бундан анча йиллар муқаддам ҳозир сув остида қолиб кетган ўша оромгоҳда бўлган эдим. Дам олиш учунмас, бўлажак хотинимни кўргани келгандим. Ўша пайтда Шоҳиста эндигина университетни битирган, «мустақил иш бошлашдан олдин бир мириқиб ўйнаб олмасам, кейин ишдан қўл тегмайди», деб ҳазиллашганлари ҳам эсимда.

Куз фасли эди. Шанба кuni ҳали автобус, ҳали ўткинчи машиналарга миная, тушга яқин зўрға етиб келдим шу дам олиш уйига. Суриштираман, Шоҳиста хонасида йўқ экан. Кимдир: «Улар дарёда чўмилишяпти», деди. Шимол томон бийдай яланглик, ҳў уфққа туташиб кетган қирда эса қўйдай-қўйдай силлиқ харсанглар думалаб ётар, ундан у ёғи қопқора қоялар бошланар; шип-шип босиб бораётганим серқум тупроқ устида, куз бўлишига қарамай, кўмкўк, ўткир ҳидли, шаҳарда учрамайдиган баланд-баланд гуллар, гиёҳлар ўсиб, шабадада тўхтовсиз силкиниб турарди. Иссиқ ёз ўтиб, куз келяпти-ю, аммо туясимон қояга қарасангиз, кун тегмайдиган чуқурликларида ҳали ҳам қор увадалари ётар эди... Шундагина, кўйлакчан келиб, энди бир оз этим увушаётганини ҳам сездим...

Шоҳистани кўп қидириб юрмадим. Дарё соҳилига бориб, тепадан туриб пастда чўмилаётганларга қарай бошладим: эркаклар, аёллар, бир-иккита болалар...

Дарё лопиллаб, кўпириб-кўпириб, тошдан тошга сакраб, шовуллаб оқяпти. Сув совуқлигидан бўлса керак, ҳеч ким чўмилмас; тош ва ажриқли қум устига сочиқларини ёзиб олиб, ўзаро ҳангамалашишар ёки тик туриб, кафтларини бўйинларига қўйганча офтобда қораярдилар. Биринчи бўлиб мен эмас, мени Шоҳиста кўрди. Бута устига ташлаб қўйган кийимларини олиб, кўкрагига тутди, менга қўл силкиди. Юзида энли қора кўзойнак... Хиёл ўтмай ҳарсиллаганча чиқиб келди. У анчагина қорайиб, юзлари тиниқлашиб қолган эди. Баҳри дили очилиб кулди-да:

— Вой, биласизми... тавба-а... ҳозиргина сизни ўйлаб турувдим-а... тавба... бугун эмас, балки эртага келарсиз, деб ўйлаётгандим,— деди шўх кўзларини ўйнатиб. У кутилмаганда йўқлаб борганим учун таъсирланиб кетдим ёки «туйғуларимни ошқора изҳор қилсам бу ерда ким кўриб ўтирибди», дедими, ишқилиб, бағримга отилгудай энтикиб келди-ю, лекин сўнгги дақиқада бир қадам нарида тўхтаб, қўл узатди.

...Шаҳардан кўтариб келган майда-чуйдаларимни икковимиз унинг хонасига ташлаб чиқдик-да, ташқарида «энди нима қиламиз», дегандай бир зум ҳайрон бўлиб қолдик.

Бепоеъ кулранг осмон, қоя ва тоғлар, қиртишлангандай силлиқ дўнгликлардан бўлак ҳеч нарса йўқ эди бу яқин-атрофда. Фақат мана шу теракзор ичидагина бир оз дам олиб, ҳордиқ чиқариш мумкин. Сўқмоқдан сал бурилсанг — чанг, тиканак; бирпасда шим почаларига худди наматдек ёпишади-қолади.

— Юринг, дарёни томоша қиламиз,— деди Шоҳиста ўнғайсизликни бўлиб.

Чотқолнинг қуйи томонига қараб юрдик. Бир чақиримлар чамаси йўл босилгандан сўнг ёлғизоёқ сўқмоқ аста-секин пастлаб, шундоқ дарё соҳилига тушиб борди. Қирғоқда бамисоли тўрт қаватли бино

баландлигида икки тишли қора харсанг қад кериб турар, кунчиқар томонини яшил гиламга ўхшаш майин майса қоплаган, ҳатто чўтир қиррасида кичкина бир бута ҳам ўсган эди. Рўпарадан пишқириб, ваҳима билан лопиллаб келаётган дарё шу харсангга урилиб, бирдан чапга бурилар, ҳў нарига борганда эса у қирғоқдаги қояга тегиб, яна ўнгга қайрилар ва ундан у ёғига кўринмай кетарди. Табиатнинг тантилигини қаранг: шундоққина харсанг тагида беш-олти киши сиғадиган тош супача бўлиб, уни кўрган одам «атайлаб қилинганми», деб ўйлаши турган гап эди. Сув ялайверганидан четлари тойғончиқ бўлиб, қорайиб, ялтиллаб кетган эди.

— Қаранг, жуда ҳам қўрқинчли-а!— деди Шоҳиста эркалангандай.— Қайси кун қизлар келиб, оёқларини сувга солиб ўтиришибди шу супада. Кейин кечаси билан иситмалаб чиқишди. Қўл солиб кўринг, муз!

Сув чиндан ҳам қўлни кесиб юборар эди. Аммо мен Шоҳистага тегажаклик қилиб:

— Шу ҳам музми? Истасам, бемалол нариги қирғоғига сузиб ўтишим мумкин,— дедим тикилиб. Шоҳиста шу гапимнинг ўзидан ҳам қўрқиб кетди. «Йўқ, йўқ», деди қўлимни ушлаб.

Бир пайт мен Шоҳистанинг қўлидан ушлаб турибману, у тиззаларини букканча, рўмолини сувга чайиб олмоқчи бўлди. Кейин бирдан «вой» деб қичқириб юборди. Қарасам: ҳозиргина қўлида турган шафтолигул ҳарир дурраси тошдан-тошга сакраб шиддат билан пастга оқиб кетяпти. Шоҳиста уни атайлаб ташлаб юбордими ёки қўлидан бехос тушиб кетдими — билолмай қолдим. Атайлаб қилдими дейишимнинг сабаби шуки, Шоҳиста рўмоли оқиб кетганига ачиниш у ёқда турсин, қайтага қаҳқаҳа отиб кула бошлади.

— Ҳозиргина анави соҳилга сузмоқчи эдингиз-ку...

Алдаган экансиз-да,— деди кулги ёшларини арта туриб.

Қизариб кетдим. Шоҳиста бўлса энди бирдан кайфияти тушиб, ўйга ботиб қолди.

Хатто ҳозир ҳам гоҳи-гоҳида ўша юпқа рўмолча кўз ўнгимда ярқиллаб жонланади-ю... тезоб дарё суви назаримда инсон умридай, бир оқиб кетгач, бошқа қайтмайдигандай бўлиб туюлади...

Дарё соҳилидан чиқиб, офтоб қиздириб турса ҳам сезмай, тоғ ёнбағридаги адирларни кезиб юрдик. Бир-бирига мингашиб ётган ялангликларнинг бирида ярим танаси қуриган биттагина ўрик дарахти шумшайиб турибди. Унинг мадорсизлиги, кўп йил яшаб, қариб қолгани узоқдан ҳам билинарди. Шоҳиста иккаламиз беихтиёр ўша томонга юрдик. Жиққа терга ботганча, ўлкамиз шишиб етиб бордигу, ўзимизни қовжирай бошлаган гиёҳлар устига отдик. Чалқанча ётган кўйи олатароқ соя ташлаб турган ўрик дарахтига тикиламан. Салгина ҳаракатга тизза суяклари қисирлайдиган мўйсафидлардек, бу дарахт ҳам арзимаган эпкинга дош беролмай, аллақайси бутоқлари ғижирлаб-ғижирлаб қўяди. Кунботар томондаги шохлари бутунлай қуриб битган; пастдан қараганда улар худди осмонга ёйилиб кетган майда томирчаларга ўхшайди. Кейин кунчиқар тарафдаги шохларига тикилиб ям-яшил барглар орасида унда-бунда мўлтираб турган сап-сарик ўрикларга кўзим тушади. Ҳайратимдан яна ёқамни ушлайман. Битта танада ҳам ўлим, ҳам ҳаёт ёнма-ён яшаб, нафас оляпти.

Хаёлга берилиб, Шоҳистани ҳам унутгандай эдим. У бўлса мени мазах қилаётгандай пиқирлаб кулади. Шарт турдим, ўриikka осилиб чиқиб, силкитиб қоқдим, дувиллаб анчагина тушди...

Кейин... мундай бир тўйиброқ гаплашишга ҳам улгурмай, бирдан кеч кириб қолганига роса ажаблангандик. Қарасак, қуёш рўпарада қизариб турган тоққа

томон ёнбошлаб боряпти. Бирдан шошиб қолдик. Ахир, бу чет жойдан шаҳарга етиб олиш ҳам унча-мунча осон иш эмасди! Тушлик овқатни ҳам унутганимизни шундагина эсладик.

Шоша-пиша йўлга тушдим. Шоҳиста дам олиш уйдан бир чақирим беригача мени кузатиб келди. Ҳў олисдаги дўнгликка етгунимча ўрнидан жилмай, изимдан термилиб турди. Ҳар замонда орқамга қарасам, жон-жаҳди билан қўлини силкийди. Мен ҳам унга охирги марта қўл силкиб, пастликка туша бошлаганимда дам олиш уйи томондан йўлни буруқсатиб, физиллаганча юк машинаси кела бошлади. Менга яқинлашганда, қўл кўтармасимданоқ ўзи тўхтади. Ҳайдовчиси ёшгина йигит экан, кабина эшигини очди. Утираётиб, яна орқамга қарадим: Шоҳиста ҳамон пастликда қўл силкиб турарди.

Шуларни ўйлар эканман, ўша бир пайтлари булутлар билан тиллашган баланд қоя ҳозир соҳилдаги оддий бир тепачага айланиб қолганини кўриб, баттар ҳаяжонланаман. Билакдек чўзилиб оққан Чотқол ўзанига у илгари ўз юксаклигидан менсимай назар ташлар, бу қиёфаси ўзига ярашар, уни янада улугвор кўрсатарди... Ҳозир эса Чорвоқ денгизининг ойна суви унинг нақ ҳалқумигача чиқиб борган... аввалги келбати энди сув қаърида қолиб кетган эди. Шу сабабдан айниқса ҳозир денгиз юзасига тикилганим билан, аслида, кўз ўнгимда ўша қадрдон манзаралар жонланар; улар худди магнитдай хаёлимни тортар эди. Энди эсласам, ўшанда рўпарамиздан пишқириб оққан Чотқол суви шу қадар тиниқ эканки... остидаги кўкиш, сарғиш ва минг хил рангда жилоланган садаф тошлари бамисоли ёмғир шариллаб тушаётган мовий дераза орқасидан қараган кўзлардек кишига «мўлтайиб» туришар эди... Шоҳистанинг ҳадеб сув сачратиб ўйнаганлари, заррачалар қуёш нурида новот томчилардек товланиб тушгани... ҳамма-ҳаммаси-

ни эсламан! Совуқ ойнадай ястанган сув тубларига тикиламану, тўсатдан қоя оралигида Шоҳистанинг чинни пиёла овозидек шодон қийқириқлари ва хандон кулгиларини эшитгандай бўламан... Бутун оламни унутиб, бир-биримизни жондан севиб... ҳеч нарса ни ўйламай, беғам, беташвиш юрган онларимизни эсламан... Бирдан яна Шоҳистанинг ўтли, ёқимли нафаси юзларимга тегиб кетаётганга ўхшайди...

Шу пайт бехосдан биз томондан енгил шабада эсди-ю, сув юзини титроқ босгандай, майда югурик мавжчалар нариги соҳилга қараб чопа кетдилар. Табиатнинг шу беозор ҳаракати ҳам назаримда орадан чопқиллаб ўтган салкам йнгирма йилча умр қатларини секин очиб кўрмоқ ниятида қилинган ишорадай бўлиб туюлди. Қутилмаганда мен ўша дарё шовуллашларини эшита бошладим! Ҳў, тубанликда, дам олиш уйи яқинидаги икки тишли қоя ва унинг тош супачаси кўринаётганга ўхшарди. Покиза эҳтиросларимиз ва илк муҳаббат ташналикларига гувоҳ бўлган яйдоқ адирлар кўз ўнгимда тикланарди... Аммо, афсус, ўртада салкам йнгирма йил ўтиб кетибди? Шуниси қизиқ ва ҳайратланарлики, шунча вақт ҳам бамисоли лип этиб ёнган шамдек учиб ўтибди!

Мана, ҳозир ҳам худди ўша пайтдагидек, «ҳали истакларим, режаларимнинг тахи бузилмаган, ҳали ҳаммасига улгураман... одамларга, қариндошларим, қўшнилари, оилам ва хотинимга ҳали кўп яхшиликлар қиламан», деб юрибман ўзимни ўзим овутиб. Қанча-қанча орзуларимга ҳатто қўл ҳам урмаганимни ўйлаб, бирдан юрагимни ваҳм босиб кетди! Ушалмаган орзулар-ку майли-я... қайтага кўп нарсаларни йўқотганга ҳам ўхшайман! Унда қани ўша ҳурмат? Қани ўша муҳаббат? Қани улар?! Ҳаммасини гўё тушимда кўргандайман. Дил хоҳишларига лоқайдлик... «Турмуш ташвишлари» деб аталган ўнфайгина баҳона... Бамисоли қўшиқдай ширин оилавий ҳаётни

оддий кўнгил қониқмайдиган хонаки хизматга айлан-тириш... Ёки севмаганмидим уни? Йўқ, севганман! Жон билан севганман уни! Севаман ҳам! Нега унда... Ҳайронман! Эҳтимол, севги ҳам одамлар сингари қариб, вақт ўтиши билан у ҳам ўз кўркини йўқотар?..

Яна кўз ўнгимга, гўё ҳаммавақт бир нарсани шивирлаётгандек туюлувчи Шоҳистанинг ақиқ лаблари келади... Ичимдан тотли бир тўлқин кўтарилиб, яна сув тубига тикиламан... Ҳамон биз тарафдан энгил шабада эсиб турар, сув юзини чилвир соч тўлқинчалар эгаллаган... Улар тўхтовсиз живирлаб, нариги қирғоққа томон югуриб кетарди. Қуёш нурида олтинланаётган ҳавода эса аллақайси ўсимликларнинг укпарга ўхшаш попилдириқлари ва кузги мезонлар тобора нарилаб кетаётган умр саҳифаларига ўхшаб аста-секин сузиб юрардилар. Уларни ушламоқчи бўласану, қўлинг етмайди... Улар табиат нафасидан тугилган шабада измидан чиқмайдилар.

Кейин қуёш юзини бирдан булут тўсди-ю, чарақлаб турган олам хиралашди... Ишонасизми... худди шу аснода Шоҳистанинг кечаги ҳолатини эсладим. Юрагим увушиб кетди. Наҳотки, кечаги Шоҳиста — ўша Шоҳиста?! Орадаги бунчалик фарқ, бунчалик ўзгариш қачон ва қандай юз берди?! Эҳтимол, мен айбдордирман, мен хато қилгандирман... Акс ҳолда нега хотиралар мени бу қадар азобга соляпти?

Миямга кетма-кет савол ёғилиб келарди. Хоксор туйғулар оғушида яшаб, ёруғ дунёдан, тириклигимиздан, қисмат икковимизни бир-биримизга дуч қилганидан энтиккан онларимиз қани? Шоҳистанинг рўмолини оқизиб кетган ўша ҳазилкаш, тошқин дарё ўзани ҳозир қаерда тиниб ётганикин? Ярим танаси қуриган, аммо биз тўйиб-тўйиб мевасидан еган анови ўрик дарахти-чи?.. Шуларни ўйларканман, кўзимга ёш қуйилиб келди... Яхшиямки, шерикларим мен билан ишларини йўқ, ҳу нарида офтобда қорайиб ётишибди. Улар

кўнглимни вулқондай ўпираётган ўтли хотиралардан мутлақо хабарсизлар...

Газета остидан туясимон қояга термилганча ётибману, ягона бир истагим шу эдики, энди фақат ширин хотирага айланган ўша шўх дарё соҳилини кўргим келарди... Жазирамада ҳам барглари шитирлаб, дам олиш уйига кўрк бўлиб турувчи қалин теракзорни... ўша пайтларда гўё бизга ҳомийлик қилган дала гулларига тўла бағри кенг ялангликларни кўргим келарди... Шоҳиста икковимиз бир-биримизга худди капалак гулга қўнаётгандагидек эҳтиёткорлик билан муомала қилган ўша беғубор кунларимизни қўмсар эдим...

Афсуски, ҳаммаси олис-олисларда, вақт ва сув қўйнида қолиб кетган эди. Атрофда эса қийқириқ-сурон; сиз билан биз бўлмаганимизда ҳам давом этадиган шиддатли ҳаёт ҳукм сураб, латофатли олам юз очиб турарди... Бу сирлардан фақат мен воқиф эдим...

Бир-бирини қувалаб юрган сон-саноксиз тўлқинчалар эса ғолибона бир тарзда қирғоққа бош уриб, абадият қўшиғини куйлаётганга ўхшардилар.

Кечга бориб қорасовуқ турди.

Ҳатто қуёш ҳам аёздан безиллагандай бўзранг тусга кириб, тул аёлнинг жилмайишига ўхшаш ҳароратсиз нурларини бирин-сирин йиғиштирганча кўп қаватли бинолар панасига ўтиб кетди. Дарахт шохларида, йўл четидаги жирафага ўхшаш қатор симёғочлар учуда ва том четларида қотиб қолган қорларни кунчиқар томондан эсаётган изғирин худди ун элагандай ерга тўкарди.

Иссиқ кийинган йўловчилар дам-бадам бурун ва қулоқларини ушлаб, ўз ташвишлари билан югуриб-елардилар.

Райондан келаётгани ярим белигача лой сачраганидан билиниб турган автобус шаҳар бекатидан сал нарига ўтиб тўхтади-ю, олдинги эшиги очилди. Ундан қийиқ кўтарган бир мўйсафид тушди. У йўл четига чиқиб, ҳассасига таяниб бир оз тин олди. Кафтини бароқ қошлари устига қўйиб, кўчанинг нариги бети-га қаради: ҳали битмаган беш қаватли бинонинг олди тахта девор билан тўсиб қўйилган, девор тирқишидан жўмраги музлаб қолган водопроводгина кўри-ниб турарди.

Мўйсафид машиналар карвони имиллаб ўтиб кетгунча кутиб турди-да, кейин эҳтиёткорлик билан нариги томонга ўтди.

Чала бино орқасидаги янги тўрт қаватли уйда мўйсафиднинг ўртанча ўғли яшайди. Шаҳарлик бўлиб кетган мана шу ўғлиникига ота ҳар гал келишида, «аттанг, ўртага шу иморат тушмаганда Абдумажидлар келаётганимни деразадан кўриб туришарди», деган фикр хаёлидан ўтади. Ҳозир ҳам шуни ўйлаб кета туриб, иморат олдидаги ҳандақлардан биридан ҳатлаётганида бехосдан қорга йиқилиб тушди. Муюлишдан эндигина чиққан йўловчи йигит югуриб келиб, чолни турғазиб қўйди. Тугунидаги ипга тизилган помидор қоқилардан бир шодаси ерга тушди. Чол уни олиб, қийиғига солди-да, ўғли турадиган иккинчи қаватдаги деразага қаради: дарпардалар тушириб қўйилган эди. Мўйсафид уйда одам йўқлигини дарров билди, келинининг одати шунақа: бирор ерга борадиган бўлишса, дарпардаларни тушириб кетишни сира эсидан чиқармасди. Чол бош чайқаб қўйди-да, эҳтиёткорлик билан текис йўлкага чиқиб олди. Йўлакка киришидан аввал чопонининг этакларини ҳасаси билан уриб қоқди, лоё теккан маҳсисини қорга ишқаб тозалади. Кейин битта-битта босиб иккинчи қаватга кўтарилди, нафасини ростлаб, ичкарида одам борлигига ишонмаса ҳам эшик қўнғироғини босди. Кутганидек ҳеч ким жавоб бермади. Яна икки-уч босиб, ичкарига қулоқ солди: жимжит. Рўпарадаги уйни ҳам тақиллатиб кўрди, у ердан ҳам ҳеч ким чиқмади. Бўшашганча тугунини кўтариб ҳовлига тушди.

Кеч киргани учун совуқ яна ҳам зўрайган, изғирини юз-кўзларни аёвсиз чимчиларди. Шамол зувзув қор учуриб ўйнар, хиёл кўчада турган одамнинг баданни аёз қақшатарди.

Чол пастга тушишга тушди-ю, боши қотиб, нима қилишини билмай гангиб қолди. Қайтиб кетмоқчи бўлиб катта йўлга ҳам чиқди. Районга қатнайдиган автобуслар аллақачон тўхтаган, мўйсафид бекор кутаётганини биларди. Совуқда дийдираб туриб-туриб,

яна қайтиб келди. «Меҳмонга кетишган бўлса керак, келиб қолишар», деб ўйлади ичида. Кейин тўсатдан юрагини хавотир босди: «Ё касал бўлиб қолдимикан? Кўрган тушим бежиз бўлмаса-я! Йўғ-эй, унда уйда одам бўлар эди...»

У йўлакка кирди-да, тугунини эшик тагига қўйди, совқотган қўлларини девордаги узун батареяга теккизди-ю, иссиққиналиги ёқди шекилли, «азбаройи худо, ҳукумат қиламан деса кўчаларга ҳам печка ўрнатиб ташлашга қурбн етади», деб сўзланди.

Баданига сал иссиқ югургандан кейингина йўл юриб, ташна бўлганини сезди. «Улар, ҳойнаҳой, ўн иккисиз келишмайди», деди ўглини ўйлаб. Яна тугунини кўтариб ташқарига чиқди. «Бировга малол келмай, тўғри кириб, ундан-бундан гаплашиб ўтиришингга мундоқ чойхона-пойхона ҳам йўқ...» Чол шуларни ўйлаб турганда кимдир уни чақиргандай бўлди. Мўйсафид аланглаб қаради.

— Зариф ота!— деди яна ҳалиги овоз.

— Ҳой, ким, Тоживоймисиз?— мўйсафид овоз келган томонга юзланди.

Пижама устидан узун сурмаранг тўн кийиб олган барваста киши нариги йўлакдан чиқиб келди-да, чол билан қуюқ сўрашди:

— Отахон, бардамгинамисиз? Совуқда нима қилиб турибсиз?.. Абдумажидлар йўқ эканми?!

— Бирон ёққа кетишганга ўхшайди. Ишқилиб, тинчмиди ўзлари?

— Ҳа, тинч, тинч. Боягина кўрган эдим Абдумажидни. Ҳа, ота-я... улар-ку йўқ экан, нега тўғри бизникига киравермайсиз? Юринг.

Зариф ота индамай Тоживойга эргашди...

Тоживойнинг хотини Бибисора Зариф отага атайлаб янги дастурхон ёзди, ихлос билан ўзбекча қилиб жиҳозланган хонанинг бурчагида турган сандиқ устидан беқасам кўрпача олиб солди. Хонтахтага ма-

Йиз, шўрданақ, беҳи мураббо, газда пишган қип-қизил нон келтириб қўйди. Зариф ота Тоживой узатган аччиқ памил чойни қўлига олар экан, ҳозиргина ташқарида ўйлаган фикри учун ўзини койиди: «Сут билан кирган жон билан чиқади. Қўз очиб кўрганимиз шу битта чойхона бўлгани учун... Энди замон бошқа... Азонданоқ иккита нонни қўлтиқлаб чиқиб кетаверар эдик. Мана, энди иссиққина уйда... ўтин ёраман демайсан... рўпарангда ойнаи жаҳон... нимаси ёмон бунинг?..»

— Ўйланаверманг ҳадеб, мураббодан олинг. Келиб қолишади ҳозир.

— Йўқ, шундай... ўзим... Аввал келганимда Абдумажид йўталиб турувди. Бугун саҳарда ғалати туш кўрдим. Абдумажиднинг овози тутун ичидан келаётганмиш. Нуқул мени чақирармиш. Эрталабдан юрагим чидамай, кампирга, «қийиқчамга топган-тутганингни тугиб бер, Абдумажидларни кўргим келяпти», дедиму йўлга тушдим... Ҳа, ишқилиб, тинч юришган бўлса...— Зариф ота «шунисига ҳам шукур» дегандай бош қимирлатиб қўйди.

Кейин бўшаган пиёгани Тоживойга узатди-да, телевизорни кўрсатиб, «ишлайдими?» деб сўради. Тоживой ўрнидан туриб телевизорни қўйди. Қайсидир фильм кўрсатилаётган экан. Зариф ота тиззасига болишни қўйганича, бошқа ҳамма чолларга ўхшаб, тушунса-тушунмаса, бутун диққатини бериб, телевизорга тикилиб қолди... Намойиш қилинаётган фильм икки сериялик экан, сал ўтмай энг қизиқ жойига келганда биринчи серияси тугади. Сўнгра экранда диктор қиз пайдо бўлиб, фильмнинг давомини эртага қай вақтда кўриш мумкинлигини эълон қилди. Бир оз танаффусдан сўнг программага Москва уланиб, хоккей ўйини олиб кўрсатила бошланди. Зариф ота бирдан жонланиб қолди. Тоживой спортга унчалик қизиқмагани учун телевизорни ўчириб ҳам қўйди деди-ю,

лекин Зариф отанинг яна ҳам ўрнашиброқ ўтираётганини кўриб, бу фикридан қайтди. Хотини Бибисорага ўгирилган эди, у ҳам Зариф отанинг хатти-ҳаракатидан завқланиб ўтиргани учунми, эрига қараб жилмайиб қўйди.

Биринчи бўлим тугаб, танаффус бошланганда зинадан кимлардир дук-дук юриб юқорига чиқа бошлади. Зариф ота қадам товушига сергакланиб қулоқ солиб турди-да, «Абдумажидлар бўлмасин?» дегандай ишора қилди. Буни Тоживой дарров тушуниб, чолнинг кўнгли учун эшикни очиб кўрди: яхмалак отиб юрган қўшни болалар бир оз исиниб олиш учун йўлакка киришган экан.

Зариф ота совиган чойни ҳўплаб, пиёлани Тоживойга узатди:

— Шу хаккий ўйин ҳам кўп қизиқ томоша-да,— деди у Тоживойга қараб.— Илгари чойхонада хаккий кўраётганларни кўрсам, кулгим қистарди. Йигирма, ўттиз барзанги йигит носқовоқдек битта тош орқасидан лак-лак югуриб, ит азобига тушиб ўтирса, шу ҳам ўйин бўлибди-ю, деб ўзимча калака қилардим. Ўзи сира кулмаслик керак экан...— Зариф ота бошини қимирлатиб кулди.— Бу қурмагур ўйинни Абдумажид ҳам яхши кўради-да, гап бу ёқда. Айниқса, ўтган йил кўкламда бизникилар... ҳаҳ, ким эди?.. Ҳа, ҳа, швитларминан ўйнаганда Абдумажидларникида бир ҳафта қолиб кетдим; неварам Омонтой тумов бўлган эди-ю, ўшанга қараб ўтириб...

Тоживой «ҳа, эсимда», дегандай бошини лиқиллатиб қўйди.

— Ўшанда бир ҳафтагача ҳар куни кўрсатса бўладими шу хаккийни.— Зариф ота болаларга хос ажабланиш ҳисси билан аввал Тоживойга, кейин Бибисорага қаради.— Азбаройи Абдумажид билан бирга кўриб ўтиравериб, шу ўйинга ҳам ўрганиб кетибман, буни қаранг. Ҳозир ҳамма тартибини биламан.

Қизиқ ўйин жуда. Хаккий бўладиган куни намозимни ҳам олдин ўқиб оламан.

Тоживой завқ билан кулди. Мўсафиднинг гапи Бибисорага ҳам таъсир қилди, у жилмайганча ўрнидан туриб, чойни янгилаб келиш учун ошхонага кириб кетди. Сал ўтмай хоккей ўйинининг иккинчи бўлими бошланди. Зариф ота яна жим бўлди-қўйди. Тоживой: «Ота, сиз баҳузур ўтираверинг, мен ҳозир келаман», деб ўрнидан турган эди, Зариф ота қайрилиб ҳам қарамади. Тоживой кулганча нариги хонага кириб кетди.

...Абдумажидлар Зариф ота тахмин қилганидек, ўн иккидан анча ошганда келишди. Ҳовли тарафда такси тўхтагани ва қарсиллаб эшиги ёпилганини эшитган Зариф ота эпчил ҳаракат билан ўрнидан туриб, деразадан ташқарига қаради. Симёғоч чироғи ёруғ бўлса ҳам таксидан тушганлар бу томонга орқа ўгириб тургани учун Зариф ота аввал ўғлини танимади. Абдумажид таксичи билан узоқ тортишиб ҳисоб-китоб қилди-да, бенхтиёр отаси турган деразага қараб қолди. Зариф ота шоша-пиша «келишди» деди-ю, йўлакка чиқиб, Бибисора ювиб топ-тоза қилиб қўйган кавушини кия бошлади. Тоживойнинг «ота, ўтираверинг, ўзларини чақирамиз шу ерга», дейишига ҳам қарамай, «энди кеч бўлди, чиқай, барака топинглар», деди, тугунни билан ҳассасини олиб ташқарига чиқди.

Йўлакнинг биринчи қаватидаги лампочка куйган экан, Зариф ота қоронғида туртина-суртина пастга тушиб, нариги йўлакка қараб юрди. У остонадан энди ўтганда Абдумажидлар квартирасининг эшиги қарсиллаб ёпилди. Зариф ота «нима бало, тинчликми ўзи?» деб пичирлади. Ораларидан бирон гап ўтган бўлмасин тагин, деган хаёлда ичкаридагилар эшитсин учун остонага келиб, аввал йўталиб, кейин эшик қўнғироғини босди. Абдумажиднинг: «Гулноз,

кимдир келди», деган овозини эшитиб кўнгли жойига тушди. Шип-шип пойабзал товуши эшитилди, эшик қулфи уч-тўрт марта шириқлагандан сўнг, қия очилди. Гулноз қайнотасини бунчалик кеч кутмагани учун аввалига саросимага тушиб Абдумажидга қарата:

— Вой, дадамлар келибдилар!— деди-да, шоша-пиша эшикни очди. Зариф отанинг бурнига вино ҳиди урилгандай бўлди.

Гулноз қайнотасининг қўлидан тугунини олди. Зариф ота одати бўйича дуо ўқиб уйга кирди. Шу пайт ичкари хонадан ярим-яланғоч ҳолда Абдумажид чиқиб келди. Кўзлари қизарган, чарчаганидан ва ичганидан киприклари бир-бирига ёпишиб кетаётгандек пирпирар эди. У кавушини ечаётган дадасининг елкасига қўлини қўйиб:

— Ие, дада, бунча кеч келдингиз?— деди узуқ-юлуқ гапириб.

Гулноз эрини койиган бўлди:

— Вой, нима деганингиз бу?! Жуда қўполсиз-да!..

Зариф ота ҳассасини бурчакка тираб, ўғлига қаради. «Кўпроқ ичиб қўйибди», деб ўйлади ва қаттиқ куюнди. Кейин ўғлининг саволи жавобсиз қолмаслиги учун:

— Анча бўлди келганимга,— деди.— Тоживойларникида эдим.

Абдумажид ўзи берган саволни ўша заҳотиёқ унутгани учун отасининг жавобини унчалик англамади шекилли, индамай ичкари хонага кириб кетди. Гулноз қўлини силтаб, «қўяверинг, маст», дегандай ишора қилиб, уни ичкарига бошлади. Диванга тўшалган кўрпачани олиб, ерга солди. Зариф ота: «Ё, пирим-ей», дея чўккалади. Келинининг хонага киришини пойлаб туриб, ичида нималарнидир дуо қилди-да, юзини силаб қўйди. «Ишқилиб, тинч ўтирган бўлсаларинг бўлди...» деди кейин келинига қараб.

— Қалай, қудаларим яхшими?

— Раҳмат. Ҳаммалари соғ-саломат юришибди,— деди Гулноз ҳам мулозамат юзасидан.

Гулноз меҳмондорчиликда бир оз ичганми ёки совуқданми ёноқлари анча қизариб кетган, чолнинг назарида ўзини ҳам сал олиб қочаётганга ўхшаб туюлди. Аммо Зариф ота келинининг юз ва пешонасидаги парча-парча доғларга кўзи тушди-ю, дарров кўзини олиб қочди. Неварасини эслади:

— Омонтой кўринмайдими?

— Боя ойимникига ташлаб келган эдик, меҳмонга кетишдан олдин,— деди Гулноз. Кейин одоб юзасидан қайнотасига ҳисоб берган киши бўлди.

— Уғлингизнинг бир ўртоқлари диссертация ёқлаган эди. Ушаларнинг банкетига бордик. Кетамиз десак ҳам қўйишмади. Ўзи кўнглим сезиб ҳовлиқиб турган эдим-а. Сиз келар экансиз. Сарсон бўлибсизда, шундай совуқда? Осмоннинг таги тешилди дейман-а, сира тўхтамайди-ку, янги йилдан бери ёғади.

— Айни вақти. Ёққани маъқул,— деди Зариф ота чордана қуриб ўтираркан.— Салдан кейин тилаб ҳам ёғдиролмаймиз. Сизларга нима, иссиқ уй...— деб ҳазиллашган бўлди ота.

Келин қайнотасининг гапини эшитмагандай суҳбатни бошқа ёққа бурди:

— Ойим яхши юрибдиларми? Овсинлар? Тоғалар? Ҳаммалари?

— Шукур, шукур... Ҳаммалари салом айтиб юборишди. Кеча Абдумажид тушимга кириб чиқди... Кўнглим тинмай келаверганим. Хайрият, тинч экансизлар.

— Абдумажид ака!— деди Гулноз нариги хонага қараб.— Чиқмайсизми? Дадам қараб ўтирибдилар!

Яна бир неча дақиқа кутиб турганда ҳам эри чиқавермагач, хиёл юлқиниб, ичкарига кириб кетди. Ҳойнаҳой, Абдумажид ётиб қолган бўлса керак, Гулноз қаттиқ-қаттиқ шивирлай бошлади: «Туринг, вой!

Уят эмасми, сизни деб саксондан ошган отангиз келиб ўтирибди. Қанақа одамсиз ўзи?!»

Гулноз қайнотасига «ҳозир чиқадилар» деди-да, ошхонага кириб кетди, водопроводдан човгумга шариллатиб сув қуйгани ва қирт-қирт гугурт чаққани эшитилди.

Сал ўтмай майка устидан камзул кийиб Абдумажид чиқиб келди. У ҳам дадасига «ҳозир», деди-ю, ваннага кириб, юзини совуқ сувга пишди.

— Қалайсиз?— деди у қўлида сочиғи билан артинганча отасининг рўпарасига келиб ўтираркан.

— Шукур. Узинг қалайсан? Йўталиг қолдими, ишқилиб?..

Абдумажиднинг соғлиғи ёмон бўлгани учун ичкилик ёқмас эди. Салга қовоғи салқиб, кўзларининг четларигача бўртиб, бир куннинг ўзида ранги бир ҳолатда бўлиб қолар, кейин икки-уч ҳафталаб «жигарим оғрияпти», деб юрарди. Бундан етти йил аввал сариқ бўлиб, жигари шишиб оғир ётган пайтида отаси икки ҳафтагача касалхонада ёнидан жилмай унинг бутун азобларини ўз бошидан кечирган, шунинг учун ўғли нчса, қаттиқ изтироб чекарди-ю, лекин бари бир юзига бирон нарса дейишни ўзига эп кўрмасди. Чунки у ўзи саводсиз бир деҳқон бўлгани ҳолда, ўғлининг шундай бир шахри азимдан жой қилиб, олим бўлиб кетганидан нч-нчидан севинар, фахрланар, шунинг учун уни худди бегона кишиларни ҳурмат қилгандай, соясига кўрпача солар эди.

Гулноз кириб дастурхон ёзди. Зариф ота қорни тўқ бўлишига қарамай, эскиларнинг одатига кўра келинининг раъйини қайтармади. Чой дамлаб келгач, Гулноз ҳам пойгакда чўнқайиб ўтирганча биринчи пиёлани қайнотасига узатди.

— Олинг, дада, асалдан солиг чойингизга, совуқ ўтиб кетгандир, олинг,— деб мулозамат қилди, мудар

рай-мудрай деб ўтирган Абдумажидни сездирмайгина бир туртиб қўйди.

Абдумажид ҳайрон бўлиб хотинига қаради-ю, кейин у узатган чойни пуфлаб ича бошлади. Сўнг шарт Гулнозга ўгирилиб:

— Аммо-лекин қоқвош бу гал ўтиришни бошлаб дими!— деб хитоб қилди.— Бир кўрсатиб қўймоқчи бўлган-да ўзини. Бировнинг кўнглини оламан деган одам, ўздан кечмаса тамом. Бари бир қоқвошлигига борди охирида. Шиша бўшамагунча янгисини очмай, пойлаб ўтирди-я. Бутун қариндош-уруғи босиб кетибдими дейман, кўпини танимадим... Қазиси ҳидланган экан...

Гулноз қайнотасининг олдида негадир қизариб кетди. «Билмаса булар ҳар куни ўйин-кулги қилиб, қази-қарта еб юришган экан, деб ўйламайдими...» деб ўзича андиша қилди. Чунки Гулноз қайнотасининг қазини яхши кўришини билар эди. Зариф ота бўлса гап нима ҳақдалигини унчалик тушунмаса ҳам, ичида, «ўша меҳмон кутган киши хўп ақлли одам экан-да», деб қўйди.

Абдумажид дадасига деярли орқа ўгириб олганча ҳадеб ўзиникини маъқуллар эди:

— Анови рўпарамда ўтирган мечкайни қара. Оғзи гўштдан бўшамайди-ю, яна мен билан тортишади, галварс!.. Бекорга мени гапиртирмадинг-да!— Абдумажид жирканиб афтини буриштирди. (Зариф ота негадир уруш давридаги зоғора нонни эслади. Абдумажид ўшанда акалари, опалари орасида миттигина бўлиб, танча атрофида ўтирганча мўлтайиб ўз улушини кутарди...)— Бир адабини бермоқчи эдим!— Абдумажиднинг бу кескин овози чолнинг хаёлини бўлди.

Гулноз бўлса эрига, «эй, қўйсангиз-чи», дегандай қўл силкиган эди, Абдумажид баттар қизишиб кетди:

— Нега ўзи ундай дейди бўлмаса!

Зариф ота кўнгли тусаган гаплардан гаплашмоқчи бўлиб, яна неварасини сўради. Гулноз яна бояги жавобини қайтарди. Ота «ҳа-а», деди-ю, жим бўлди. Абдумажид нималардандир нолиб, кейин ҳатто Гулноздан ҳам ўпкалай бошлади. Аммо ора-сира дадасига қараб: «Олинг, олсангиз-чи, ановилардан!» деб ҳам қўяр эди.

Зариф ота бўлса сира овқат егиси келмас, фақат анчадан бери юрагида йиғилиб қолган гапларини келини билан ўғлига айтиб, бир ёзилиб олишни истарди, холос. У ўғлига кўрган тушини, қишлоқдаги янгиликларни, ўтган ҳафтада тўсатдан ойисининг қон босими ошиб кетиб, қўрқитиб юборганини гапириб бермоқчи бўлар, лекин сира хонаси келмасди. Гапининг охирида: «Қатта тоғангнинг аёли қазо қилди, бир боғриб кўнгил сўраб чиқмасанг, уят бўлиб кетди жуда», деб ҳам қистириб ўтмоқчи эди. Бунини Абдумажидга тайинлаб қўйишни онаси буюриб юборган эди. Чол ўтириб-ўтириб, бунини ҳам айтолмади...

Энди Гулноз ҳам эри билан баҳслашиб, меҳмондорчиликдаги нуқсонларни гапиришга тушиб кетишди.

Зариф ота пиёлани тўнкариб, келинига «бошқа ичмайман», деганидан сўнг Гулноз дастурхонни йиға бошлади. Кейин ҳар гал қайнотаси келганда солиб берадиган гулли сатин кўрпани ичкари уйдан олиб чиқди.

— Ёта қолинг, дада, сиз ҳам чарчагансиз,— деди.— Эрталаб соат нечада уйғотай?

Зариф ота мийиғида кулиб, «майли, эртароқ уйғотаверинг», деди. Чунки, у ҳар келганда келини шундай дер, аммо у ўғли билан келини ҳали уйқуда ётганларидаёқ ўрнидан туриб, бомдод намозига ўтирар эди...

Ўғли билан келини яна анча вақтгача у хонадан-бу хонага кириб, ивирсиб юришди-да, кейин ётоқхо-

наларига ўтиб кетишди. Зариф ота ҳам чироқни ўчириб ётди. Аммо қай паллагача ухлолмади. Беихтиёр яна Абдумажиднинг болалигини эслаб кетди. Абдумажид Зариф отанинг эркатоини эди. Қаерга борса, ёнидан қўймасди. Абдумажид ширинликка ўч эди... Меҳмонга боришса, секин дадасининг этагидан тортиб, дастурхондаги конфетни кўрсатиб имлар эди... Кечқурунлари отасининг елкасига чиқиб, оёқ ва белларини босар, ота эса ўғилчасининг кичкина товончалари баданига ботиб-ботиб кетганда ҳузур қиларди...

Зариф ота ташқаридан тушиб турган ёруғга тикилиб ётганча: «Умр оқар сув деганлари шу-да,— деб ўйлади.— Оқиб кетганини билмай қоласан... Яхшиямки, одамзодда зурриёт бор... Умринг болаларингга, неварачевараларингга ўтганини кўриб, шукур қилсан...»

Ота чин кўнгиладан шукур қиларди, у чиндан ҳам бахтиёр эди.

Зариф ота шу тарзда анча вақтгача хаёл суриб ётди. Охири кўзи илинди... У нимқоронғи хонага файз киритиб, маъсумгина, беозоргина ухлар эди. Мана шу маъсумлик, шу беозорлик кимларгадир: «Ҳар сония ғанимат, кўзингни оч... олдиндан оққан сувнинг қадрини бил!»— деяётгандек бўлар эди...

1

Профессор Бозор Ҳамроевич хотинининг кўз ёшига чидай олмади...

Дам олиш кунидан фойдаланиб, марказий газеталардан бирига мақола ёзмоқчи эди. Очиғини айтганда, кўчага чиқишга номус қилгани учун ўзини шу иш билан овутмоқчи бўлди.

Бозор Ҳамроевич куз келса олтмиш иккига тўлади. Узи шу маҳаллада туғилиб, шу маҳаллада ўсган. Эл-юрт ичида иззат-ҳурмати жойида. Узоқдан кўрингудек бўлса, каттаю кичик қўлини кўксига қўйиб, салом бериб туради. Аммо... афсуски, Бозор Ҳамроевич келиб-келиб қариган чоғида ҳаммаҳаллаларининг юзига қарай олмайдиган бўлиб қолди. Ҳатто қўни-қўшниларнинг: «Домла, ўғилча кўринмайди?! Тинчликми ўзи? Кўп куйинаверманг, пешонасида бўлса...» деб айтган юпатишлари ҳам ҳозир юрагига ништардек ботади. «Ундан кўра юзимга тарсаки тортиб юборгани яхши эмасми», дейди ичидан зил кетиб.

Хотини Иқболхоннинг кўз ёшини кўриб яна юраги эзилди. Уттиз тўрт йиллик ширин турмушлари мобайнида Бозор Ҳамроевич бирон марта хотинини «сен» демаган, айниқса Фарруҳдан бошқа болалари бўлмагани учунми, бир-бирларига жуда ҳам суяниб қолишган эди.

...У индамай бориб гараж эшигини очди-да, «Волга»нинг копотини кўтарди; суви ва мойларини текши-

риб кўрди. Деразадан қараб турган Иқболхон эрининг бу ҳаракатларини кўриб, дили бир оз ёришгандай бўлди. Чунки Бозор Ҳамроевич узоқ манзилга йўл олса, ҳамиша шундай қилади: ишни машина копотини очишдан бошлайди; магазингами ёки бозоргами тушиб, рўзғорга керак майда-чуйдаларни оладиган бўлса... унда машинанинг орқа юкхонасига тўрва ва пақирларни солади-да, тўппа-тўғри ҳайдаб кетаверади.

Иқболхон бир оз таскин топгандай бўлса-да, аммо эрига қараб туриб ачиниб кетди. Шунча йил бирга яшаб, бировдан тили қисик бўлмай келган шўрлик эрини балки у эгри йўлга бошлаётгандир?.. Бозор Ҳамроевич бошқа пайтда-ку, тепасидан тегирмон тоши юргизганларида ҳам бу гапга рози бўлмасди. Иқболхон сезиб турибди: эри унинг кўз ёшларига чидай олмади...

Ахир, Иқболхон ҳам нима қилсин?.. Биттагина боласи, кўзининг оқу қораси! Дунёга келиб топган қувончи ҳам шу. У тақдиридан умрбод рози, чунки қисмат уни Бозор Ҳамроевичдек олижаноб, тилла бир одамга рўбарў қилган. Бу жиҳатдан Иқболхонга ҳаваси келганларнинг сон-саногии йўқ! Лекин начора, эри — чинордай таянчи, вафодор умр йўлдоши, соябони бўлса, ўғли Фарруҳ — юрагининг биттагина исик парчаси... бири — қошу бири — кўз...

Бозор Ҳамроевич машина моторини ўт олдирди. Кейин пақирда сув олиб келиб, инқиллаганча машина ғилдираklarини ювишга тушди. Иқболхоннинг юраги ачишди. Ана, у машинанинг бошқа ранг билан бўяб қўйилган ўнг томонини артяпти. Бундан бир ойча бурун Фарруҳ симёғочга уриб, сўнгра устахонада тузатишган ўша пачоқ жойни юваётганда, Иқболхоннинг кўз ўнгида яна бирдан ўғли гавдаланди-ю, юраги шиф этиб кетди.

Бундан икки ҳафта олдин ранги сарғайган, бук-

чайган, кўзлари киртайган ҳолда уйга кириб келганини эслади... Ушанда, эндигина бир одам келиб институтда юз берган ўша хунук воқеани Бозор Ҳамроевичга айтиб кетган эди. Иқболхон уларнинг нима ҳақда гаплашганини эшитмаган, аммо ўша одам кетиши билан эрининг авзойи бирдан бузилганини кўриб, ҳайрон бўлиб турганида... ҳовлига боягидек сўлғин қиёфада Фарруҳ кириб келди. Бозор Ҳамроевич бирдан унга дашном бера кетди. Фарруҳ анчагача бошини кўтаролмай, индамай ўтирди, сўнгра ўрнидан ирғиб туриб:

— Тўйдим!— дея қўлини силтади-ю, жаҳл билан кўчага отилди. Мана, ўшандан бери на ўзи бор, на дараги.

Иқболхон икки ҳафта бўлибдики, ичига чироқ ёқса ёришмайди. «Кўчага чиқиб кетаётганда «Тўйдим!» деб қичқирганини қаранг-а тентакнинг! Бу нима дегани?! Ё, алҳазар, ишқилиб...»

Иқболхон шу зайлда юз хил хавотир билан кунни кеч қилади, кучи фақат йиғига етади. Эрига ялингани-ялинган: «Боринг, яра газак олмасдан бурун қизнинг отасини кўндилинг, тагин судлашиб юрмасин... биттагина болам-а, биттагина болам!..»— деб оҳ-воҳ қилади.

Чиндан ҳам у Фарруҳни шу ёшга етказгунча озмунча азоб тортдими, Кўзи ёриётганда нақ ажал ёқасидан қайтиб келганлари-чи? Кейин урушнинг уқубатли кунлари, ойлари, йилларини кўрди. Ушанда унинг бирдан-бир овунчоғи мана шу Фарруҳи эди. Йўқчиликка ҳам қарамай, боласини ер-кўкка ишонмай, папалаб катта қилди. Бозорқулдан келган хатларни кўзига сурта-сурта, кичкинагина Фарруҳга, гўё у тушунадигандек, қайта-қайта ўқиб берарди. Уша пайтларда Иқболхон қарайдиган яқин кишиси бўлмаганлиги учун икки-уч йил отасиникида қишлоқда яшади. Уруш йиллари қиш ҳам қаттиқ келарди шекилли. Пахта

мундоқ тузукроқ очилиб улгурмай, қор тушарди. Уқувчи болалару хотин-халаж тиним билмай меҳнат қиларди. Кечқурунлари эса ҳамма колхоз клубига йнғилиб, кўсак чувир эди. Ана шунақа пайтларда Иқболхон икки-уч ёшли Фарруҳини, қари онамга оғирлиги тушмасин деб, ўзи билан клубга олиб борар, чувилган пахта уюми устида ухлатиб қўйиб, тонг-саҳаргача кўсак чувитарди...

Уша бир парча этни не ҳасратда вояга етказиб, роҳатини кўраманми деб ўтирса-ю... Баъзи ичиқора кўни-қўшнилар дилида суюниб, Иқболхонларнинг ҳастини еса... бунга қайси она ва қайси аёл зоти чидайди? Эрта-индин тугруқхонага борадиган келини Нигинахон ҳам номус қилиб отасиникига кетди-қолди. Ҳайҳотдек уйда энди Иқболхоннинг якка ўзи. Бозор Ҳамроевич-ку, иш билан овора бўлиб, кеч қайтади...

Иқболхон ўғлининг ёмон иш қилганини эридан чала-чулпа эшитгандай бўлса-да... аммо унинг айби у қадар оғирмасдир, деб ўйларди. Маҳаллада айтгани-айтган, дегани-деган аёллардан бўлгани учун табиатан мулойимлигига қарамай, бир оз шахсиятпарастлиги ҳам бор эди. Буни Бозор Ҳамроевич ҳам биларди. Шу сабабдан ҳам Иқболхон ҳозир гап ўз фарзандига бориб тақалганда ҳеч нарса билан ҳисоблашмас, бошқаларнинг иззат-нафси, ор-номуси поймол бўлганини кўра-била турса ҳам буни сира ўзига юқтиргиси келмас эди.

У эрига қанчалик ачинмасин, аммо қандайдир кўр-кўрона оналик меҳри идрокдан ғолиб келмоқда эди. «Ахир, эри кимсан, номи кетган олим бўлса. Эл ичида шу пайтгача гапи ҳали ерда қолмаган. Шундай баобрў одамнинг ўғли умрида бир марта эркалик қилса, йўлдан адашса... шу билан осмон узилиб ерга тушибдими? Бунинг устига, ғунажин кўзнини сузма-са...» Иқболхон баъзан мана шундай хаёлларгача ҳам бориб етарди.

...Бозор Ҳамроевич машинасини тахт қилди-да, кейин Иқболхон ўтирган деразага қараб нимадир де-моқчи бўлди. Иқболхон дарҳол ўрнидан туриб, таш-қарига чиқди.

— Мен энди ўша ёққа кетяпман,— деди Бозор Ҳамроевич район томонга ишора қилиб.

— Ишингиз ўнгидан келсин,— деди Иқболхон рў-молининг учи билан кўзини артиб.— Бир ёғи ўзингиз ўқитган талабангиз экан... ийманманг, ялиниб-ёлворинг, ишқилиб, шаштидан тушса бас...

Иқболхон зинғиллаб уйга кириб кетди-ю, дастрў-молга ўралган бир нарса олиб чиқди. Бозор Ҳамрое-вич уни кўрганда ранги ўчиб, кескин қўл силтади: «Шу ишингни йиғиштир, нима, мени ҳам ўғлингнинг ноғорасига ўйнатмоқчимисан?!» деди хотинига зарда қилиб. Аммо Иқболхон бўш келмади:

— Керакли тошнинг оғири йўқ, дадаси... майли, олмаса қайтиб кела қолар, лекин ёнингизда тургани яхши. Балки қаҳри қаттиқ одам бўлса пул юмшатар, беш қўл бараварми, ҳар хил киши бор.

Бозор Ҳамроевич беихтиёр тугунчани олди-ю, спи-дометр ёнидаги қутичани очиб жаҳл билан тикиб эшикчасини қарсиллатиб ёпди. Сўнгра машинани ўр-нидан жилдирди.

Кўп ўтмай машина қишлоқ йўлига тушиб олди. Икки тарафда қатор тизилган пакана тутлар эндиги-на куртак чиқара бошлаган, поёнсиз қир-адирларда-ги буғдойлар ҳам кўм-кўк ниш уриб қолган эди. Ос-мон беғубор, олис-олислардаги қорли тоғлар баҳор қуёшида ярқираб, кўзни қамаштирарди. Ўркачларни эслатувчи йўл гоҳ тепага кўтарилар, гоҳ худди йўқо-либ кетадигандай пастликка шўнғир эди. Анчадан бери қишлоққа чиқмагани бирдан Бозор Ҳамроевич-нинг ёдига тушди. Машина ойналарини очиб юборди. Димоғига гуп этиб тоза ҳаво урилди... Аммо у ўзини ҳар қанча чалғитишга уринмасин, оғир хаёллардан

сира қутулолмас эди. Бир соатдан бери тинимсиз йўл босар, қаршисидан келаётган ва уни қувиб ўтаётган машиналарни гўё сезмаётганга ўхшар эди. «Хўш, Муртазо Қосимовникига қайси юз билан кириб борадим? Қандай тили айланади... Номуси поймол этилган қизнинг отасига нима дейиши мумкин? Нима, Бозор Ҳамроевичнинг ўқи ўзганми. Унинг фарзанди ширину бошқаларники ердан чиққанми?»

Нақадар мушкул иш билан кетаётганини худди энди сезгандай чуқур хўрсинди. Кейин ҳадсиз адирларга лоқайдлик билан назар ташлади-да: «Қачон хато қилдим?... Бу асли менинг хатоим...» деб ўйлай бошлади.

Шу пайт тўсатдан ўнг бўксаси қаттиқ санчиб кетди. У шоша-пиша машинани тўхтатди. «Ҳаҳ, лаънати, яна тутди!»— деб жонҳолатда сонини уқалай бошлади. Оёғига Сталинградда ўқ тегиб, ярим хароба иморат бурчагида уч кун қолиб кетган вақтлари эсига тушди... Ушандай кунлардан асрасин, ҳозирги гаплар ҳам ўтар-кетар, дея ўзини ўзи юпатгандай бўлди. Оғриқ бир оз босилгач, йўлида давом этди.

Ариқ четидаги тут буталари машина ойналаридан ҳамон зув-зув ўтиб турар, Бозор Ҳамроевич эса ўз хаёллари исканжасидан қутулолмас эди. Ҳатто бўксасининг симиллаб турганини ҳам унутди. Нуқул ўзига-ўзи таъна қилар: «Бу менинг хатоим... ахир, ниҳолни парваришлаш боғбоннинг қўлида-ку... ё, тавба, бир палакдан турли қовун чиққани шу бўлса керак-да... нима деса ҳаммасини муҳайё қилдим... яхши ўқиди...» дея изтироб чекарди.

Фарруҳ билан Барно ўртасидаги ўша воқеанинг бошдан-охир тафсилотини ҳали чуқур билмагани учун «ёшлиқда нималар бўлмайди...» деб ҳам қўярди гоҳо. Айниқса, хотинининг кўз ёши ва ўғлининг икки ҳафтадан бери дом-дараксиз кетганини эслаганда баъзан ўзидан-ўзи қизишиб кетарди: «Ажаб тартибларимиз

бор-да... Арзимаган нарсани деб...» Бозор Ҳамроевич беихтиёр сесканиб кетди: «Нималар деяпман? Дилимга шайтон кириб олдимми? Ахир, қонунга шак келтиришдан олдин... қўлимда ақалли зиғирдай бўлса ҳам асосим борми ўзи?! Қариганимда мен ҳам шахсият-параст бўлиб боряпман шекилли...»

«Йўқ, айбни бошқа ёқдан, бировлардан излагандан кўра ўзингдан изласанг-чи, гумроҳ! Ҳазилми, олтмиш иккига кирибсан... Умрингда не-не савдоларни бошдан кечирмадинг! Не-не хатарлардан ўтиб келмадинг! Уйла, маҳалладаги бутун норғул йигитларнинг ҳаммаси урушга кетиб, сендан норғул йигитларнинг қайси бири қайтиб келди, хўш? Шунча бўронларни кўрган, шунча азоб-уқубатларни бошдан кечириб пўлатдек мустаҳкам бўлиб кетган одам... наҳотки, шу очиқ-ойдин масалада ҳам ким гуноҳкорлигини билмасанг? Наҳотки, айбни бировлардан излаб, бировларга тўн-камоқнинг пайида бўлсанг!..»

Бозор Ҳамроевич бирдан тутақди. Рўпарасидан пичан ортиб келаётган юк машинасидан ҳам четланмай, жонидан тўйгандек, тикка ҳайдаб бораверди. Шофер кетма-кет сигнал берса ҳам эшитмасди. Пичан ортган машина ариққа тушиб кетар даражада четлаб ўтса ҳам, бари бир «Волга» ойналарини қуруқ беда поялари тирнаб кетди.

«Ҳамма айб ўзимда... Вақтида олдини олмадим. Унда-бунда бетга чопган пайтларида ҳам эътибор бермадим. Нега? Ҳайронман... Эҳтимол, пешонамдаги яккаю ёлғиз фарзандим шу бўлгани учундир?..» Бунинг устига бечора Иқболхон уни туғаётганда бир ўлимдан қолган экан! Уни докторлар қорнидан ёриб олишган, боладан умидлари бўлмаса ҳам онасини асраб қолайлик, деб шундай қилишган... Шу-шу Иқболхоннинг бўйида бўлмади. Бозор Ҳамроевич гоҳ-гоҳида қўша-қўша фарзандларидан тиниб-тинчиган дўстларини кўрганда «манглайим шўр экан» деб кўнг-

ли ўксиса ҳам, аммо буни ҳеч кимга билдирмас эди. Кейин секин-аста бунга ҳам кўникиб кетди-ю, бутун оталик меҳри ва орзу-ҳавасини биттагина шу Фарруҳга бағишлади.

Фарруҳ ҳам зийрак бола чиқди. Унинг жимитгина бўлиб, иккинчи синфдаёқ сюжетли расмлар чиза бошлаганига кўпчилик қойил қолса, Бозор Ҳамроевичнинг боши нақ осмонга етарди. Олтинчи синфда у мактабнинг энг илғор ўқувчиларидан бўлиб, ёш расомлар конкурсда шаҳар биринчилигини олди. Сўнг-ра ўқувчилар орасида республика чемпиони бўлди. Ушанда ҳар қанча уринса ҳам Бозор Ҳамроевич ўзини тийиб туролмади, ўғлига тилла соат олиб берди.

Йиллар кетидан йиллар қувиб ўтаверди... Яширишнинг нима ҳожати бор, дадасининг кўмаги билан Фарруҳ институтга ҳам кириб олди. Учинчи курсда ўқиётганида геолог-профессорнинг қизи Нигинахонга уйлантиришди.

Бозор Ҳамроевичнинг назарида ҳамма нарса кўн-гилдагидек кетаётган эди-я... оёқ остидан чиққан мана бу фалокат! (Фарруҳ икки йилдан бери техникумда рассомлик тўғарагини бошқарарди. Муртазо Қосимовнинг қизи Барно ҳам шу техникум талабаси бўлиб, тўғаракка қатнашар экан. Фарруҳнинг институтдан келган одамнинг гапига қараганда, Фарруҳ уни аввал ичириб... Энди институтда шов-шув гап эмиш, бундан маъмурий органлар ҳам хабардор бўлишибди... Фарруҳни ҳали қаттиқ жазолашлари мумкин...)

Бозор Ҳамроевич дабдурустдан ўзини ўйлаб кетди... Ёшлар тарбияси бўйича кандидатлик, кейин эса докторлик диссертацияларини ёқлаган вақтларини эслади. У боланинг ёшликданоқ меҳнаткаш, қийинчиликлардан қўрқмайдиган, баркамол граждан бўлиб етишиши хусусида неча йиллардан бери лекциялар

ўқийди, қанча-қанча китоблар ёзган. Таълим-тарбияга оид бирор-бир катта йиғинми ёки муҳим тадбирми ўтказиладиган бўлса, асосий докладни ҳам одатда Бозор Ҳамроевичга топширишади. Маҳалладаги ёки таниш-билиш, қариндош-уруғларнинг тўй-томошаларида раисликни Бозор Ҳамроевичдан бўлак кишига асло ишонилмайди... Йўқ деганига ҳам қўйилмайди. Бозор Ҳамроевич ҳар қандай йиғинни шунчалик тартиб билан бошқариб борадики, бундай даврани биринчи кўрган одам худди катта бир дарс олгандек бўлади.

— Мен шу пайтгача тарбия ҳақида қанча китоб кўрган бўлсам, биронтасида эрка боладан тузук одам чиққанини эслолмайман! Бола қийинчиликларга дучор бўлиб, вақтида озор чекиб, лат еб, вақтида йиғлаб, кулиб, нафратланиб, севиб, афсусланиб вояга етмаса... у бамисоли парникдаги нимжон, ўзи қип-қизилу мазаси нимтатир помидорга ўхшаб қоларкан. Боласини ким кўп эркалатса, кейин у ўзига шунчалик кўп азоб-уқубат сотиб олади. Бир ўзи сотиб олса ҳам майли эди, бутун жамият бундан азият чекади... чунки ўша бола, бари бир, сиз билан бизнинг орамизда яшайди-ку...— тўйларда бир қўлида қадаҳ кўтарганча, тантана билан мана шундай маъруза айтадиган ҳам шу Бозор Ҳамроевич.

«Наҳотки, мен шунга кўндим-а?— деди у яна жаҳли чиқиб.— Иқболхонга ҳар қанча қийин бўлганда ҳам... наҳотки, мен шунга кўндим?.. Пуштимдан бўлган фарзандим бир бечоранинг қизини йўлдан уриб... одамгарчилик, ахлоқ-одоб, инсонийликка тупурса-ю, қандай қилиб мен унга шу гуноҳидан кеч, деб борай? Эҳ, Бозор, Бозор! Қўзингни ёғ босиб кетибди, инсофингни йўқота бошлабсан, акс ҳолда бир дақиқага бўлса ҳам ўзингни Муртазо Қосимовнинг ўрнига қўйиб кўрмасмидинг? Демак, домланинг айтганини қил қилганини қилма экан-да, а?.. Муртазо Қосимов

тўсатдан шундай савол бериб қолса, хўш, нима жавоб қиласан? Нима?»

Бозор Ҳамроевич аллақандай мавҳум бир кайфият билан машинани ҳайдаб бораркан, бундан бу ёғига нима қилишни билмас эди.

2

У шу кайфиятда тушга яқин Хумсон қишлоғига кириб келди. Дала ишлари бошлангани учун кўчада одам кўринмас, чап томондаги саноат моллари магазини ҳам бўм-бўшлигидан сотувчи эшик тагига стул қўйиб, «Муштум» журналининг эски бир сонини ва-рақлаб ўтирар эди. Сотувчи Бозор Ҳамроевични ша-ҳардан келган бошлиқлардан бўлса керак деб ўйла-дими, журнални дарров стулга қўйиб, қўл қовуштир-ганча уни магазинга таклиф этди. Профессор ичкари-га кириб, расталарга бир-бир кўз югуртирди: магазин молга бой эди. Айниқса, шаҳарда топилмайдиган чи-ройли туфлилар бу ерда қалашиб ётарди. Бозор Ҳам-роевич улардан бирини олиб, у ёқ-бу ёғини ағдариб кўрдн-да, «балки қайтиб келганда кўнгли кўтарилар», деган хаёлда биттасини келинига олди. Кейин худди биров эшитиб қоладигандай овозини пасайтириб сў-радн:

— Ука, Муртазобекнинг уйи қаерда? Айтиб бе-ролмайсизми?

Сотувчи бирдан сергакланди. Билиб турса ҳам ўзини билмаганликка олиб, «Қайси Муртазо?» деб ўсмоқчилади. Бозор Ҳамроевич унинг фамилиясини айтгач: «Э-э, Муртазо чайқал демайсизми?»— деди ку-лимсираб ва ўша заҳоти: «Нима, сиз терговчими-сиз?»— деб қўшиб қўйди. Бозор Ҳамроевич: «Йўқ, шунчаки керак эди»,— деб энди изига қайтмоқчи бў-либ турганида сотувчи ёқимсиз товуш билан гап бош-лади:

— Шўринг қурғур, чайқал, не азоб билан қизини ўқишга киритиб қўйган эди. Қизи шарманда қилди уни... Одамларнинг оғзида узунқулоқ гаплар юрибди... шаҳарда аллақайси бир катта одамнинг ўғли билан...— Сотувчи профессорга кўзини қисиб, ишшайиб қўйди.— Шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламайди... У йигитнинг бир эмас, тўртта боласи бор экан... Боёқиш чайқал қизини унаштириб қўйган эди, қуда бўладиган томон довлаб келиб, шарманда қилди бечорани... Хув анови ёнғоқ остидаги тол кўчадан ўнгга бурилиб, икки юз қадамча юрсангиз, чап томондаги икки тавақали кўк эшик... Мен ҳам кичик ўғлимга мўлжаллаб юрган эдим ўша қизини... худо бир асраган экан...

Бозор Ҳамроевичга сотувчининг гапи ёмон таъсир қилди. У ҳаммани ўзига ўхшатар, одамларнинг шахсий бахтсизлигини кўрганда гарчи қаттиқ изтироб чекса ҳам, аммо бунга анча босиқлик билан ёндашар, «дунёнинг ишлари азалдан шундай, ҳаёт бор жойда хато бўлиши табиий бир ҳол», деган эътиқодда яшар эди. Бироқ, қишлоқ шароити ва ўзига хос одатларини унча яхши билмагани сабабли сотувчидан бу совуқ гапни эшитганда аввалига ҳатто ҳайрон бўлди. Кейин баттар руҳи тушиб машинасига ўтирди-ю, ҳайдашни ҳам, ҳайдамасликни ҳам билмай, бир дақиқа ўйланиб қолди. Магазинчи яна бояги жойига чиқиб ўтирди. Бозор Ҳамроевич унинг тикилиб турганини сизди-да, бош силкиб унга раҳмат айтгач, машинасини жилдирди...

«Қайси юз билан кираман?..» деб ўйлади ва қайтиб кетмоқчи бўлиб машинани орқага бура бошлади. Шу пайт наридаги ўша кўк эшикка кўзи тушди. «Таваккал, бир қарай... тўнимни ечиб, жонимни суғуриб олишмас...» деган фикр хаёлидан ўтди. Машинани танаси чириб кавак бўлиб кетган тол тагида тўхтатди-да, филдираклар остидан кўтарилган чанг-тўзон бо-

силгач, машинадан тушиб, дарвоза томонга йўналди. Кичкинагина кўприкдан ўтаётганда Иқболхон бериб юборган бир ўрам пул эсига тушди-ю, худди ўзи йўқлигида биров топиб олиб, кейин юзига соладигандай мой артадиган эски латта орқасига тиқиб қўйди.

Эшик ҳалқасини оҳиста тақиллатди. Салдан кейин кимдир келиб дарвоза тирқишидан мўралади, сўнгра томоқ қириб эшикни очди. Бозор Ҳамроевичнинг рўпарасида қирқ ёшлардан ошган қорамағиз бир аёл пайдо бўлди. У аввалига хиёл саросималаниб турди, кейин ерга қараб саломлашгач, Бозор Ҳамроевич шоша-пиша сўради:

— Муртазобекнинг ҳовлиси шуми?

Аёл бош силкиди:

— У кишининг товлари йўқ, уйда ётибдилар. Ким бўласиз, танимай турибман?

— Бир вақтлар у киши менда ўқиган эди...

Аёлнинг кўзлари бирдан чақнаб кетди, индамай уни эри ётган уйга қараб бошлади. Бозор Ҳамроевич узун бостирма тагидан ўтиб бораётиб, оғилхонада ҳадеб ёнбошини устунга ишқалаётган ориқ бир қўйга кўзи тушди. Нарироқда бир-иккита товуқ донлаб юрибди... Ҳовли эски бўлса керак, ҳозирги қишлоқлардаги планли уйларга сира ўхшамасди. Тошдан ясалган баланд-баланд бесўнақай зинани босиб, даҳлизга чиқиб боришди-да, чап томондаги хонага киришди. Қора қарғашойи рўйжо тутилган тахмондан берироқда шифтга қараганча Муртазо ётар эди. Бош томонида бир уюм дори-дармон, ичида қошиқчаси билан кичкинагина пиёла ҳам турибди. У бир оз мизгиган шекилли, уйга одам кирганини сезиб, секин кўзини очди.

— Дадаси, туринг, меҳмон келди.

Бозор Ҳамроевич Муртазони дарров таниди. Муртазо ҳам таниди. Урндан турмоқчи бўлди-ю, ютиниб салом берди. Бозор Ҳамроевич тез бориб, у билан кў-

ришди-да, «қимирламанг», деди, кейин кўнгил сўради. Муртазо чап кўкрагини кўрсатиб хиёл илжайди ва ўтиришга имо қилди. Бозор Ҳамроевич гулдор кўрпачага ўтириб, атрофга разм солди. Уйнинг бир томони токча ўрнига устидан ром қилиниб, ичига китоблар, шнури ўзига ўраб қўйилган вентилятор, учтўртта патнис ва Муртазонинг ҳамкурслари билан тушган виньеткаси солиб қўйилган эди. Уша виньеткада Бозор Ҳамроевичнинг ҳам расми бор экан. Ана, ўнг томонда кителда турибди. Қанчалик ёш экан ўшанда!.. Муртазо эса чуваккина бир бола экан... Хона тўрига гулдор қизил гилам тўшалган, пойгакда эса қалин намат. Муртазодан сал берироқда устига дастурхон ёпиб қўйилган пастаккина хонтахта.

Муртазо: «Келинг, домла»,— деди-ю, ерга қаради. «Демак, у Фарруҳ менинг боламлигини эшитибди», деб ўйлади Бозор Ҳамроевич. Кейин Муртазонинг соқоли ўсиб, унниққан юзига тикилиб қолди, ўзининг бу хонадонга қанчалар бемаъни мақсад билан келганидан хижолат чекди. Гапни нимадан бошлашни билмай ўйланиб қолди. Бу орада Муртазонинг хотини ташқарига чиқиб кетди.

— Ука, Муртазо,— Бозор Ҳамроевич ҳар қанча ўйласа ҳам бошқача гап тополмади,— бўлар иш бўлибди энди... институтдан суриштирсам, сизнинг қизингиз экан...

Бозор Ҳамроевич у ёнга нима учун келганини ўзи ҳам тузукроқ тушунмай, баттар довдираб қолди. «Хўш, кўнгил сўраш учун келган бўлса, унда бундан зигирча ҳам наф йўқ-ку! Қолаверса кўнгил сўрашга унинг ҳатто ҳаққи ҳам йўқ... Бир пайтлари студентим эдинг... энди боламнинг гуноҳидан кеч... шунда у жавобгарликдан қутулиб қолади, демоқчимиз?..»

Унинг бу дилгир кайфиятини Муртазо Қосимов худди билиб тургандай, узун бир хўрсиниб, бошини сарак-сарак қилди.

— Гапиришга одам уялади,— деди. Кейин юзини кафтлари билан беркитганча чурқ этмай қолди. Орага яна баттарроқ ўнғайсизлик чўкди. Шу ўртада Муртазонинг хотини кириб, нима гаплигини билиш мақсадида, дастурхон ёзган киши бўлиб, бир оз ивирсиб юрди-да, на эри ва на меҳмон индамагач, ўзича алланималарни пичирлаб, яна чиқиб кетди.

Бозор Ҳамроевич ўғли ғарибгина бир оилага нақадар катта ғам-алам орттирганини тушунди, Муртазога баттар раҳми келди. Тошкентдай шаҳри азимда бир маҳалла у ёқда турсин, ҳатто битта уйда яшайдиганлар ҳам ўз ташвишлари билан ўралашиб, баъзан қўшниникида нима бўлаётганидан хабарсиз қоладилар. Бу — шаҳар учун табиий нарса. Аммо қишлоқда-чи?.. Ҳамма нарса худди кафтдагидек. Ким вафот этди, ким бетоб, кимникида қачон тўй? Шуларнинг ҳаммасини каттадан-кичик билиб туради. Шунинг учун ҳам бечора Муртазога қийин бўлибди. Бетоблиги ҳам шундан... Ерга қараб ўтирганча у боёқиш ҳозир нималарни ўйлаётганикин?

Бу фикридан Бозор Ҳамроевичнинг ўзи шу даражада ноқулай аҳволга тушдики, бундан атиги икки соатлар олдин уйдан қай мақсад билан чиққанини эслаб ўзидан ижирғанди.

Утираверса баттар ўнғайсизлик кучайишини сезиб, гапни яқунлаб қўя қолишга жазм этди:

— Муртазо, менинг дабдурустдан бу келишимни тағин бирор-бир илинжга йўйиб ўтирманг!— деди қатъият билан.— Мен бир инсон сифатида сиздан шахсан кечирим сўрамоқчи бўлиб келдим. Ўғлим ҳозир дом-дараксиз юрибди. Унинг қилмишини қонун қандай баҳоласа, шундай жазосини тортсин! Мен ота сифатида сизнинг олдингизда айбдорман. Кечиринг, Муртазо.

Муртазо бир қимирлаб қўйди-да, Бозор Ҳамроевичга газабнок бўлиб тикилди. «Ўҳ-ҳў, ҳали сиз ўғ-

лингизнинг гуноҳини кечиришимни ҳам сўрамоқчимидингиз?» дегандек лаблари қимтиниб кетди ва хаста овоз билан:

— Агар ўзингиз келмаганингизда сизнинг ўглингиз эканлигига ўлсам ҳам ишонмас эдим,— деди.

Бозор Ҳамроевич яна бирпас ўтирди, бир пиёла чой ҳам ичган бўлди. Бу пайтда Муртазонинг хотини пойгакка келиб чўнқайди-да, Бозор Ҳамроевичнинг юзига тик қарамай:

— Домла, энди ўзингиз тушунган одамсиз...— деб ҳасрат қила кетди. — Кечирим сўраган билан фойдаси йўқ. Эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Нима бўлса ҳам майли — бир кунга дейсизми, қизимни ўглингиз никоҳига олсин.

Бозор Ҳамроевич бундай гапни кутмаганидан дастурхон попуқларини ўйнаганча, нима дейишини билмай қолди. Буни сезган Муртазо жеркканнамо оҳангда:

— Мубор!— деди хотинига қараб ёзғириб.

Аёлнинг баттар жаҳли чиқиб кетди:

— Сиз жим туринг! Бир пайтлари ўқитган бўлсалар, ўқитгандирлар! Ўқитсалар, давлатнинг пулига ўқитганлар. Бу киши домла экан деб, биз эл-юрт ичида бадном бўлиб қолаверамизми?! Уруғ-аймоғимда бунақа нарса бўлмаган... гўдак бир болани йўлдан уриб... Ҳали тўхтанг, бу нарса сизни ҳам гўрга тикади!— шундай дея эрига юзланди.

Бозор Ҳамроевич қанчалик кўп ўтирган сайин аҳволи шунчалик мушкуллашиб борар эди. Иқболхоннинг гапига кириб, Муртазодан даъвогар бўлмасликни илтимос қиламан, деб йўлга чиққанидан вужудларзага тушди. У фақат ўзию хотини ва ўглини ўйлабди! Рўпарасида таҳқирланган одам турса, унинг ҳолини, қайғусини ҳатто эсига ҳам келтирмабди! Тағин бу киши файласуф эмиш! Яхшилик ва ёмонлик каторияларини сув қилиб ичиб юборган йирик мутахассис эмиш! Бозор Ҳамроевич ўзи тушиб қолган муш-

кул ахволга ўзи хайрон бўлиб, шоша-пиша хайрлашиб ўрнидан турди. Муртазо ҳам турмоқчи бўлган эди, «йўқ, қимирламанг, ётаверинг», деди-ю, улардан на бир тузукроқ кўнгил ҳам сўролмай, на юпатолмай, кўчага шошилди, ҳатто нимадир айтмоқчи бўлиб изидан чиққан Муртазонинг хотинига ҳам қайрилиб қарамай, машинасига ўтирди-да, жўнаб қолди. У худди орқасидан биров қуваётгандай ҳовлиқар, қилган ишидан ўзи ниҳоятда азобда эди.

У ҳали ҳам журнал ўқиб ўтирган магазинчи олди-дан машинани ғизиллатиб ҳайдаб ўтиб кетди. Қишлоқдан чиқиб, ровон йўлга тушиб олгач, боши қақшаб оғриётганини сизди. Бир лаҳзагина ўзини гўё тутқунликдан қутулган эркин одамдай енгил ҳис этди. Аммо шу ондаёқ ички бир тугён яна юрагини кемира бошлади.

«Боёқиш хотини: «Майли, бир кунга бўлса ҳам ўғлингиз никоҳлаб олсин», деди-я... Жонидан ўтиб кетган экан бечоранинг...»

Бозор Ҳамроевичнинг кўз ўнгига лоп этиб келини Нигинахон, қудаси Рашид Азимович ва бошқа қариндош-уруғлари келди, яна баттар юраги сиқилди. «Уларнинг олдида ҳам шарманда бўлдим энди... Нигинахон кетиб қолганига мана бир ҳафта бўляпти, аммо биронтаси ҳатто кўнғироқ ҳам қилмади! Ҳаммасининг алами ичида. Эҳ Фарруҳ, Фарруҳ! Қариганда мени қандай ахволга солдинг!

Э, тавба, қанча нарсаларни назарий ишлаб чиқибману, уни амалда кўрсатолмабман-а! Насиҳат қилиш осон, уни адо этиш қийин! Қийин! Ҳатто ёлғиз ўғлимга ҳам кўз-қулоқ бўлолмабман. Бунақа илмнинг кимга кераги бор, кимга?!

Ҳаммасига ўзим айбдорман... Саёқ дўстлар орттириб, коньякхўрлик қилиб юрган пайтларида ҳам индамадим. Инсофга келиб қолар, деб кутдим... Уқиш-ўрганишни йиғиштириб қўйиб, муштдек бошидан қиз-

ларга ошиқ бўлиб юрган пайтларида ҳам индамадим. Бўйнига тузлик тўрва тушса, ўзига келиб қолар, деб уйлантирдим... Вақти келса, мен кўрмадим, майли, шу кўрсин деган сохта хаёл билан ўзимни-ўзим алдадим... Мана, оқибат!..»

«Йўқ! Биттау битта фарзандим тугул, ундан каттаси бўлганда ҳам... хўш, нима учун у менинг обрўйимга орқа қилиб талтаяр экан?! Майли... одамлар нима деб ўйлашса-ўйлайверишсин... шунча йиллик меҳнатим кишиларга аён... Аммо бундай фарзанднинг ёнига тушмайман! Асло! Қилмишига яраша жазосини тортаверсин!..»

Бозор Ҳамроевич шу кетганча тезликни ошириб борарди. Йўл четидаги тут буталари машина деразаларидан ҳамон лип-лип ўтиб турар, кабина ичида баҳор ҳавоси ўйнар эди. У ўғлини хаёлан қоралаётганида юрагининг бир чети жизиллаб ачишса-да, аммо виждони олдида ўзини пок деб билар... бироқ кўз олдида хотини ва ўғли қайтадан келди дегунча, яна дили вайрон бўлар, ана шунда у Фарруҳнинг шу даражага қандай бориб етганини ўйлаб, виждон азобида қийналар эди.

Фаттоҳ Улмасбоев соатига қаради ва граждандарни қабул қилишни бошлашига ўн минут қолганини кўриб, оғир сўлиш олди. Урндан туриб, деразадан ҳовлига тикилди: кўм-кўк арча дарахтларини қор босган, йўлка чиннидай тозаланганига қарамай тойфончиқ; ундан эҳтиёт бўлиб юрганча раиснинг шофери ўтиб боряпти...

Райижроком раиснинг муовини Фаттоҳ Улмасбоевнинг кайфияти бугун ёмон. Гўё уни ўзи истамаётган ишга мажбурлаётганларидай, иложи бўлса-ю, арзчиларни қабул қилмаса, уларнинг бири боғдан, бири тоғдан келадиган гапларини тинглаб бекорга вақтини ўтказмаса... Бир ёқда яна қорни мижғиб оғрий бошлади денг... Аммо, пачора, хизматчилик экан, муғамбирми, қаллобми, аҳмоқ ё дономи — ишқилиб, арзга келгандан кейин унга қулоқ солмасдан илож йўқ экан. Уни тинглаши, чидаши керак...

Илгарилари одамларнинг дард-ҳасрати, илтимосларини тинглаш, уларга қўлдан келганча кўмаклашиш — очиги, Фаттоҳ Улмасбоевга завқ бағишларди. Ахир, ҳузурингга йиғлаб кирган киши бирпасда ўзгариб, кулиб чиқиб кетса — масъул ходим, раҳбар учун бундан ортиқ мукофот борми?

Ишга янги келган кезларида Фаттоҳ Улмасбоев арзчиларни ҳозиргидек яхши-ёмонга ҳам ажратмас; ҳар қандай кишида камчилик, қусур топилганидек,

синчиклаб қаралса, ҳар қандай ёмон одамда ҳам бирон-бир яхши фазилат топилади, деб ўйлар ва шунга амал қилган ҳолда иш кўрарди. Лекин у кейин-кейин бориб шунча йилдан бери муовинлиги жонига тегдими ёки ҳаёти ҳар қалай тўқ, бадастир бўлгани учун ҳамманиям ўз тарозиси билан ўлчай бошладими... ишқилиб, кўмак сўраб келган одамларнинг айримларини энди у ичида ёмон кўриб, уларнинг сўзига шубҳа билан қарайдиган бўлди. Ҳаётда бир нарса сўзсиз бошқасини бошлаб келганидек, Фаттоҳ Улмасбоевнинг битта одамга бўлган адовати бора-бора ўзгаларга ўтди-ю, мана энди қарабсизки, унинг назарида ким шикоят қилса — бари ёмон.

Фаттоҳ Улмасбоев қорни оғриб турса ҳам, докторлар қанчадан бери қайта-қайта тайинлашаётган бўлса ҳам бари бир тортмасидан папирос олиб тутатди. Бир-икки қаттиқ-қаттиқ тортиб хуморидан чиқди, ҳатто қорнининг оғриғи хийла босилгандай бўлди. Кейин яна бир бор соатига қаради-да, уйдаги эрта-лабки дилсиёҳликни, нонушта пайтида хотини билан айтишиб қолганини эслади. Хотин қурмағур ҳам гавғосини нонуштага асраб турган экан, Фаттоҳ Улмасбоев ичган чой заҳар бўлди. У қулупнай мураббосни эрининг олдига яқинроқ суриб қўяркан:

— Янаги шанбада синглимнинг тўйи бўп қопти, суюнчи беринг!— деди-ю, асосий гапини айтишга шошилгандай:— «Райисполком куёв» номингиз бор, нима қўшмоқчисиз?— дея ҳазилга йўйиб сўради.

«Сира бу хотиннинг лозимандаси тугамади-да!» деб ўйлагани учун Фаттоҳ Улмасбоевнинг энсаси қотди, на «ҳа», на «йўқ» бор, индамай хўриллатиб чойини ичаверди.

— Сизни биламан-ку, оларда кирар жоним, берарда чиқар жоним!— хотинининг жағи очилди.— Бошқаларни ҳам ўйланг-да! Еб кетишмас!

— Қимдан нима қарзим бор?— деб ўдағайлади

Фаттоҳ Улмасбоев азбаройи хотинининг гапи ботганидан.

— Ҳа, сиз ҳеч кимдан қарз эмассиз! Осмондан оёғингизни узатиб тушгансиз. Сизга ҳеч ким керак ҳам эмас! Ҳеч ким сизга ёрдамлашмаганам!— хотини шундай деб, уй жиҳозларига қўлини палахса қилди.

Фаттоҳ Улмасбоевнинг ранги қув ўчиб ўрнидан турди. Жаҳл билан нариги уйга кириб пальтосини кийди-да, чўнтагидан катмонини чиқариб, кечаги маошининг барини олди ва зарда билан столга отиб юборди. Кейин боядан бери уни кўчада кутиб турган машинасига чиқди-ю, шоферига дағал товуш билан «ҳайданг» деб буйруқ қилди.

Ишхонага келиб ҳам ҳовурдан тушолмади. Котиба аёлни чақириб: «Нега столимнинг устини йиғиштирасиз, мен сизга неча бор айтганман-ку, тегманг, деб... облизрокомнинг кечаги хатини тополмаяпман, қани у?»— деб, бечорани тоза хуноб қилди. Котиба аёл зир югурганча, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қидирарди-ю, Фаттоҳ Улмасбоев эса хатни аллақачон ғаладонининг бир четидан топган бўлса ҳам, атайлаб аёлга айтмай, «бир қийналсин, қидирсин», деган фикр ўзига маъқул тушиб, чурқ этмай ўтираверди...

У қабулхонага қараб юрди. Узун йўлакка чиққанда баттар таъби тирриқ бўлди: бугун негадир арз билан келганлар кўп эди. Уларни қабул қиламан деса, иш куни ҳам тугайди. Яна ҳар бирига сабр билан ўзига муносиб гап топиб айтиши, ҳали унга-ҳали бунга телефон қоқиб, илтимосларини бир ёқлик қилиб бериши, айрим иши битмаганларни эса янаги қабул кунига таклиф этиши керак... Шу фикрларни ўйлаб бораркан, Фаттоҳ Улмасбоев йўлакдагилар олдидан қошларини чимириб ўтди-ю, қабулхонага кирди. Изидан қўлида блокнот ва қалам ушлаган райижроком инструктори ҳам кирди-да, унга «бошлаймизми, чақираверайми?» дегандай қаради. Фаттоҳ Улмасбоев

оғринган бир оҳангда: «Нечта одам бор?»— деб сўради. Инструктор блокнотига кўз югуртириб: «Ўттиз бир киши», дея жавоб қилди. Фаттоҳ Улмасбоев пешонаси тиришиб: «Бунча кўп?»— деди ва елкасини қисиб ажабланди. Инструктор нима жавоб беришини билмай ерга қаради.

Фаттоҳ Улмасбоевнинг қорнида яна ўша эски миғфов оғриқ бошланди. Бу оғриқ анчадан бери бор. Дастлаб қовурғасининг тагига худди бир нарса тиқилаётгандай, ҳадеб халақит бераётгандай сезиб юрди ўзини. Унча қаттиқ оғримайди-ю, лекин қўйиб ҳам юбормайди. Иложини топса, қўлини шундоқ қорнига солса-да, ўша ортиқча нарсани юлиб ташласа... Кейин-кейин бориб оғриқ сал кучайгандай бўлди. Фаттоҳ Улмасбоев шунда ҳам «ўтиб кетар», деб аҳамият бермай юраверди. Аммо ўтмади, бу ёқимсиз симиллаш қайтага ҳар куни, айниқса кечалари уни қийнай бошлади. Ошқозони касал ёки операциядан чиққанлар билан гаплашиб қолгудек бўлса, «бир танишимда шу дард бор», деб ўзидаги оғриқларни бирма-бир айтар ва уларнинг фикрини билишга уринарди. Ана шунда айрим жавоблар унинг капалагини учириб юборса, айримлари кўнглини кўтарар; бир хиллар буни асабдан деб, худди Фаттоҳ Улмасбоевнинг ичига кириб чиққандай, унга ҳар хил маслаҳатлар берар, бир хиллар эса «ишингиз — диққинафас иш, мундай бир тинчроқ вазифага ўтсангиз бўлмайдимиз», деб Фаттоҳ Улмасбоевнинг ярасига баттар туз сепишарди.

Қабулхонага биринчи бўлиб элликлардан ошган, йиғлаганиданми кўзлари қизариб кетган бир аёл кирди. У юпунгина кийинган, тўхтовсиз йўталарди. Фаттоҳ Улмасбоев унга «хўш, нима гапингиз бор?» дегандай кўз тикди. Аёл жавоб бериш ўрнига пиқиллаб йиғлай бошлади. Фаттоҳ Улмасбоев энсаси қотганидан юзини четга бурди. Яна қорин оғриғи хуруж қилди. Аёлга:

— Қани, нима гапингиз бор? Айтинг,— деди.— Бошқаларнинг вақтини олманг. Айтинг, нима арз?

Аёл шунда ҳам дарров ўзини босолмай, анчагача пиқиллаб, юз-кўзларини артди ва:

— Ноиложликдан келдим, укам,— деди.— Болачақангизнинг роҳатини кўринг...

— Гапираверинг, қулоғим сизда.

— Орқа деворимиз ташлаб юборай деб турибди. Чигирткадай битта ўғлим бор. Утган йили мактабни битирган, заводда юк ташийди. Бунақа ишларга уқуви йўқ.

Фаттоҳ Улмасбоев қўлидаги рўйхатга тикилди-да:

— Уртоқ Ҳайдарова!— деди дағал товуш билан.— Ҳайдарова сизмисиз? Нима мақсад билан келдингиз, бизга шунини айтинг.

— Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг... Раҳматлик эримнинг отасидан қолган эски уй. Гап этиб босиб қолгудек бўлса...— ҳойнаҳой, уйдаги мушкул аҳволи ёдига тушдим, аёл яна кўзига ёш олди.— Шунга энди фишт-пиштан, усталардан қарашиб юборармикинсиз, деб келдим...

Фаттоҳ Улмасбоев тутиб-тутиб зирқираётган қоринини ўйлаётгани учун аёлнинг сўнгги гапларини эшитмади ва у тўхтаб жавоб кутаётганда дабдурустан:

— Хўш, ундан кейин нима бўлди?— дея ўринсиз луқма ташлади.

Аёл ерга қараб бир ютинди, яна илтимосини қайтарди. Фаттоҳ Улмасбоевнинг шу қадар ғазаби кўзидики, уни жеркиб ташлашдан ўзини зўрға тийди. Тавба, одамларам тоза тамагир бўлиб кетишган-а! Уйи қулай деса ҳам райижроком айбдорми?!

— Нима, қариндош-уруғ, қўни-қўшнингиз ҳам йўқми? Хўш, биздан, райижрокомдан нима истайсиз? Мен унча тушунмаяпман гапингизга.

— Қариндош-уруғим бўлса, сизга юзимни қора

қилиб келиб ўтирармидим. Қўни-қўшни дейсиз. Айтишга осон. Ҳаммаси ишлик одамлар.

— Ҳа, унда деворингизни биз уриб берайликми? Тавба, қизиқ гапирасиз-а!

— Сўраганнинг бир юзи қора, бермаганнинг икки юзи! Буни биламан, укам. Аммо нима қилай, ноилжман. Қанча идораларингиз бор, оғзингизнинг сли...

— Уғлингиз заводда ишласа, парткомга, месткомга кирсин. Улар ёрдам беришлари керак.

— Айтдим, укам, айтдим! «Ишлаётганимга ярим йил ҳам бўлмади», деб оёғини тираб олса денг! «Майли, сен уялсанг, директорингга ўзим борай», десам, ўламан саттор бормайсан, борсанг, заводни ташлайман, дейди.

— Хўш, биздан нима истайсиз унда?!— деди Фаттоҳ Улмасбоев охири тоқати тоқ бўлиб.

— Ёрдам беринг, укам. Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг, илойим...

— ЖЭҚка бордингизми?

— Бордим. «Бизда қурилиш материали йўқ, райжрокомга боринг», дейишди. Умид билан сизга келдим, укам.

Фаттоҳ Улмасбоев жаҳл билан телефон рақамларини тера бошлади.

— Қим бу?— деди трубкага ўшшайиб.— Тошматовмисиз? Сиз, оғайни, нега одамларни чалғитасиз? Нега девори қулаганларни ҳам райжрокомга юборасиз? Райжроком сизга қурилиш ташкилотими?! Мана, ўша аёл ўтирибди ҳозир. «Райжрокомга боринг», дейишди деяпти-ку...— Фаттоҳ Улмасбоев трубкага анчагача «ҳа, ҳм, ҳа, ҳм»лаб турди-да, кейин:— Марҳамат қилиб, одамлар билан ишланг, бу ерга юбориб сарсон қилманг, тушунарлими?— деди ва ЖЭҚ бошлиғи мушкулроқ талаб қўйди шекилли, бир оз тинглаб турди, охири:— Мен ҳеч нарсани билмайман, гап шу — вассалом!— деб, трубкани қарс этиб қўйди.

Аёл чиқиб кетди. Фаттоҳ Улмасбоев инструкторга «навбатдагисини чақиринг», дегандай ишора қилди. Урта ёшлик, соқоли ўсиб кетгани учун янаям ориқ кўринган, кўзлари ичига ботган, аёлларнинг каттакон эски сумкасини кўтариб олган бир киши кириб келди ва Фаттоҳ Улмасбоев қаршисига ўтирар-ўтирмас, ҳали шикоятини ҳам айтиб улгурмай: «Қайси қонунда ёзилган бу ноҳақлик?»— дея сўроқ берди. Фаттоҳ Улмасбоев бунақа қув одамларни кўравериб пишиб кетгани учун ҳатто пинагини ҳам бузмади.

— Мен фронтовикман!— деди арзчи ёнига қўйган сумкасидан ёғ босиб кетган бир даста қоғоз чиқара туриб. Фаттоҳ Улмасбоев «бунақада шунча одамни қачон қабул қиламан» деб ўйлаганидан «қўяверинг, қўяверинг, қоғозларингизни чиқарманг, мен гапингизга ишонаман», дегандай қўл силкиди. «Фронтовик» яна сумкасини титкилай бошлади. Фаттоҳ Улмасбоев тоқатсизланиб:

— Нима арзингиз бор, айтинг?— деди ўрнидан хиёл кўзгалиб.

— Ҳозир айтаман, ҳозир, ҳо-зир... аввал сиз мана буларни бир кўринг. Айтаман. Айтаман деб келдим-да, бўлмаса нега келдим...

— Вақт зиқ. Арзчилар кўп. Мақсадингизни айтаверинг.

— Арзчилар кўп бўлса менга нима? Мен айбдор эмасман! Узларингиз айбдорсизлар! Мен сизга биринчи марта келишим. Шунинг учун арзимни диққат билан тинглашингизни сўрайман.

Фаттоҳ Улмасбоев тишини тишига қўйишга мажбур бўлди. Соқоли ўсган кишининг ҳамма ҳужжатларини бирма-бир олиб кўрди. Кейин бирдан чиройи очилиб:

— Фронтовикман дейсиз, урушда қатнашмагансиз-ку?— деди арзчини худди қўлга туширгандай бир қиёфада.

— Нега қатнашмас эканман? Мен фронт орқасида хизмат қилганман.

— Ҳа, бу бошқа гап, бу бошқа гап. Хўш, биздан нима истайсиз?

— Ҳаммасини кўриб бўлдингизми? Энди бу ёққа беринг,— арзчи шундай деб қоғозларини йиғиштириб олди-да, резина ип билан битта қилиб боғлади, сумкасига солиб қўйди. Раис муовинига қараб:

— Мени нега ишдан ҳайдашади?— дея сўради.

— Уртоқ Оллоқулов! Тушунтириброқ гапиринг. Қаерда ишлайсиз, ким сизни ишдан бўшатди?

— Йўқ, сиз аввал менга шуни айтинг? Нега мени бўшатишади? Районингизда ҳақиқат борми, йўқми?!

— Нима, районда фақат битта сиз яшайсизми? Қаерда ишлайсиз ўзи?

— Бешинчи қурилиш трестида бухгалтер эдим. Қоғозларимга яхши қарамабсиз-да! Янги келган хўжайинга ёқмай қолдим. Тирноқ остидан кир қидириб, охири бўшатди.

— Бешинчи трестда,— раис ўринбосари энди анча сергакляниб, «қани, қоғозларингизни беринг-чи», дегандай имо қилган эди, арзчи бирон ёмон гапни сездими, бошини сарак-сарак қимирлатиб:

— Ҳа, бешинчи трестданман, нима эди?— дея сўради.

— Ҳаммаси равшан унда! Ҳа, ҳа, энди эсимга тушди, сиз Оллоқуловсиз! Ҳали ишдан бўшатишганига шикоят қилиб юрибсизми? Сизни қамаш керак, судга бериш керак у ердаги ўғирликларингиз учун!

— Сиз ҳам янги хўжайинга ҳамтовоқсиз! Арз қиламан, юқори идораларга арз қиламан!— у шундай деб сумкасини кўтарди-ю, зипиллаганча чиқиб кетди. Фаттоҳ Улмасбоев унга ғазаб билан тикилганча қолди.

Инструктор йигит навбатдаги аёлни бошлаб кирди. Аёл сипо қийинган, худди кўринишига мос сиполик

билан раис муовини «ўтиринг», демагунча кутиб турди. Кейин Фаттоҳ Улмасбоевга, «дардимни айтганим билан нафи тегармикин бу одамнинг», дегандай синовчан назар ташлаб қўйди.

— Келинг, опа,— ҳозиргина юз берган нохушликни унутишга уринаётгани Фаттоҳ Улмасбоевнинг овози, хатти-ҳаракатидан сезилиб турарди.

— Айтишга ийманасан!— деди аёл ерга қараб хўрсинганча.— Билмадим, бу ерга келганим тўғрими ёки йўқми, ўртоқ Улмасбоев, тўрт боламнинг олдида хор бўп кетдим, юзига қаролмайман биронтасининг. Эрим қариганда қармоққа илиниб, бегона аёлни уйга олиб келиб ўтирибди. Бу бедодликни кимга айтмай, ахир?! Майли, қорангни ўчира қол ўша алвастинг билан, болаларимни қон йиғлатма, десам бунисига ҳам кўнмайди. Тепамга хотин тушириб ўтирибди. Нариги хонада улар, беригисида биз! Бунга қандай чидаш мумкин, айтинг-чи?

Аёл дастрўмолини чиқариб бурнини артди. Четга қараб йиғлай бошлади. Очиғини айтганда, Фаттоҳ Улмасбоевнинг раҳми келди, лекин онла жанжали мушкул, вақтни кўп оладиган ишқал масалалигини билгани учун ҳам аёлга ачинганини сездирмади. Совуққина қилиб:

— Бунинг бизга нима алоқаси бор? Милицияга бордингизми?— деб сўради.

— Милиция нима қиларди?

— Биз нима қилишимиз мумкин?

— Билмадим... одамлар боринг, дейишгани учун келувдим.

— Одамлар нима деса ишонаверасизми?!— Фаттоҳ Улмасбоевнинг яна жаҳли чиқа бошлади-ю, ўзини босиш учун гапни бошқа ёққа бурди. — Балки айб ўзингиздадир?..

— Мен ўзимни оқ демайман. Баъзан куйганимдан, рост, узиб-узиб оламан. Эрта-кеч ўшани деб, кири-чи-

ри, овқати деб, кўча юзини кўрмай умрим ўтди-ю, у ноинсоф қариганда бу шармандагарчиликни... эл-юрт ичида қаро ерга тикди бизни. «Истаган жойингга бор, бу уй менинг номимда, керак бўлса ярмини бўлиб ол», дейди-я кўзини лўқ қилиб. Шундай қилсам, номусга чидолмай ўзи ташлаб чиқиб кетади, деб ўйлапти шекилли. Енига манжалақиси қўшилади. Қайси куни болаларим йўқ пайтида юзимга чанг солиб, мени бўғмоқчи бўлди.

— Опа, мен сизни тушуниб турибман. Аммо эрингиз шу аҳволга тушган бўлса, биздан нима истайсиз? Бунақа жанжалларни ҳал қиладиган махсус идоралар бор: милиция, суд, қолаверса, маҳалла комитети. Шунга ҳам энди биз қози бўлсак, унда бизнинг ишимизни ким қилади?

Аёл «ух» тортиб ўрнидан тураркан, «ҳеч ерда ҳақиқат йўқ экан ўзи», дея тўнғиллади-да, эшик томонга қараб юрди. Фаттоҳ Улмасбоев тутақиб кетганча:

— Тўхтанг!— деди аёлга деярли бақириб.— Шахсий ҳаётингизни уддалай олмасангиз биз айбдормизми? Ие, жа ўлармонлик-ку бу! Эрингиз ёмон бўлса, нега энди бутун ҳаётни қоралайсиз? Тўхтанг, мана мен милицияга ҳам, маҳаллага ҳам айтаман. Боплаб жазосини беришсин!— Фаттоҳ Улмасбоев шундай деб телефон трубкасини олди. Аёл чиқиб кетаётган жойида тўхтаб:

— Йўқ, йўқ, айтманг,— деди ёлворгансимон.— Бари бир фойдаси йўқ. Ўлгудай ўжар одам у. Баттар жазаваси тутади. Мен сизга келганим — ўзингиз бир кун мавриди билан уни шу ерга чақириб, «бу йўлдан қайтинг, уят бўлади», деб йўлга солармикинсиз, деб ўйлагандим. Жазолаш бўлса, маҳаллаям, милиция ҳам орага тушди. Нафи тегмади...

— Оиласини ташлаган ҳар бир ноинсоф билан гаплашаверсак, унда билмадим...— Фаттоҳ Улмасбоев қўлларини ёйиб елка қисди.— Ҳайронман.

— Майли, ўртоқ Улмасбоев, уринманг. Пешонамизга ёзгани бўлар. Майли, кечиринг.

Фаттоҳ Улмасбоевнинг кайфияти бузилди. Беихтиёр қоринини ушлаганча, хаёл суриб қолди. «Ҳайф шундай ишга! Врачлар тагин «асабийлашманг», деб одамни қийнашади. Асабийлашмай бўларканми бу серғалва ишда! Ҳамма сендан ёрдам сўраб келади. «Уни бер, буни бер... уни қилиб бер, буни қилиб бер...» Эртадан-кечгача шу! Иштаҳалари карнай! Қайси бирига топиб берасан, кимга етказасан?!»

Бундан анча йиллар бурун ошқозони биринчи марта симиллаб оғрий бошлаганда у докторга учрашган, ҳар хил анализлардан сўнг уни гастрит деб топишган эди. «Ўзингизни эҳтиёт қилинг, тагин ошқозон ярасини орттириб олманг... Сизда кислота кўп экан, шунинг учун иложи борича асабийлашманг...» Фаттоҳ Улмасбоев аввалига ҳар қадамда бунга амал қилиб, ғазаби тошиб келганда ҳам ўзини босишга уриниб юрди-ю, аммо баъзан ҳаётдаги арзимаган майда-чуйдалар ҳам одамни шу даражада эзиб ташлар эканки... айниқса неча йиллардан бери ўсмай, раис муовини лавозимида ўтириб қолгани туриб-туриб ўзига алам қилар, ўйламай деса ҳам уни кўп ўйлар, боягидек бачкана арз-додларни эшитавериш жонига текканидан гоҳо одамларга ноҳақдан-ноҳақ қўполлик қилар, кейин эса бундан ҳатто ўзи ҳам ўкиниб юрарди. Энди билса, йиллар шувиллаб ўтиб кетаверибди-ю, Фаттоҳ Улмасбоев келгандан бери орада уч марта райижроком раиси ўзгарибди! Уч марта ҳам уни четлаб ўтишибди!..

Мана шунақанги хаёлларга берилган пайтида у муовинлигидан обдан ҳафсаласи совир, гўё бутун омадсизликларига мана шу одамлар айбдордай, арзчиларга ёмон муносабатда бўлар... бу эса ўз навбатида Фаттоҳ Улмасбоев ҳақида маълум бир фикр турдирган, уни билган одамлар ҳузурига маслаҳатга ҳам,

бирон-бир иш юзасидан ҳам кирмас, билмаганлар эса бир киришдаёқ ихлоси қайтиб чиқар эди. Шу боисдан унинг устидан юқори идораларга шикоятлар тушган, бундан Фаттоҳ Улмасбоев баттар сиқилар, арз билан келганлар кўзига ёвдай кўриниб, уларнинг барини ҳаётда омади юришмаган уқувсиз одамлар деб билар, кўнглининг бир чеккасида ўзини ҳам ўшалар қаторига қўшиб, захрини кимга сочишни билмасди...

Фаттоҳ Улмасбоев бугунги қабулни бир амаллаб тугатди-ю, аммо ўзи букчайиб қолгандай бўлди. Яна эски дарди қўзиди. Унг қовурғасининг чети симиллаб оғрир, тили караш боғлаганини оғзининг бемазалигидан сезиб турарди. Кабинетга кириб, стол устидаги қоғозларини тезда йиғиштирди-да, шошилиб пальтосини кийди ва машина чақириб уйига жўнади.

Хотинига «мазам йўқ», деди-ю, унча овқат ҳам емади. Фақат қатиқ ичиб, қорнига илиқ грелка босди ва бир оз мизгиб олмоқчи бўлди. Лекин оғриқ пасайиш ўрнига тобора кучая бошлади. Ярим соатлардан кейингина хиёл қўйиб юборди, шундагина Фаттоҳ Улмасбоевнинг кўзи илинди. Бир замон туш кўраётгандай бўлиб турди-да, кейин уйғониб кетди. Қорни баттар мижғиб оғриётган эди. Урндан турди, ётди; яна турди, яна ётди. Хуллас, кечаси билан юриб чиқди. Қани энди босилса! Қатиқ ичиб кўрди, қайтага кўкраги куйиб, зарда бўла бошлади. Хотини ўрндан туриб, «иссиқ чой ичинг», деб меҳрибонлик қилган эди, уни жеркиб ташлади:

— Йиғиштир-э чойингни! Узим ўлай деяпману... Падарингга лаънат бу касал менга қаёқдан илашди-я!..

Эртаси куни ҳам кўнгли ёришмагандан сўнг Фаттоҳ Улмасбоев врачга борди. Рентгенда текшириб кўришди-да, шифохонага ётқизадиган бўлишди. Фаттоҳ Улмасбоев аввалига бирдан ваҳимага тушди. Кейин: «Ишлаганинг билан биров раҳмат демас экан-ку ба-

ри бир. Ишлаб юрсанг, ҳаммага кераксан. Дардга чалинсанг, уйингга ҳам сизмай қоласан. Соғлигимни ўйлашим керак», деган қарорга келди-ю, шифохонага ётишга розилик берди.

Район маъмуриядан бири сифатида Фаттоҳ Улмасбоевни кичкина бўлса ҳам алоҳида хонага жойлаштиришди. У оппоқ сурп кийимларда, оппоқ каравотда ётганча чиннидай тоза хонага аллақандай хайрихоҳлик билан разм соларкан, «агар қорнимнинг оғриғи босилганда-ю, маза қилиб дам олиб кетарканман бу ерда», деб ўйлади.

Биринчи кунданоқ унга уч хил укол қилишларига қарамай қорни бари бир ҳадеганда босилавермади, парҳез таомлар эса бир-икки кун ёқиб турди-ю, энди у ҳам ёрдам бермай қўйди. Егани шундоқ кўкрагида тўпдай қадалиб, ичига таом кириши билан ошқозон борган сари қаттиқ оғрийди денг! Орадан ўн кунча ўтгандан кейин ҳам аҳволи яхшиланмади, қайтага бутун кечалари мижжа қоқмай чиқадиган бўлди. Унга энди ухлатадиган укол қила бошлашди. Дорининг кучи билан Фаттоҳ Улмасбоев худди жонсиздай қотиб ухлайди-да, уйғонганида эса гўё боши бировникидай, юзлари, қовоқлари салқиб, борган сари озиб кетаверди. Хабар олгани келган дўстлари, ходимлари Фаттоҳ Улмасбоевни кўрганда ҳайратдан бирдан ўзгариб кетишар, унинг юзи учун «анча тузалиб қолибсиз», дейишса ҳам, ичларида «вой, бечора, нега бунча тез озибди», деб ачинаётганлари шундоқ афт-ангорлари биланиб турарди...

Икки ҳафтадан кейин Фаттоҳ Улмасбоевни профессор келиб кўрди. Олтмишларга борган, пакана, бошида битта ҳам туки йўқ, овози дўриллаган профессор Фаттоҳ Улмасбоевнинг қорнини қайта-қайта эзиб, қабзияту пешобидан тортиб ҳаммасини суриштириди, «қўрқманг, тузалиб кетасиз», деб янги дори-дармонлар буюриб кетди. Орадан яна бир ҳафта ўтди. Про-

фессор буюрган дорилар ҳам ёрдам бермади. Оғриқ зўраймаган тақдирда ҳам ўша ҳолича қолаверди. Шундан кейин Фаттоҳ Улмасбоевни ҳақиқий ваҳима босди. У, «тагин ёмон касал бўлса-я», деб ўйлаб, ҳар куни врач келиб кўраётганда унга илтижо билан термилиб турар, унинг кўз қарашлари, ҳаракатларидан бирон маъно билиб олишга тиришар, аммо кўнглидаги мудҳиш шубҳани ташида айтишга эса қўрқарди.

Айниқса шу орада бир дўлвор оғайниси келиб қолди-ю, у билан кўришар-кўришмас:

— Ие, сизга нима бўлди, Фаттоҳжон?— дея ҳовлиқиб сўради.— Нега бунча озиб кетдингиз? Бу врачлар индамасангиз ўтираверишади. Тагин...— у бирдан тилини тийди. Унинг тўсатдан индамай қолгани Фаттоҳ Улмасбоевга қаттиқ ботди.

— Айтаверинг, айтаверинг! Наҳотки мазам кетган?!— деб сўради у оғайнисидан худди унга илтижо қилаётгандай ва гўё унинг гапи билан тузалиб қоладигандай.

— Йўқ, қўрқмангу, айтаман-да... анча озибсиз. Яхшилаб қаратинг, ёшсиз! Яхшилаб қаратинг.

Дўсти жўнаб кетиши билан Фаттоҳ Улмасбоевни баттар ваҳима босди, назарида қорни энди ловиллаб ачишаётгандай, ичиди нимадир бир жонли нарса бордай кўнгли беҳузур бўла бошлади.

Охири ҳамма шубҳаларини врачга айтишдан бошқа иложи қолмади. Шундан кейин уни консилиум қиладиган бўлишди. Орадан бир ҳафта ўтиб, барча янги анализлар тайёр бўлгач, уч профессор, шифохона бош врач, бўлим мудир ва даволовчи врач келиб уни салкам бир соатча текшириб кўришди, ўз тилларида обдан гаплашишди, ҳатто орада тортишиб ҳам қолишди. Фаттоҳ Улмасбоев айрим гаплар, айрим фикрларни тушунгандай бўлар, аммо уларни бир маънога қўшиб улай қолмас, ҳали у врачга, ҳали бунисига жавдираб қараб, уларнинг ҳукмини кутарди.

Учала профессор ҳам Фаттоҳ Улмасбоевнинг қорнини бирма-бир эзиб кўриб, рентген қоғозларини дераза ёруғига солиб, нималарнидир маслаҳатлашишар, гап орасида Фаттоҳ Улмасбоевга қараб-қараб қўйишар, бу унга алам қилар, ўзини ҳақоратлангандай сезар, шунда ҳам ноилож, «ишқилиб, бир иложини топишармикин», деган умид билан кўзига филт-филт ёш олганча кетма-кет ютиниб ўтирарди. Бу ёқда қорнининг оғришига у зўр-базўр чидаб турибди; гоҳ тоқатсизланиб бармоқларини эзади, гоҳ ихраб юбормаслик учун пастки лабини тишлайди; унинг ҳалоскори ҳисобланган врачлар, профессорлар эса атрофини ўраб олиб, бамайлихотир гаплашиб ўтиришибди, ҳатто ора-сира тортишиб ҳам қўйишади. «Танаси бошқа дард билмас», деб хўп жонидан ўтган одам айтган экан-да бир пайтлари...

Консилиум тугаб, ёши улурроқ, хў бирда Фаттоҳ Улмасбоевни кўрган пакана профессор биринчи бўлиб ўрнидан турди-да:

— Бемор,— деди Фаттоҳ Улмасбоевга ғалати қараш қилиб.— Демак, оғриқ сира босилмаяпти денг-а?

— Босилмаяпти.

— Унда бошқатдан рентгенга солиб, бошқатдан анализларни текшириб кўрамиз. Унгача аниқ бир нарса дейиш қийин. Сиз ташвиш тортманг, ҳаммаси яхши бўлиб кетади,— у шундай деб Фаттоҳ Улмасбоевнинг елкасига қоқиб қўйди. Аммо, «ҳаммаси яхши бўлиб кетиши»га ҳатто ўзи ҳам ишонмагандай, Фаттоҳ Улмасбоевга эмас, ҳамкасбларига қараб гапирди...

Фаттоҳ Улмасбоев диагностика хонасидан чиқиб, қорнини чангаллаганча ўз палатасига борди-ю, аста каравотига чўзиларкан, жони оғриётгани ва хўрлиги келганидан додлаб юборай деди. Кейин врачларнинг беморга нисбатан ўта лоқайдлиги, аллақандай ёвуз раҳмсизлигидан қаттиқ ранжиди. «Тун-кун азобда қолиб, ўзингни қўйишга жой топмайсану, улар бўлса

худди бозорда буюм олаётгандай тепангда савдолашиб, гап сотишади...» Фаттоҳ Улмасбоев медицинанинг ожизлиги, бунинг устига шифокорларнинг бағритошлиги... ва яна шунга ўхшаш алланималар ҳақида ўйлаб кетди. Шифтга қараб ётганча, кўзларига жиқ-жиқ ёш қалқиб чиқди...

Ўртада яна бир ҳафта ўтди. Фаттоҳ Улмасбоевнинг кўзи ҳамон эшикда, ўз қисматини кутиб ётибди. Жони қийналяпти-ю, лекин давоси ўз қўлида эмас. Бошқаларнинг қўлида. Шунинг учун ҳам кўзи тўрт. Гоҳо қорнини ушлаганча йўлакка чиқади-да, врачларнинг хонасига жавдираб қарайди. У ердан «қўрқманг, сизда оғир касал йўқ, тузалиб кетасиз», деган гапнинг келишини пойлайди. Баъзан эса хуноби ошиб, врачлардан зорланади. Жанжал кўтариб, ҳамма нарсани остин-устун қилиб юборгиси келади. Умрида бу қадар бепарволикни сира кўрмагани учун... лекин начора! Врачларга нима ҳам дея олади! Фақат кутиш, ўшаларнинг марҳаматига кўз тикишдан бошқа иложи йўқ.

Фаттоҳ Улмасбоев ҳамон кўзи тўрт, ҳаёти нима бўлишини кутяпти... Шифокорлар эса ҳозирча жимжит...

Айни пишиқчилик пайти. Сирдарё қишлоқларини айланиб юриб, область марказига барвақт етиб келолмадим. Ноилөж сой бўйидаги колхоз чойхонасида тунашга мажбур бўлдим. Ҳаққул ота исмли сўзамолгина эпчил самоварчи бор экан, сал қимтиниб турганимни кўриб:

— Одам бор жойга одам келади, қайтага гаплашиб ётадиган бўлдик,— деди атрофига тўрқовоқлар илинган чорпоядаги узун кўрпачалардан учтасини танлаб менга жой соларкан.— Истасангиз ёнбошлайверинг, ҳадемай чойхона ҳувиллаб қолади.

Сўнгра бўшаган чойнак-пиёлаларни, танга-чақаларни йиғиштира бошлади. Чарчаган бўлсам ҳам, лекин дарров ётиб олишга ийманиб, ўзим бориб бир чойнак чой дамлаб келиб, эрмак қилиб ўтирдим.

Четдаги чорпояни эгаллаган уч-тўрт ёш-яланг ҳам гур этиб ўрнидан турган пайтда худди осмондан тушгандай ёнимга бир дароз киши келиб чордана қурди. Бўйини узунлигидан гўё боши гавдасига осплиб турганга ўхшарди. Унг қўли билан тинмай мўйловини силар, кўзлари катта-катта, юзи этсиз, қоп-қора ёноғи туртиб чиққан беўхшов киши эди.

Бамайлихотир рўпарамга ўтириб, бошини қимирлатиб сўрашган бўлди, кейин баланд хирилдоқ овоз билан чой чақирди. Чойнак-пиёла артиб, самовар ол-

дида куймаланиб юрган Ҳаққул отанинг невараси ўша заҳотиёқ чой келтириб берди. Дароз боланинг елкасига қоқиб ҳазиллашди, камарига қўл чўзиб, «питпилдиқ», деб қўйди. Бола уялганидан қочиб кетди.

Дароз чойни уч-тўрт қайтариб кўрди-да, бирдан авзойи ўзгарди. Чойхоначи томонга қараб нимадир деб гудранди. Ярим пиёла ичар-ичмас, пиёлани жаҳл билан патнисга думалатиб юборди-да, «Ҳаққул ота!» деб чойхонани бошига кўтаргудек бўлиб бақирди. Ҳаққул ота энди самоварнинг сувини янгилаб, тагини ковлаётган жойида ишни ташлаб шоша-пишанининг олдига келди.

— Лаббай, Маҳамат?— деди у думалаб ётган пиёлага кўз қирини ташлаб.

— Бизнинг пулимизга чипқон чиққанми?!— деб бақириб берди дароз чойнакка ишора қилиб.— Нима, касалга чой дамляяпсизми? Манг, ўзингиз ичинг!

Ҳаққул ота: «Э, боласи тушмагур, сени танимабди-да», деди-ю, чойнакни олиб пилдираганча кетди. Дам ўтмай янги чой келтириб берди. Маҳамат дароз яна қайтариб-қайтариб кўриб, кўнгли тўлди шекилли, чойнакни кўрпачанинг чети билан ўради, бир оз кутиб ўтирди. Сўнг назокат билан пиёлага қуйиб, аввал ўзи ичди, кейин менга узатди. Ҳаққул отани ранжитганидан дилим сиёҳ бўлиб ўтиргандим, ичимда: «Чойинг ҳам қурсин», дедиму лекин сазасини қайтармадим. Маҳамат дароз чойнакни бўшатди-да, «Ҳаққул ота, биз кетдик», деб ўрнидан турди...

У кўздан ғойиб бўлгач, Ҳаққул ота олдимга келиб, кула-кула Маҳамат дароздан қолган чойнак-пиёлани йиғиштира бошлади.

— Бу чатоқ тушмагур чиндан ҳам чатоқ! Борган жойини остин-устун қилмай қўймайди. Хўп бригадиримиз бор-да. Лақаби — чатоқ!— деди у рўпарамга омонатгина ўтириб.

...Салдан кейин чойхонада ҳеч ким қолмади. Ҳаққул ота ҳам барча ишларини саранжомлаб бўлгач, неварасини бир тўрва майда-чуйда билан уйига жўнатди. Менинг қаршимга жой солиб ётди.

Бу пайтда рўпарадаги мажнунтол орқасидан аста-секин ой мўраламоқда эди. Пастда эса сой шовиллар, қаердадир обжувознинг дўқ-дўқи эшитиларди. Аҳён-аҳёнда шабада олис-олислардан қовун ҳидини олиб келиб димоққа урарди. Худди шу осойишталикни пойлаб, навбат кутиб тургандай, тепамиздаги беданалар сайрашга тушди: ва-вақ! Ва-вақ!

Уйқум қочиб кетди. Буни Ҳаққул ота ҳам сезди шекилли, мен томонга ўгирилиб у ёқ-бу ёқдан гап айлантира бошлади. Кимлигимни сўради. Охири суҳбат яна Маҳамат чатоққа бориб тақалди...

— Келиб-келиб шу чатоқни бригадир қилишганига куяман. Бамисоли тараша дейсиз, салга лов этиб кетади. Ўлгудай қўрс, айтганини қилмай қўймайди. Аввалги душанбада райондан — аллақайси идорадан бир бола келди. Бир тўп сурат олиб чиқибди. Бригадага, ҳамма шийпонларга ёпиштириб қўйиш керак экан. Раис ўшандан иккитасини менга ажратиб берди-да, «Маҳамат чатоққа оборинг»,— деди. Борсам, шийпонда ҳисобчиси билан жиқиллашиб турган экан. Ҳовридан тушар деб, кутдим, кутдим. Қаёқда дейсиз, борган сари ловиллаяпти! Енгидан тортиб, раис берган суратни узатиб:

— Шуни олиб, мана бу қоғозга қўл қўйиб бераркансан,— дедим.

— Ким берди? Нима бу?

— Плакат дейишди шекилли, мен қаёқдан билай? Раис бериб юборди...

У менга бир ўқрайиб қаради-да, расмларни очиб кўрди, кейин яна карнай қилиб ўраб, қайтариб берди:

— Қани, қаерга қўл қўяй?— деди кўзларини чақчайтириб.

Ҳанг-манг бўлиб қоғозчани узатсам, қулоғига қистириб қўйган чинчалоқдай кемтик бўёқ қаламини олиб, қинғир-қийшиқ қилиб алланарсаларни чиза кетди. Кейин: «Манг, раисга беринг»,— деди. Олиб келиб раисга кўрсатдим. У ўқиб чиқиб, бир оқарди-ю: «Сийлаганни сигир билмас!» деди тишларини ғижирлатиб. Кейин эшитсам, ўша қоғозга: «Ундан кўра шийпонни тузатиб берсангиз-чи, эртами-индин қулай деб турибди. Бир куб тахта деб икки йилдан бери оёғимнинг таги чақа бўлиб кетди. Сичқон сифмас инига-ю, сиз бўлсангиз нуқул сурат юборасиз», деб ёзиб берган экан Маҳамат тушмагур...

Ҳаққул ота роҳат қилиб анчагача қиҳ-қиҳлаб кулди, нариги ёнбошига ағдарилиб, белбоғининг учи-га тугиб қўйган қизил носқовоғини олди...

— Энди мана бунисига нима дейсиз. Маҳамат қурмагурнинг аслида меҳриям бор, қаҳриям. Бригадасида Ойша деган бева хотин бор. Эри урушда ўлиб, икки бола билан сўққабош қолган, боёқиш. Шуларни деб турмуш қурмай ўтди. Лекин ҳаммасиниям одам қилди. Катта ўғли ҳозир агрономликка ўқияпти. Узи десангиз, ҳалиям ўнта эркакнинг ишини қилади. Хотин боши билан ҳовлисини шафтолизор қилиб ташлади. Бу йил жонворлар ҳосилдан шохини кўтаролмай, кўплари синиб кетибди. Меваси увол кетмасин деб, Ойша бир кунга рухсат олиб, уч кун ишга чиқмабди. Маҳамат зир югуртириб одам юборган экан, Ойшани уйидан тополмабди. Шунда оғзи-га кучи етмаган хотинлардан бири овқат устида Маҳамат чатоққа тегизиб, гап ташлабди:

— Ҳа, бригадиримизнинг эркаси, хоҳлаганини қилади-да...

Маҳамат чатоқ тез бўлгани билан, локин майда гапни жини ёқтирмайди. Ҳалиги хотиннинг пичинги-

ни эшитиб, пачакилашиб ўтирмабди-ю, азбаройи қони қайнаб кетганидан оғзи калимага келмай, югуриб бориб, эгарини сал қийшайтириб юборган отини савалай кетибди.

Эртаси кунн Ойша келиши билан салом йўқ, алик йўқ, Маҳамат чатоқ дабдурустдан бақирришга ўтибди.

— Маҳамат ака, аввал суриштириб билсангизчи,— дебди Ойша.— Ахир дарахтнинг ҳам жони борку! Озмунча меҳнатим кетганми?! Увол бўлмасин деб, ярмини қоқи қилдим, ярмини бозорга олиб бориб, ками кўстимни тўғрилаб келдим.

— Ками кўстингни йиғиштир, менга пахта керак, тушундингми, пахта керак! Шу зангар шафтолингни бир ёқлик қилиб тинчитмасам, кўп маломатга қоладиганга ўхшайман ҳали. Арзингни кимга айтсанг ай! Битта қўймай қирқиб келаман шафтолиларингни!

Чатоқнинг ақли қочган пайти эканми, шартта шийпон томида турган ойболтани олиб, отига минибди-ю, Ойшанинг уйига қараб йўл солибди. Одамлар ҳангманг. Ойша бечора лом-мим демай, кўзига дув-дув ёш олибди. Кейин зўрға:

— Кессанг кеса қол, бағритош! Икки етимимнинг уволи тутар сани, бошқа гапим йўқ, худога солдим,— дебди.

Пешиндан кейин Маҳамат чатоқ бўшашибгина қайтиб келибди-ю, болтани жойига қўйиб, индамай ишини қилаверибди. Кун ботиб, ҳамма уйига отланаётганда секин Ойшанинг олдига бориб:

— Эртага анави қўшнинг Норбувига ҳам рухсат!— дебди.— Икковлашиб бир ёқлик қилинлар-қўйинлар-да, пиликка ўхшаб чўзавермасдан ҳадеб... Шохи ерга тегиб ётибди-я!..

Ҳаққул ота тирсагига таяниб, хиёл қаддини ростлади-да: «Биров чақирдим», деб сойнинг нариги бетига тикилиб турди. Сўнгра яккам-дуккам соқолини силай-силай яна гапини давом эттирди:

— Кузакда бригададаги колхозчилар, айниқса ёш-яланглар хирмонда ётиб қолишади. Биз урушдан олдин ҳам шундай қилардик. Лёллар шийпонда, эркаклар бўлса томда қатор ётардик. Маҳаматнинг бригадасида ҳам ўзига ўхшаган бир-иккита шаддод қизлар бор. Ушалар бир кун Маҳаматнинг жонига тегишибди: «Бошқа бригадаларда ҳар ҳафтада шаҳарга томошага олиб туришади. Бизда фақат сўкишдан бошқа нарса йўқ. Ақалли телевизор ҳам кўролмаймиз. Телевизордаям яхши-яхши томошаларни кўрсатишаётганмиш...» Хуллас, Маҳамат сиркаси сув кўтармайдиган одам эмасми, яна дарров ловиллаб кетибди:

— Бўйларинг бир қаричдай бўлиб томоша қидириб қолганларингни қара! Уялмайсанларми?!

Лекин эртаси кун Маҳамат чатоқ яқингинада ўзи сотиб олган каттакон телевизорини отига ўнгариб шийпонга олиб келибди. Болалари тихирлик қилишган экан: «Сенлар битта, бригадада қирқта одам бор!» деб ўшқирибди. Бир-икки кундан кейин телевизор ҳам ўйинқароқ қизларнинг жонига текканми, бўлар-бўлмасга ҳадеб қулогини бурашга туришибди. Бу ҳам етмагандек, қизлар ётиши билан йигитлар тонг-саҳаргача копток ўйин кўришармиш! Хуллас, тор жойда томоша бўпти-да! Маҳамат чатоқ телевизорга ачпиб, зимдан гижиниб қўяркану индолмас экан. Ахир, меҳмон, мол аччиғи — жон аччиғи, дейишган бурунчилар. Хуллас, у қилишибди-бу қилишибди, қўйинг-чи, телевизорни бузишибди. Маҳамат чатоқ лом-мим демай отига ўнгарибди-ю, қаёққадир жўнабди. Намозгар паллада оқ сурпга ўралган телевизорни тиззасига қўйганча отини йўрғалатиб келибди. Кечқурун овқатдан кейин телевизорни ўзи электрага улабди-да:

— Ҳадеб тегаверган билан ёғи чиқмайди. Ичидagi лаш-лушини кўриб кўзим чиқиб кетай деди. Сим

дегани соч толасидан ҳам кўп-ов назаримда! Зўрға тузаттирдим... Ҳадеб тегаверманглар! Белларинг қа-йишмаган-да, а!— дебди.

Чатоқ тушмагурнинг яна бир яхши одати — пахта деса нақ жонини беради! Утган йили орден ҳам олди. Орден олиши ҳам кўп жанжал билан бўлди. Бир мухбир унинг одатини билмай, тўппа-тўғри газетага ёзиб юборган экан, бу ёғини энди ўзингиз биласиз...

Ушанда шийпонда чой маҳали экан... Мирвали полвон деган механизатори бор. Гапириб бераверса, олднига ҳар қандай одамнинг сочи тикка бўлиб кетади. Мирвалининг айтишича, Маҳамат чатоқ қизил сурп ёпилган столга муккасидан тушганча чўт қоқаётган экан. Ҳисоб-китобга шунчалик берилиб кетганидан ўзи суяниб ўтирган устун миҳидаги бир парча гўшти ари талаётса ҳам, худди пашша қўригандай ҳар замонда қўлини қимирлатиб қўярмиш.

— Қалай?— дебди Мирвали, Маҳамат чатоқнинг уҳ тортаётганини кўриб.

— Қалай эмас, миҳ! Бугун тўлади!— дебди чатоқ қоғоздан бошини кўтармай.— Лекин, ука, бир гайрат қилиб берасиз...

Мирвали полвон Маҳаматнинг шу гапидан кейин ўрнидан туриб, пайкал томонга қараб кетибди. Машинасининг олдига борса, тут соясида нариги бригададан келган бир аёл бетоқат бўлиб ўтирганмиш.

— Маҳамат акага боришга юрагим бетламай, атайин сизга келдим, Мирвали ака,— дебди аёл ёши катта бўлса ҳам «ака»лаб.— Барака топинг, йўқ деманг, келиним оғир ётибди, тўлғоғи қаттиқ. Раиснинг шофёри касал экан, машинаси идоранинг олдида турибди. Шундоқ фирр этиб, туғруқхонага ташлаб келинг. Буғалтир шунча уриниб телефон қилди, искорийни ололмади. Илойим, кам бўлманг, топганингиз олтин бўлсин...

Мирвали полвон бирдан шайланибди-ю... Кейин шийпон тарафга қарабди: Маҳамат чатоқ ҳамон планни ўйлаб, бугун рапорт бераман деб, елиб-югуриб юрган эмиш.

— Жоним билан бораману, опа, лекин ҳар қалай бригадир деган номи бор. Маҳамат аканинг олдидан ўтинг,— дебди.

Аёл бир оз иккиланиб туриб, кейин дуррасини бошқатдан танғибди-да, шийпон томонга шахдам юриб кетибди. Мирвали полвон машинасининг у ер-бу ерини тўғрилаётган киши бўлиб, шийпонга қулоқ солибди. Маҳамат чатоқ аёлнинг гапини сал эшитиб турибди-ю, бирдан қизишиб кетибди. Маҳаматнинг одатини яхши билан Мирвали секин шийпонга қараб келаверибди.

— Гапини қаранг: Мирвали пахтани ташлаб, районга тушармиш!— Маҳамат чатоқ тутақиб кетганидан оёғи остида ётган бўш челакни тарақлатиб тепиб юборибди. Кейин:— Жўна-е, елим!— деб доим шийпонда юрадиган каттакон сариқ мушукни жеркибди.— Гап бундай, сингил. Сиз унчалик ваҳима қилманг. Менинг онам ҳам ўн битта туққан. Ҳаммасини мана шу уйда туғаверган, ҳа...

— Маҳамат ака, оғир ётибди...

— Эртага десангиз — майли. Бугун худосига ҳам бермайман Мирвалини. Шу!

— Бола-чақангиз...

— Йўқ, йўқ! Дуо қилмай қўя қолинг... Яхшиси, уйингизга боринг, балки неварали бўлгандирсиз...

Бунақа пайтда Маҳамат чатоқ билан қандай муомала қилишни Мирвали полвон яхши билади.

— Маҳамат ака, сизга тошмехрлик ярашмас экан,— деб гинага ўтибди.— Ахир, бу опамиз «Тошболта ошиқ»қа тушаман деяётгани йўқ-ку! Агар янгам шундай бўлганда, нима қилар эдингиз? Ўзи сўра-

маёқ кетаверишим керак эдг-ю, сизни тушунган одам-сиз деб ўйлабман...

Маҳамат чатоқ Мирвалига еб қўйгудек ўқрайиб, қўлидаги чўтини жаҳл билан столга улоқтирибди-да, пахтазорга кириб кетибди. Бир оздан сўнг ҳовридан тушиб, ҳатто пайкалдаги қизларнинг олдига бориб ҳазил-мутойиба қилган бўлибди, бир этак пахта те-риб ҳам берибди. Охири кунботиш томондан кесиб ўтган район йўлига чиқибди. Нос чекиб, машинанинг келишини пойлабди. Сал ўтмай, узоқдан раиснинг «Волга»си кўринганда, «тўхта» дегандай қўлини кў-тарибди. Мирвали тўхтатибди. Маҳамат чатоқ орқа ўриндиқда ўтирган бояги аёл билан ранги қув ўчиб кетган келинига кўзи тушибди-ю, Мирвалига ўгири-либ, «ҳайда тез!» деб ишора қилибди. Мирвали пол-вон ҳам шуни кутиб турган экан... олдинги йилги ҳи-сobotда-чи, ўшанда ҳам бир ҳангама кўрсатди чатоқ қурмагур. Ириган-чириган, синган-пинганларнинг акт қоғози овозга қўйилаётган эди, гап расмчиларнинг ишига бориб тақалганда Маҳамат чатоқ ревком ра-исининг тилини тишлатиб қўйди.

— Ўша расмчиларингизни яна бошқатдан ўқинг!— деди у ўтирган жойида минбар томонга бўй-нини чўзиб.

Ревкомимиз Иззатқул аввалига кўзойнаги остидан Маҳамат чатоққа бир қараб қўйди-ю, кейин ноилож қайтариб ўқий бошлади:

— «...идора олдидаги ўсиш диаграммаларини ва стендларни ишлатиш учун кетган саккиз юз сўм маб-лағ...»

— Қанча?— деб сўради яна Маҳамат бўйнини баттар чўзиб.

— Саккиз юз!

— Мен қаршиман бунга!— деди Маҳамат ўрнидан туриб.— Нима, халқнинг пули ерда ётибдими?! Ар-зимаган бешта битон билан тўртта сигирнинг расмига

саккиз юз сўлкавойми? Учинчида ўқиётган ўғлим ҳам чишиб беради-ку, бунақа расмларни...

У ер-бу ердан кулги эшитилди. Маҳамат чатоқ бўлса, қараб турибман, ғиқ этмайди.

— Хўш, мен белгилабманми буни!— деди Иззат-кул тутатиб.— Қондаси шундай экан. Мана, ўша расмчилар идорасидан келган счёт!

— Э, ўша счётни ҳам сиз билан бизга ўхшаган биттаси ёзган-да! Бундай текшириб кўрмайсизларми! Оғзидан чиққанини бераверсангизлар, унда сизларни нимага сайлаб қўйганмиз? Улдирворсаларингиз ҳам мен бу чиқимга қаршиман. Ундан кўра, ўша расмларнинг пулига иккита тирик сигир олган яхши!..

Охири чатоқнинг гапи ютиб чиқди. Чиндан ҳам мундай бир тузукроқ текшириб кўришса, расмчилар идораси нархни анча ошириб юборган экан...

Э, гапираман деса, Маҳаматнинг гапи юз кечада-ям тугамайди, меҳмон. Топилмайдиган одам-да, ўзи, тушмагур. Лекин шу қўрслигига каттадан-кичикнинг бари бошига иш тушса, тўй-азада биринчи галда ўшанинг олдига маслаҳатга боради... Қаттиқ-қаттиқ гапиргани билан колхозда энг кўп оладиганларнинг ҳаммаси ўшанинг аъзолари... Бизга ҳам шарт-шурт гапираверади. Лекин ҳар қанча гапирсаям арзийдиган одам ўзи, барака топкур... Қани, меҳмон, энди ухлайлик-а. Эзмалик ҳам қурсин, одам қаригандан кейин шу-да...

Ҳаққул ота сой томонга ўгирилиб ётди. Уйқум баттар ўчиб кетди. Шудринг тушдими, этим жунжика бошлади. Чалқанча ётиб, ҳаммаёғимни ўраб олдим. Осмонга тикилдим. Ой тиккага келган, беданалар ҳам уйқуга кетган — тўрқовоқлар қилт этмас, бутун борлиқни барқут қоронғилик, оғир сукунат чулғаган. Атрофда эса мусаффо ҳаво, мусаффо одамлар...

Ҳақ сўз — кўнгилга етиб борган сўз эсдан чиқмас экан. Мамлакат Шукуровна ҳам орадан мана қанча йил ўтиб, бари бир онасининг ўша гапини эслапти. Мамлакат ўшанда онасига биринчи бор Искандардан сўз очган, ўзи иккиланаётгани учун ойисининг дилига секин қўл солиб кўрмоқчи бўлган эди. Ойиси унинг гапларини аввалига севиниб тинглади, кейин ўйланиб қолди, елкасини қисганча ўрнидан турди, ҳатто эрта-лабгача бу тўғрида бошқа ҳеч нима демади. Фақат нонушта пайтида қизига ғалати бир тикилди-да:

— Болам,— деди маъюсланиб.— Утирган қиз ўрнини топар, пешонангга ёзилгани бордир ҳали. Шунча чўзиб-чўзиб, энди икки болалик аёлни қон йиғлата-санми? Қўй, болам, қарғишидан кўрқаман... Гапларингни, дилингни тушуниб турибман. Аммо ҳарна бўлгандаям, эшитган қулоққа... ҳеч ким, яхши қибсан, демайди...

Мамлакат ўшанда ойисининг ўгитини аллақандай мужмал кайфият билан эшитган, ҳатто ичида ранжиган ҳам эди. Биринчи севгисидан чув тушгани етмаганидек...

Мамлакат урушнинг бошидаёқ отадан айрилиб, она қўлида қолди-ю, ҳаёт оғирликларини бир қаричлигидан тотиб кўргани учун ҳам «ичимдагини топ» дейдиган камгап, одамови бўлиб ўсди. У онасидан

бошқани билмасди. Она шўрлик эса йигирма икки ёшида бева қолиб, шу-шу турмуш қурмади; ўзи емай қизига едирди, ўзи киймай қизига кийдирди... Буларнинг ҳаммасини Мамлакат билади. Айниқса, у балобат ёшидан ўтганда юрагига севги оташи тушиб, Санжарнинг ишқида кўйиб юрган пайтларида ўзидан кўра кўпроқ ойисини, унинг яримта, қирчиллаб турган вақтида қирқилган бахтини ўйлайдиган, унга дилдилдан ачинадиган, эсласа кўзига филт-филт ёш келадиган бўлди. Лекин гоҳо-гоҳо отасининг қиёфасини эс-эс хотирига келтиради-ю, ойиси бошқа эр қилмагани учун ичида қувониб ҳам қўяди. Эҳтимол, шунинг учун ҳам у кечроқ севгандир? Ким билади?..

У аспирантурага кирган йилиёқ Москвага, Ленин кутубхонасига бориб, мавзуси бўйича ёзилган ишларни кўриб келадиган бўлди-ю, куз кунларининг бирида сафарга отланди. Бундай олис йўлга биринчи марта кетаётгани учун аэропортга салкам икки соатча олдин чиқиб олди. Майда-чуйдалари, чамадонини бир чеккага қўйганча ғала-ғовур залда ўтиравериш охири зерикди. Нарсаларини кўтариб ташқарини айланишга эса кўнгли чопмади, эринди.

— Бирон ёққа бормоқчисиз шекилли, а? Марҳамат, бораверинг, мен қараб тураман.

Шундоқ ён томондаги пештахтага суяниб турган жингалак соч, қошлари бароқ барваста йигит Мамлакатга шундай деди-ю, индамай унинг чамадони ва буюмларини суриб-суриб ўзиникига қўшиб қўйди. Мамлакат «рахмат», деди, уялганидан тайинли бир иши бўлмаса ҳам шошилиб киоск томонга қараб юрди... Кейин улар самолётда ёнма-ён ўтириб кетишди. Йигитнинг исми Санжар, ўзи Тошкентдаги газ идораларидан бирида инженер экан. У бора-боргунча Мамлакатга мулозамат қилиб, стюардесса келтирган лимонад, таомларни чаққонлик билан унга олиб бериб, қизиқ-қизиқ гапириб, гоҳ кулдириб, гоҳ уялтириб кет-

ди. Вужудидан соғломлик, куч ёғилиб турган бу йигитда чиндан ҳам одамни дарров ўзига ром қилиб оладиган аллақандай бир меҳригиё бордек эди...

Домодедовога ҳам етиб боришди. Мамлакатга узоқ масофа ҳам унча билинмади. Санжар бир қўлида ўзиники, иккинчисида ҳамроҳининг чамадонини кўтарганча аэропорт майдонига чиқаркан, орқада бо-раётган Мамлакат Санжарга қараб туриб бирдан меҳри товланиб кетди. Автобусда одам тиқилинчлиги учун такси олишди. Айниқса, Мамлакатнинг Москвага биринчи марта келаётганини билгач, Санжар қўярда-қўймай уни то кутубхонагача бирга олиб борди. Керакли одамларга учраштириб, қайси ётоқхонада яшашини суриштиргандан сўнггина у билан хайрлашиб ўз ишига жўнади. Мамлакат қийналмайгина, эсон-омон етиб келгани учун қувонди-ю, аммо Санжар кетиши билан юраги шув этди. «Яна кўраманми сизни», дейишга эса тили бормади. Аммо шунда ҳам кўнглида ширин бир умид билан ётоқхонасига кетди...

Эртаси эрталабданоқ Санжар Мамлакатнинг ётоғига кириб келди. Мамлакат ўзини хотиржам тутишга қанчалик уринмасин, бари бир севинчини яширолмади. Кейин улар икковлашиб то тушгача Москва кўчаларини кезишди, неча марталаб метрога тушиб истаган томонларига қараб сайр қилиб кетишди. Мамлакат худди Санжарни аллақайси замондан бери биладигандай, ундан сира тортинмаётганига ўзи ҳайрон эди. Ресторанга кириб, Санжарнинг таъбири билан айтганда, «ғойибдан учрашиб қолганларини ювишди». Охири соат кечқурунги ўнга яқин Санжар уни яна ётоғигача кузатиб келди-да, остонада хайрлашаркан:

— Шу пайтгача сизни Тошкентда учратмаганимга ҳайронман,— деди кулимсираб.

— Учратганингизда нима қилардингиз?— Мамлакат бу дадил саволидан кейин ўзи уялди.

Санжар елкасини қисиб кулди:

— Қайтаётганингизда менга телеграмма беринг.

— Ие, кетасизми?

— Ишларим битди. Мана, адресим, кутиб оламан.

Бу гап Мамлакатга шу даражада ёқдики, Санжар узатган бир энлик визиткани индамай олиб сумкасига солиб қўйди...

...Санжар ўзи айтганидек Мамлакатни Тошкент аэропортида кутиб олди. Бора-бора ораларида чинакам севги туғилди. Буни Мамлакатнинг онаси ҳам тезда пайқаб қолди-ю, лекин кимлигини ундан сўрамади, қизининг очилиб-сочилиб, бахтдан энткиб юришларидан пинҳона севиниб, гоҳо кўнглини шубҳа босган пайтларда эса Мамлакатининг феъли ва ақл-фаросатига ишонгани учун хотиржам юраверди...

Йўқ, онасининг тили билан айтганда, Санжар Мамлакатга «насиб қилмаган экан», Мамлакат мақтаниб уни бир вақтлардаги сирдоши, ҳозир аллақайси илмий-тадқиқот институтида катта илмий ходим бўлиб ишлаётган Манзура деган эрдан чиққан дугонасига таништирди-ю, оғзидагини олдирди! Буни қарангки, одамнинг юраги сезаркан ўзи! Манзурага Санжарни кўрсатишга кўрсатди-ю, лекин ўша биринчи учрашувданоқ негадир уни қизгана бошлади. Шунинг учун ҳам сал гапга аразлаб, Санжарнинг тўғри фикридан ҳам баъзан тескари маъно қидириб, унга аччиқ қилиб... Хуллас, ўша учрашувдан сўнг ораларида нимадир чирс этиб узилгандай, нимадир чирс этиб сингандай бўлди. Кейин бари бир ўрнига тушмади. Тушмади. Мамлакат юз берган воқеани англаб етишга ҳар қанча уринмасин, бари бир у сира тасаввурига, ақлига сиғмасди. «Бутун жисминг, ҳаётинг, қалбингда бошқача қарашлар, бошқача туйғулар дунёсини яратган севгидек буюк ҳиссиёт наҳотки шу қадар тез, шу қадар асоссиз равишда нураб тушса?..» Мамлакат кимдан нафратланишни ҳам билмасди:

Ўзиданми, дугонасиданми, Санжарданми? Эҳтимол, Мамлакатнинг ҳадеганда тўйга розилик бермагани, нуқул «ёқлаб олай, кейин...» деб орқага сургани Санжарнинг жонига теккандир? Ахир, бунини у астойдил айтмаганди-ку, шунчаки, Санжарнинг жигига тегиш, уни бир оз қийнаш учун айтган гапи эди бу, «қиз боланинг нози» эди. Еки ортиқча аразлари, ўзидан ўзи тумшайиб олишлари Санжарнинг кўнглини қолдирганми?.. Э-э, севган одамга шу ҳам баҳонами? Ахир, Мамлакат аразласа, уни қизганиб аразлаган. Мана энди салкам икки йиллик аҳду паймондан сўнгки, шу воқеа юз берибдими... демак, Манзура нимаси биландир ундан устун экан-да?! Мамлакат шуни ўйлаб тагига етолмайди сира...

Кейин аста-секин унда умуман ҳамма эркакларга нисбатан ички бир адоват туғилди, энди у ҳар бир қараш ва ҳар бир ҳазил гапдан ҳам жизиллаб кетар, «эркак зоти шундайки, уларда самимий, чуқур туйғулар бўлмайди», деган ноҳақ фикрларгача ҳам бориб етарди. Шу орада у аллақандай мутаассибларча тиришқоқлик билан уч йилда кандидатлигини ёқлаб олди. Институтда катта бир жамоат ишини адо этишига қарамай, иложини топса-ю, кўпчиликдан, айниқса эркаклардан ўзини четроқда тутса, улар билан элакишиб, уларга рўйхушлик бериб, қайтага «тинч бошига яна ғавғо орттирмаса...»

Лекин Искандар Мамлакатнинг қалбига, унинг тинчгина ҳаётига билдирмайгина, икковлари ҳам сезмаганлари ҳолда, пинҳона кириб келди. Бунчалик бўлишини Мамлакат сира ўйламаган эди. У институт маҳаллий касаба союз ташкилотининг раиси бўлгани учун бир марта квартира масаласида район ижроия комитетига борди. Искандарни дастлаб ўшанда кўрди. У райижрокомда масъул котиб экан. Қорамағиз, салобатли, аммо чаққон йигит. Минг хил ташвиш билан келган одамларга бир текис муомала қилади,

иложи борича кўмаклашсам дейди. Сира тиними йўқ. Ҳали у телефон жиринглайди, ҳали бу телефон жиринглайди, қимдир шошилинич ўз ҳузурига чақиради. Мамлакат ўтирганда ҳам икки марта узр сўраб қаёққа қадир чиқиб келди. «Бизда иш кўп деймиз. Буларники чатоқ-ку», деган фикр ўтди Мамлакатнинг миясидан Искандар иккинчи бор хонадан чиқиб кетганда...

Мамлакат институтга ажратилган квартирани кимга бериш зарурлигини уқтириб, бу хусусда маъмурият фикрини билдирган бўлди-да, бир-икки жойга қўл ҳам қўйди. Шу билан иши битиб чиқиб кетди. Мабодо, райижрокомда уни нимадир жалб этган бўлса, ҳар қалай бу Искандар эмас, унинг иши ниҳоятда тифизлиги, ўзларининг ишлари нисбатан ялло эканлиги бўлди. Ҳатто масъул котибнинг исми Искандарлигини ҳам тезда унутди. Бироқ орадан бир ойча вақт ўтиб, институт ётоқхонасининг фарроши Хосият буви унинг ҳузурига кириб келди-да, райижрокомдан ордер олгани, институт маъмуриятидан ва шахсан Мамлакатдан ўла-ўлгунча миннатдор эканлигини айта туриб:

— Искандар Қодирович сизни обдан сўраб-суриштирдилар,— деди тўсатдан. Шундагина Мамлакат бир дақиқа ҳам тиними йўқ масъул котиб бечорани кўз олдига келтирди-ю, кампирга «йўғ-э», деганча кулимсираб қаради. Хосият буви:

— Ҳа!— дея яна гапани улаб кетди.— «Ўзи у киши ким?..» «Турмушлари қандай..» Фақат шунақа саволлар. Бир сидра жеркиб ташлай дедиму, шундай аёзда ҳозиргина бошпана берган одам-а, деган истиқола билан кулиб қўя қолдим. «Бизнинг институтдагилар ҳаммаси шунақа», деб ҳазиллашдим. Искандар Қодирович: «Унда биздан салом айтасиз Мамлакатхонга», деди. «Хўп», деб келавердим. Бўйнимдаги қарз эди, мана, айтдим.

Мамлакат ҳам, Хосият буви ҳам кулди. Мамлакат

«эркаклар ўзи шунақа», деб юборишдан ўзини зўрға тийиб қолди...

Орадан сал ўтмай, Мамлакат гриппни оёқда ўтказиб, зотилжамга чалинди. Қирқ уч кун касалхонада ётди. Бир ҳафта иссиғи ўттиз тўққиздан тушмади. Фақат йигирма кун деганда йўтали бир оз қолиб, сал-пал кучга кирди, ўрнидан турадиган бўлди. Шунда... кутилмаганда пакет кўтариб ўша Искандар келиб қолса-я! Аввалига Мамлакат тушунмади. «Бирор кишиси касал ётган бўлса, шунга келиб, тополмай юргандир...» дея ўйлади. Ҳол-аҳвол сўрашди, Хосният буви учун яна бир бор раҳмат айтди. У каравот четидан омонатгина ўтирар, Искандар эса елкасига оқ халат ташлаб олганча сал берироқда тик турар, шошилаётганга ўхшамасди. Охири унча таниш бўлмаган одамлар учрашганда айтиладиган мулозамат гаплар ҳам тугади-ю, икковлариям жимиб қолишди, ўртага ўнғайсизлик чўкди. Искандар нимадир қилиш кераклигини ўйлаганидан қўлидаги пакетни бош томондаги тумбочка устига олиб бориб қўйди. Бундан хижолат чеккан Мамлакат унга бир нима демоқчи эди, хопага ҳамшира қиз кириб келди ва Мамлакатга укол қилиш учун игнасини тўғрилай бошлади. Бу, ҳойнаҳой, Искандарнинг ҳам жонига аро кирди шекилли, «хўп, Мамлакатхон, соғ бўлинг, яна келаман», деди-ю, хайрлашиб чиқиб кетди. Мамлакат бир нарсани деяй деса, олдида ҳамшира қиз, ҳанг-манг бўлганча қолаверди. Ҳамшира қиз Мамлакатга пирт этказиб укол қилди-да:

— Уртоғингизми?— деб сўради.

Мамлакат тили тутилиб: «Йўқ, бирга ишлаймиз», дея жавоб қилди. Ҳамшира қиз: «А-а!» деганча чиқиб кетди...

Уч кундан кейин Искандар яна келди. Врачларга тайинлаганми, энди кун ора Мамлакатнинг чойшабларини алмаштиришар, ҳатто ўрнидан турганига ан-

ча бўлса ҳам ҳамон овқатини палатасига келтириб беришар эди. Бир кун эрталаб даволовчи врач Мамлакатнинг қовурғалари устида бармоқларини уриб уриб кўра бошлади-да:

— Искандар Қодировични танир экансиз-а?— деди маъноли қилиб.— У жуда ҳурматли одам райони-мизда. Биз бирга ишлаймиз, район советида депутатман. Ҳамма юмушимизни ўша киши битиради. Лекин боёқишнинг...

Врач индамади. Мамлакатнинг томир уришини соатига қараб ўлчар экан, ҳозиргина айтган сўзини бутунлай унутгандай, энди бу ҳақда мутлақо гапирмайдигандай қиёфада жиддий ўтирарди. Мамлакат эса у ёғини ўзи сўрашга ийманди. Врач обходни тугатгач, асбобларини йиғиштирди-да, ўрнидан тураркан:

— Боёқиш... оиладан ёлчимаган,— деди енгил тортиб, гўё шу гапни айтмаса ўзига оғир тушадигандай.— Нар и бориб, бери келиб... ажрашишди ҳам шекилли... Одамларга ҳайронсан! Ўртада икки бола сарсон энди. Биттаси «ҳа, сеники маъқул», деса-ю...

Врачнинг фикри Мамлакатга негадир жудаям ёқди. У чиқиб кетгандан кейин кўнглини ғашликми, ноаниқликми, ишқилиб ғалати бир туйғу қамраб олди, ўйлаб-ўйлаб, чуқур хўрсинди. Кўз ўнгида Искандар янги бир қиёфада гавдалангандай туюлди.

Энди Искандар Мамлакатни кўргани деярли ҳар кун и келар, бу, тўғриси айтганда, унга оғир ботар эди. Мамлакат оила кўрган, икки боланинг отаси бўлган одамнинг ўзига жазман чиқаётганини ўйлаган пайтида «наҳотки кўринишим шундай?» деб ажабланарди. Чунки шу ёшга кириб, бари бир у ўз шахсий ҳаётини аниқ тасаввур этолмасди. Унда-бунда учратган, ҳатто дугоналари мақтаган одамлардан, юқорида айтганимиздек, энг аввало камчилик қидирарди. Эркак кишига қиз боланинг кўнгли билан қараган

вақтида эса кўз ўнгида яна Санжар пайдо бўлар ва ўйлаб-ўйлаб, охири умидсизликдан нарига ўтолмасди. Искандарга дастлабки муносабати ҳам айни мана шундай кайфияти орқасида юзага келди. «Кўз очиб кўргани билан тил топишолмай... ҳатто пуштикамаридан бўлган фарзандларидан юз ўгирган, шунчалик бағритошликка борган одамдан нима яхшилик чиқарди?..» «Йўқ, бунақалардан узоқроқ юрган маъқул! Турмушда бир омади келмаган одам қозоннинг қорасига ўхшаб, яқин келган кишисини ҳам ўз комига тортади... Э-э, эсимни ебманми?..»

Лекин у рўйхушлик бермагани билан, қошлари чимирилиб, «энди келманг», дегандай совуқ қаршилагани билан Искандар бари бир ўз билганидан қолмасди. Бу ўжарлигими, тап тортмаслигими, ё таваккалчилигими, ишқилиб, нимасидир Мамлакатга хуш ёқаётганга ўхшар эди. Айниқса, касалхона деган жойда... эртадан-кечгача шифтга қараб ўй суриб ётасан. Одамларни, ишингни, ўзингни ўйлайсан. Уларга бошқача баҳо берасан... Ҳар хил ташвишлар билан бўлиб, баъзан энг яқин кишинг ҳам сендан хабар ололмай қолади. Соғ юрганингда, эҳтимол буни ўйламассан ҳам. Лекин... ўзинг билан ўзинг қолганингда бу жуда ҳам билинади. Мабодо кутмаган кишинг ёки ҳатто душманинг келиб сени йўқласами?! Олам бирдан ёришиб, юрагинг бирдан ғубордан тозаланади! Дардни ҳам унутасан! Мана шундай дақиқаларда кўпинча одамнинг эътиқоди ўзгариб кетади.

Мамлакатда ҳам чамаси шундай ҳодиса юз берди шекилли. У касалхонадан ҳатто ўзигаям эриш туюлган ғалати бир кайфият билан чиқди. Бунинг устига Искандарнинг бир қилиғи баттар ўйлатиб қўйди уни. У касалхонадан чиққандан сўнг орадан тўрт кун ўтгач, институтга телефон қилиб уни сўрабди. Мамлакат дарсда эди, хонага кириши билан декан ундан суюнчи олди. «Квартира масаласидир-да», деб

ўзича шама қилиб ҳам қўйди. Мамлакат бирдан юзлари ловиллаб, ҳамкасбларига жавдираб қаради: «Ишқилаб, мазах қилишмаяптими мени?..»

Уша куни Мамлакат ишдан кейин троллейбус бекатига қараб кетаётган жойида рўпарасидан Искандар тўсиб чиқди. «Энди биздан қутулолмайсиз», деб ҳазиллашган бўлди. Мамлакат индамади... Узоқдан троллейбус кўринганда Искандар бир тараддудланди-ю, «илтимос, сизда гапим бор», деди-да, ўзи четга ўтди. Мамлакат бирдан юраги гупиллаб, ўзи ҳам сезмаган ҳолда Искандарнинг измига бўйсуниб, секин унинг ёнига бориб тўхтади.

— Мамлакатхон! Сизни ёқтириб қолганман. Биласиз. Агар хўп десангиз...

Мамлакат уни бошқа гапиртирмади. У ғазабнок қиёфада Искандарга ёмон тикилди. Чунки у ўзига кимдир ҳозиргидек қўпол бир тарзда, худди савдолашаётгандай муҳаббат изҳор қилишини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

— Э, қизиқ одам экансиз-ку!..— деди-да, қўлини силтаганча троллейбусга югуриб чиқиб кетди. У тикилинчда баттар юзлари қизиб, аламини кимга сочишни билмай бораркан, бир кун келиб сўзсиз шундай гап бўлишини аввалдан билганини ҳам рад этолмасди, албатта. «Хўш, энди нима бўлади?..»

Чидолмади. Келиб ҳаммасини ойисига айтди. Ойиси ҳам «қўй, болам», дегунча кўп ўйлади. Ҳар томонларини тарозига солиб кўрди. Бир қараса, қизи бечоранинг гулдай умри ўтиб боряпти. Мамлакати тушмагур ҳам мундай баъзиларга ўхшаб фикрини ўзгартирадиган, биттаси бўлмаса бошқасининг этагини тутиб кетаверадиган шаддодгина, бировга ҳақини бермайдиган қизлардан эмас. У тенгилар қачон эди уйли-жойли, бола-чақали бўлиб кетгани. Майли энди, хотин қўйган бўлса ҳам шу йигитга кўнгли илибдими,

армон қилиб юрмасин кейин... тегса тегсин... Ақлли-
хушли бўлса бўлди-да...

Она шундай деб ўйларди-ю, иккинчи томондан кўнгли ғаш эди; биттаю битта қизининг қисматига уйланган, аёл киши билан яшаб, айниқса ундан ихлоси қайтган бир одам рўбарў келганидан қаттиқ куйинар эди. Шундай қизга-я! Шундай доно, шундай олма қизга-я!..

Хуллас, ойсининг афсус оҳангида айтган ўша сўзлари Мамлакатга оғир ботди. «Қизиқ, униси ундай, буниси бундай... унисининг боласи бор, бунисининг... Хўш, менинг айбим нима?! Мен ҳам борманми ўзи бу дунёда?! Борманми?! Мени нега ўйлашмайди?! Ҳатто бутун сиримни биладиган ойим ҳам мени тушунмайди. Ойимга ҳам мен эмас, одамларнинг гапи муҳим. Ушалар бир нарса деб қўйишмаса бас. Ахир, бирон эркак зоти шу пайтгача менга бу қадар меҳрибончилик қилмаган бўлса... Санжар-ку, э-ҳ-ҳ!.. Қандай қилиб энди Искандарга ёмон гапираман мен?! Нима ҳаққим бор ёмон гапиришга?! Қонуний йўл билан ажрашган бўлса... Шунча йилдан бери кимнидир кутаман. Бахтимни кутаман... Атрофимдагилар эса бахтсизлигимга ўрганиб, кўникиб кетишган. Умрбод шундай ўтсам ҳам бир туклари қимирламайди. Модомики, шундай экан, кечиккан бахт бўлса ҳам майли, баъзиларнинг наздида кемтикроқ бахт бўлса ҳам майли, бориға шукур...»

Ўша йили қишда яна бир воқеа юз берди. Янги йил кечаси, соат ўнлар чамаси эди. Институтда байрам карнавали ўтказилиб, Мамлакат ҳали уйга қайтмаган, лекин тез орада келишини телефон орқали ойнисига хабарлаб қўйган эди... Эшик кўнғироғи жиринглади. Она «қизим келди», деб севинди-ю, шошилганча бориб эшикни очди. Кейин остонада ҳайрон бўлиб қолди. Рўпарасида мўйна қалпоқ кийиб, олачипор юмшоқ шарф ўраган, қошлари-кўзлари қоп-қора, юзи

энли, салобатли бир йигит қучоғи тўла гул кўтариб турарди. Онанинг кўнглига биринчи бўлиб: қиш вақтида шунча гулни қаёқдан олдийкин-а, деган фикр келди. Йигит эшик очилиши билан салом берди, ўзини йўқотмай:

— Сизни ва Мамлакатхонни янги йил билан табриклайман!— деди босиқ овоз билан, кейин гулни узатди. Она юраги ҳовриқиб, «рахмат» дея гулни олди ва:

— Уйга кириб, ўғлим,— деди майин жилмайиб.— Мамлакатхон ҳам ҳозир келади, институтда байрам экан.

— Ҳа, хабарим бор.

Йигит шундай деди-ю, узр сўраб, хайрлашиб жўнади... Ўша куни она бечора қизининг атрофида шу даражада гирдиқапалак бўлдики! Шу билан у ҳў бирда қизига қаттиқ гапириб, кўнглини ўкситиб қўйганига ачинаптими... ёки Искандарни кўргач, бирдан ўзиям ўзгариб кетдим... ким билади дейсиз, ишқилиб нима бўлса ҳам, у ўзини қўйишга жой топмас, қизига қараган сари оналик меҳри баттар жўшиб, кўнгли бўшаб, нуқул йиғлагиси келарди. Мамлакат буни сезиб турса ҳам билдирмади ..

Шу йўсин кўнгли мойиллик ва мойилсизлик ўртасида қалқиб юрган бир пайтда бехосдан онаси оламдан ўтди! Умри бино бўлиб икки кун касал ётмаган одам юраги бир тутди-ю, ўлди-кетди. Мамлакатнинг назарида охириги дақиқагача ҳам онаси сира ўлмайдигандай, ҳамиша унга паноҳ бўлиб юраверадигандай эди. Қаранг, кетаман деса умр ҳам бир сониялик экан! Мамлакат ўлимдан хабари бору, лекин бу етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Барака топишсин, ҳамма қариндош-уруғлар, ёру биродарлар яхши туриб беришди. Мамлакатнинг ёлғизлигини билдиришмади... Айни шу аламли кунларда Мамлакатнинг Искандарга қараши бутунлай ўзгарди. Кутилмаганда она-

сидан айрилган қиз бечора энди бирдан Искандарга суяниб қолди. Искандар ҳам худди маъқул куёвлардек билагини шимариб хўп катта азаматлик қилди. Унинг иш тутиши, чаққонлигини кўрган айрим кишилар «бу ким, бу ким», деб ҳайрон бўлиб сўрашди...

Улар орадан бир йилча ўтгандан кейингина турмуш қуришди. Аввалига Искандар худди ичкуёвлардек Мамлакатларникида яшаб юрди. Ҳадемай ўғил, қиз кўришди. Кейин шаҳар марказидан тўрт хонали квартира олиб, кўчиб кетишди. Ўтган йили ўғил уйлантиришди. Қизларига-ку, икки йилдан бери нақ эшикларининг турмини бузадигандай тўхтовсиз совчи келади.

Лекин ёши элликка борганда... шу кунларда унинг ҳаловати бузилиб ўтирса-я... Бунинг танҳо ўзи билади. «Эркак зоти қизиқ... қариганда шарманда бўлишдан ҳам тоймайди. Эҳ, Искандар, Искандар!...» Илгарилари ҳам у эри ҳақида айрим дугоналари, ҳатто баъзи қўни-қўшниларидан ҳам ҳар хил баланд-паст гапларни эшитарди-ю, аммо ҳар гал ё ҳазилга олиб, ёки «эринг борми — киройи шундай бўлсин», деган қочирқиқлар билан ортиқча ғийбатларга ўрин қолдирмасди. Бунинг устига Искандарнинг ўзига ишонарди. «Кўпчилик орасида ишлагандан кейин ким биландир гаплашади... ким биландир кулишади... хўш, шунга нима бўпти! Аввало ўзига инсоф берсин, минг пойлаганинг билан...» Аммо бундан икки йил аввал фалончи профессорнинг беваси билан борди-келдиси бор, деган гапни эшитганда юраги бирдан шув этди. Чунки у аёлни биларди...

Мана энди Искандар ўша устомон аёл билан курортда бирга юрганмиш. Тайинли одам айтмаганда ҳам Мамлакат ишонмасди. Кафедрадош қалин дугонаси кўрибди Искандарни. Санаторийда қўл ушлашиб, худди эр-хотинлардай юришганмиш. Бу шумхабарни эшитганда Мамлакат Шукуровнанинг ранги

докадай оқариб кетди-ю, лекин ўзини босишга ури-
ниб, «қўйинг-э, ўлдими», дегандай кулимсиради.
«Адашгандирсиз», деб ўртадаги ўнгайсизликни кў-
тармоқчи бўлди. Дугонаси эса бекордан-бекор туҳ-
матчи бўлиб қолаётганига жаҳли чиқдими, жизиллаб
кетди:

— Ишонмасангиз ишонманг, кўрганимни айтяп-
ман. Ўша ерда туриб сизга шундай ачиндим, шундай
ачиндимки! Нега бирга бормадингиз?

Мамлакат Шукуровнанинг ярасига баттар туз се-
пилди. У Искандарга қўшилиб ўзи ҳам дам олишга
бормоқчи эди. Буни ҳатто йил бошида меҳмонлар
билан ичишиб ўтириб, Искандарнинг ўзи мақтанган
эди. Ёз, дам олиш вақти келганда эса: «Мамлакат-
хон, сизга путёвка топилмаяпти, сал кейинроққа бор
экан... ялинсам ҳам бўлмаяпти», деган баҳонани то-
пиб келди у. «Топилмаса топилмас, шунга ҳам ялина-
сизми... навбат кутаётганлар кўпдир-да, ёзда ким дам
олгиси келмайди... бораман деб ўлиб кетаётганим
йўқ», деб қўя қолди. Аслида у хато қилган экан ўшан-
да. Боёқиш ҳаммани ўзига ўхшатгани учун ҳам дои-
мо мана шунақа панд еб юради.

Мамлакат Шукуровна ҳамкасб дугонасидан ўша
гапни эшитгандан бери деярли ҳар куни марҳума она-
сининг «мени шарманда қилма, икки болалик аёлни
қон йиғлатиб», деган дашномини эслайди. Бир вақт-
лар шунчаки насиҳатдай айтилган, Мамлакатни ан-
ча-мунча ранжитган бу гапларнинг маъноси нега
ҳозир бу қадар кучайиб кетди? Она бечора қандай
билган экан қисматнинг бунчалик турланишини?
Олис-олисларда яшириниб ётган бундай хавфни уму-
ман оналар қандай билишади?! «Икки болалик аёл-
ни қон йиғлатма...» Наҳотки, Искандар шу яхшилик-
ларимни ҳам унутса?! Баъзилардай болаларга ёв қи-
либ ўтирмадим уни. Аввалги хотинидан бўлган бола-
ларига ҳам қўлдан келганча кўмаклашиб турдим,

Ўзимиз бошида туриб уйлантирдик, эрга бердик... Шуларда ҳам бир оғиз бир нима демабман-а.

Мамлакат Шукуровнанинг ичини аламли ўт тирнайди, сира тинчитмайди. Рашк дейишга ҳам уялади бечора. Қариганда, эрта-индин неварга кўрай деб турганларида бир-бирларига рашк қилишадими энди?! Билмаганлар «булар жинни-пинни бўлишганми» дейишмайдими?! Уғли билан қизи-чи? Улар нима деб ўйлашади?!

Мамлакат Шукуровна алам қилганидан, хўрлиги келганидан баъзан «баттар бўл-э», дейди-ю, бари бир юраги таскин топмайди. «Ўз қадрини билмаган!..» дея куйнади. Яна тинчлиги, соғлиғини ўйлаб қолади. Оғир хаёлларга ботганча соатлаб бир ерда қимирламай ўтира олишига ўзи ажабланади. «Авваллари, эҳ-ҳе, эрга урса кўкка сапчирдим!» Мамлакат Шукуровнага ўзининг ёшлиги негасир жуда жўшқин, ҳатто бир оз беҳаловат ўтгандай бўлиб туюлади ҳозир. Кейин бири уйланган, бири вояга етган ўғил-қизини ўйлайди. «Булар ўт бўлиб ёнаётган пайтда мен эримни қизганиб, йўқ ердаги жанжални чиқариб ўтирсам... болаларимнинг кўзига қандай кўринаркинман?.. Йўқ, одам аста-секин бўшашиб, ҳар нарсани кечирадиган, ҳар нарсага кўнадиган бўлиб боравераркан... юмшоқ бўлиб қоларкан...»

Мамлакат Шукуровна шу тахлит хаёл суради-да, негасир, нимадандир афсус чекади. Ундан-бундан эшитгани, баъзан оиласи билан туппа-тузук, аҳил яшаган эрлар ҳам ёши бир жойга борганда бошқа аёлнинг меҳрини кўмсаб қолишини ўйлайди-ю, тушунолмади яна ажабланади. «Эл-юртнинг ғазаби, гап-сўздан ҳам қўрқмай, бола-чақаси, уйини ташлаб, «аҳмоқгарчилик» йўлига киришлар... Шулар аҳмоқгарчиликми? Эҳтимол, уларнинг кўнглига диққат-эътиборми, оддийгина самимиятми, нимадир етишмай қолар?..» Мамлакат Шукуровна азалдан инсофли бўл-

гани учун ҳам ҳаётдаги ҳар бир омадсизликнинг сабабини аввало ўзидан қидиради... Обдан ўйлаб, ўзини у қадар айбдор ҳис этмагандан кейин ҳам... бари бир ўзини қийнаб, ўзини азобга солади. «Ҳамма қилич қайраб, қасд олишнинг кетига тушиб кетса, унда нима бўлади? Эҳтимол, бу бошқаларга тўғри келар, аммо мен бундай қилолмайман, юзим чидамайди... Бағрикенглик билан адашганнинг хатосини кечира билиш ҳам катта мардлик, чин инсоний фазилат эмасми?..»

Мамлакат Шукуровна шунақанги хаёлларга, айрим кишиларнинг таъбирича, «осуда турмуш»га мойил аёл. У ҳаётда бир иш қилиб, кейин уни эслаганда юзини чангаллаб юрадиган одамлар тоифасидан бўлгани учун ҳам Искандарга сира гард юқтиргиси келмайди. Шунинг учун ҳам у ўша хунук гапни эшитгани ҳамоноқ марҳума онасини, унинг ҳаётнинг ўзи каби ҳаққоний сўзларини эслади. Кейин шумхабар олиб келган дугонаси кўзига ёмон кўриниб кетди. «Ичига солиб қўя қолса ўларканми, нима қиларди мендан суюнчи олиб?! Кимга қарама, бировни тўғриламоқчи бўлади... Ҳеч ким шу ишни ўзидан бошламайди... Суриштириб келганда, ҳар бир одам ўзига хон, ўзига бек асли. Кўпинча мана шу туйғуни оёқ ости қилишади. Ваҳоланки, одамни одам қилган ҳам, уни олға интилтирган ҳам шу туйғу...» Мамлакат Шукуровнанинг алам билан ўйлаётган хилма-хил фикрлари шу зайлда чувалашиб, мураккаблашиб кетди-ю, худди ўзи ҳам охирини тополмайдигандай, лоқайдлик билан телевизорга тикилди. Аллақандай бир ҳужжатли фильм намоиш этилаётган эди. Камчатка ярим ороли бўлса керак, бири-бирдан қўрқинчли тик қоялар кадрдан ўтяпти. Сал нарида эса поёнсиз денгиз ҳайқиряпти. Осмон бўйи тўлқинлар югура келиб ҳар қояга урилганда шундай даҳшатли ўкирик кўтарилдики, телевизорда кўриб ўтириб ҳам одамнинг юраги

орқасига тортади. Тўлқинлар шовиллаб пастга ўзини ташлайди, бир дақиқа денгиз қаърига кириб йўқолади. Сал ўтмай баттар кучайиб, худди ўчакишгандай янаям даҳшатлироқ шиддат билан қояга келиб урилади ва яна ўкирганча орқага қайтади... Мамлакат Шукуровнанинг хаёли неча кундан бери фақат бир йўналишда ишлаётгани учун шу манзарани ҳам у беихтиёр дугонасининг гапига улади. «Кучли қаршилиқ фақат кучли қаршилиқни юзага чиқариши мумкин... Қоя билан денгиз олишувини қаранг... Қоя ўрнида текислик бўлгандами... тўлқинлар тезда «ювошланиб», қумликларга сингиб кетарди...»

Бу фикри бирдан ўзига ҳам эриш, қандайдир ожизлик белгисидай туюлди-ю, ошхонада овқат қилаётган қизига «мен ташқарини айланада келаман», деди-да, уйлари рўпарасидаги хиёбонга чиқди. Кеч куз бўлса ҳам ҳали унча совуқ тушмаган, аммо салқин этни жунжиктирарди. Барглари сарғая бошлаган дарахтларга шабнам ёққан. «Азобланияпманми, демак, ҳали кучим бор экан. Яшаётган эканман! Лекин қандай яшаш эса... қўлимдан келгани шу! Минг уринмай, бари бир бировлар ўргатгандай яшаёлмайман. Азобларим ҳам — менинг азобларим, қувончларим ҳам — фақат ўзимники. Буларни ҳеч ким менчалик билмайди... Қўлимдан келганча яшаяпман, лекин ҳалол яшаяпман. Бунга истаган пайтда кафил бўла оламан...»

Дарахт баргларидаги шода-шода шудринглар ботаётган қуёш нурида бирдан оловланиб кетди. Мамлакат Шукуровна уларга суқланиб қараркан, салгина эпкинда ҳам ерга узилиб тушай деётган бу исирға дончалар бутун табиатга ва одамзод қўнглига буюк бир жозиба, азалий тиниқлик ва туганмас чирой бахш эта олишига ҳайратланар эди. Аммо у шудрингдек тоза, шудрингдек беозор ҳаётини эса у қадар тасаввур этолмас эди...

МАКТАБ ДЕРАЗАСИ

Шаҳарда архитекторман...

Уйим бундан икки йил бурун солинган ҳашаматли Пионерлар саройининг шундоққина рўпарасида. Беш қаватли, ойнабанд бу саройга қараганимда, ҳар гал уни парвозга ҳозирланаётган афсонавий қушга ўхшатаман. Ҳозирги болаларимизнинг коинот сари интилувчи учқур хаёлларига монанд тарзда солинган шу муҳташам бино ҳаммавақт завқимга завқ қўшади. Йўқ, йўқ, архитектор бўлганим учун эмас! Асло!

Дилимга хуш ёқадигани — бу ердаги саранжом-саришталик, покизалик, болаларнинг ўзлари каби маъсумлик, мусаффолик... Одатда, биринчи қаватдаги спорт залининг чироғи тунлари ҳам алламаҳалгача ўчмайди. Неон лампалари нурида залда гўжгон ўйнаётган болалар худди аквариум ичида юрган баликларга ўхшаб кўринадилар.

Май байрами арафаси эди.

Эрталаб тўсатдан Пионерлар саройи томонда бир нарса қарс этиб сингандек бўлди. Деразадан қараб, аввалига ҳеч нарса сезмадим. Кейин бирдан ён томондаги фойенинг тўртбурчак митти деразаларидан бири чил-чил синиб, ерга отилиб тушганини кўрдим. Қараб турсам, кетма-кет яна синяпти...

Шоша-пиша кийиндим у ташқарига чиқдим. Йўлни кесиб ўтиб, фойе томондан иккинчи қаватга кўз таш-

ладим: кимдир ҳамон қарсиллатиб ойна синдирыпти!
(Фойенинг ўша томони — биринчи ва иккинчи қават
қўшилиб кетган — яхлит ойнаванд девор эди. Энди
бетон «кўзча»лар орасига ўрнатилган ойналар худди
шахмат тахтачаси шаклида жойлаштирилган эди).

«Ким экан у тентак одам?! Нега ҳаммаёқни хона-
вайрон қиляпти? Наҳотки, ҳеч ким кўрмаётган бўл-
са?!»

Шу хаёл билан дарвозадан айланиб ўтдиму фойе-
га қараб югурдим. Борсам, бир эмас, икки киши бе-
малол «эшак» нарвонларга миниб олиб, болғача би-
лан бут-бутун дераза ойналарини уриб синдириш-
япти.

— Ҳой, нима қиляпсизлар?! Эсларинг жойидами
ўзи?— қичқириб юбордим.

Устида коржома, қўлига брезент қўлқоп кийиб ол-
ган ўрта ёшлардаги «уста» ҳайратдан гарангсиб қол-
ганимни кўриб, «парво қилманг», дегандай илжайиб
қўйди. Кейин болғачасини иккинчи қаватга ниқтаб:

— Ана, бошлиқдан сўранг. Биз буюришганини қи-
ламиз,— деди-ю, хиёл чанг ўтирган, аммо бут-бутун
«кўз»лардан яна бирини қарсиллатиб синдирди.

Директор кабинетига қараб чопдим. Эшиги қулф,
ҳали ишга келмаган экан. Хунобим ошиб, тагин боя-
ги «уста» ҳузурига қайтиб келдим:

— Тайинларинг борми ўзи?! Нега синдирыпсиз-
лар, ахир, увол-ку? Халқ мулки-ку, бу!

«Уста» гапимни эшитмагандай пинагини ҳам буз-
мади, шериги эса:

— Биз кичкина одаммиз,— деди-да, яна ишини
давом эттираверди.

— Нима, ўргатилган маймунмисизлар? Қаллала-
рингиз йўқми?

«Уста» менга бир ўқрайиб қаради-ю, энсаси қо-
тиб:

— Кимсиз ўзи!— деди «эшак»ни бутун ойналар томонга сура туриб.

Гапирганим билан буларга бари бир кор қилмаслигини сездим у жадаллаб ҳовлига тушдим. Турли хил эълонлар ёпиштириб ташланган доска рўпарасидаги қоровулхонага югуриб бордим. Қирқ ёшлардан ошган, мошранг духоба дўппи кийган қоровул энгашиб плитада чой қуяётган экан. Мени аввал ҳам кўриб юраркан шекилли, эски танишлардай очилиб саломлашди. Директорни сўрадим.

— Бир оз кеч келадилар. «Хўжайин» кеча нақ ярим кечада кетганлар. Ишлари зиқ жуда. Майрам олдидан қандайдир зўр йиғин шу ерда бўлар эмиш. Катталар айтишибди.

— Ановилар нега бутун ойналарни синдиришяпти?

Келиш мақсадимни у энди тушуниб, қаддини ростлади, унинг кўз қарашидан «нима иши борикин-а?» деган маънони уқиш мумкин эди. У елкасини учирди. Кейин дўпписини олиб, жиягини тортиб-тортиб, кафтига қарсиллатиб урди-ю:

— Айтяпман-ку, катта йиғин бўлади,— деди гўё хижолат чеккандек.— Вақт зиқ. Катталар шошираётган эмиш.

— Хўш, ахир, бутун турган ойналарнинг бунга нима дахли бор?

У, «э, бари бир, тушунмайсан», деган қиёфада елкасини қисди ва:

— Мулла ака, мен... кичкина одамман, мен фақат шу ерга кўз-қулоқ бўлиб туришни биламан, бошқаси билан ишим йўқ,— деди.

У ҳали гапини тугатмасидан ҳовлига «газик» машинаси кириб келди. Қоровул «ана, ундан сўранг», дегандай ишора қилди, ўзи эса машинада келган кишига пешвоз чиқиш учун йўрғалаб кетди.

Машинадан эллик беш ёшлар чамасидаги чуваккина малла бир одам туриб келди. У қоровул билан

сал нарироқда бир-икки оғиз гаплашиб олгандан сўнг, менга қараб қўйди. Сўнгра аллақаёқларга қўлини бигиз қилганча қоровулга нимадир топшириқ берди-да, мен томонга қараб кела бошлади. Қоровул шошапиша бино орқасига ўтиб кетди.

Бу киши, ҳойнаҳой, директорнинг хўжалик ишлари бўйича муовини бўлса керак, деб ўйладим. Чунки директорни танир эдим. У яқин келиб, менга бошдан оёқ разм солиб чиқди. Кўзига анча ушоқ кўриндим шекилли, «хизмат?» деди. Лекин бу менга «сиз ўзи кимсиз?» дегандай туюлди.

— ...архитекторман...

— Жуда яхши. Хўш, хизмат?— деди у яна бояги оҳангда.

— Кўчанинг нариги ёғидаги уйда тураман. Қарасам, кимдир ҳадеб ойна синдирапти.

— Тўғри. Ажабланманг, янглишмагансиз.

— Бу нима деганингиз?! «Уста»ларингиз ҳам...

Гапимни тугатмасимдан у оғзимдан илиб кетди:

— Оғайни, бу ёқда байрам келяпти! Ундан олдин саройимизда республика слёти бўлади. Бошқа шаҳарлардан ҳам меҳмонлар келишади. Орада бор-йўғи бир ҳафта вақт қолди...

— Тавба, унда бутун ойналар нега синдириляпти?

— Архитекторман дедингиз-а! Яшанг! Аслида сиз ҳам айбдорларнинг бирисиз. Дераза ҳам шунақа бўладими?! Очилмаса, ёпилмаса, қўл учида замаскалаб кетишгану вассалом. Яна дераза зихларининг қалинлиги-чи... ярим метр ичкарига қўл тикқанингда зўрға ойнага қўлинг тегади.

Нима демоқчи бўлаётганига ҳамон тушунмай, директор муовинига тикилганча турибман.

— Бошлиқлар кўриб, ойналарни тозалаб артасизлар, дейишди. Аксига олиб, фаррош аёлларимизнинг бари грипдан тутдай тўкилишган. Кейин маслаҳатлашиб, ойналарни янгилаб қўя қоладиган бўлдик.

Бари бир омборда эллик яшик ойнамиз зах босиб ётибди. Бизга шуниси осонроқ тушади.

— Э-ҳа... бутун ойналарни синдиришга ичингиз ачимайдими?

— Ачийди, ўртоқ архитектор, ачийди... Лекин вақт зиқ. Иложимиз йўқ. Арзимаган шу ойнани деб ким гап эшитишни истайди?..

Кейин у «хўп, оғайни, гап тамом», дегандай бош лиқиллатиб қўйди.

Пионерлар саройидан оғир бир кайфият билан чиқдим... Кўчада кетяпману юрагим ғаш, аниқ бир фикрга келолмай бошим гаранг, нимагадир қаттиқ алам қилар эди. Наҳотки, чил-чил синиб тушаётган бутун-бутун ойналар «арзимаган» нарсалар бўлса? Бунақанги нонкўрликни умримда биринчи кўришим эди. «Арзимаган шу ойнани деб...» — қандай тили айланди унинг?!

«Арзимаган шу ойнани деб...» Э, тавба? Наҳотки, айрим кишиларнинг хотираси шу қадар саёз бўлса? Яқингинадаги гапларни дарров унутиб юборса?.. Мен унутолмайман... чунки ўз кўзим билан кўрганман... унутолмайман!..

* * *

Урушдан кейинги йиллар эди. Янглишмасам, олтинчи синфда ўқир эдим.

Дарс тугашига беш минутча қолганда синф эшиги оҳиста очилиб, вожатиймиз Василя опа бош суқиб ичкарига қаради. Доим соқоли ўсиб, ўнг кўзи ёшланиб юрадиган, бармоқлари папиросдан сарғайган алгебра ўқитувчимиз Василя опага қараб: «Эсимда, хотиржам бўлаверинг» дегандан сўнг вожатийимиз яна оҳиста эшикни ёпди. Ўқитувчи уй вазифаларини бера бошлади.

Лекин қўнғироқ чалинган заҳоти у ўрнидан турди-да, «Қосимов!» деди менга қараб. Чўчиб тушдим.

Китоб-дафтарларимни папкамга солаётган жойимда ҳайрон бўлиб унга тикилиб қолдим. У: «Сиз кетманг, гап бор», деди. Шунда ўртоқларим ялт этиб менга қарашди. Айниқса ҳар куни ҳазиллашиб, қувлашиб бирга кетадиган маҳалладошларим туртиниб-суртиниб, атайлаб ивирсиланиб, синфдан чиққилари келмасди; улар нима бўлганини билишга қизиқиб қолган эдилар.

— Болалар, сизларга рухсат! Тезроқ қимирланглар!

Маҳалладошларим ноилож бирин-кетин чиқиб кетишди. Уқитувчи журнални варақлаб-варақлаб кўрди-да, охири тап этиб ёпди. Кейин менга «юринг», деб индамай кўчага бошлади. Юрагим ўйноқлаб кетди. Айниқса, биз шу ўқитувчидан жуда кўрқар эдик. Битта гапини қайтарсак ҳам сўрамай-нетмай ёмон баҳо қўйиб қўяверишидан юрагимиз безиллар эди.

Икковимиз ҳовлига чиқдик. Пионерлар хонасига олиб киради шекилли, деб ўйладим. Йўқ, тўппа-тўғри директор кабинетига юрди. Юрагим баттар дукиллаб кетди. «Бирор номаъқул иш қилмадимми ўзи?» деб ўйлай бошладим. Йўқ, бировдан, айниқса директордан танбеҳ олишга арзийдиган иш қилганимни эс-лолмадим.

Зинага етиб борганимда тўхтаб қолдим. Уқитувчимиз енгимдан ушлаб, «гап бор, ука» деб, директор хонасига етаклади. Эшикдан кириб ўзимни йўқотиб қўйдим. Чунки директоримизга ҳали шу пайтгача унинг кабинетига сира юзма-юз келмаган эдим. У бурчакка қийшайтириб қўйилган ҳашамдор столи ортида сийрак сочларига панжаларини суққанча қовоғини уюб ўтирар эди. Девор томондаги диванда эса адабиёт ва география ўқитувчиларимиз. Алгебра муаллимимиз кўрсатган стулга бориб ўтирдиму шундагина салом бермай кирганим эсимга тушиб бирдан

қизариб кетдим, ўрнимдан туриб салом бердим. Директор кулиб бошини ирғаб қўйди.

Шу пайт кимдир эшикни жонсизгина чертди. Директор баланд овоз билан «киринг» дегандан кейин Василадан опа ичкарига бош суқиб, «мумкинми?» деди жилмайиб. Директор: «Кириг, Василахон, киравиринг», деб хиёл ўрнидан қўзғалиб қўйди. Вожатийимиз менинг рўпарамга келиб ўтирди.

— Ростини айт,— деди директор дабдурустдан менга қараб,— ойнани сен синдирдингми?!

— Қайси ойнани?— ҳайрон бўлиб ўрнимдан турдим.

— Ўзингни гўлликка солма. Утир! Кўрмаяпсанми!

Ҳақиқатан ҳам кўрмаган эканман: кўча тарафдаги деразанинг катта кўзи синган, бурчакларида майда-чуйда қирра-парчалар илиниб қолган эди.

— Энди эсингга тушдимми?— деди директор индамай қолганимни ўзича йўйиб.

— Мен синдирмадим!— дедим хўрлигим келиб.

(Қап-катта одам қилмаган ишингни қилдинг деб ўтирса, алам қилар экан! Яна тўғриси айтсанг, ишонишмагани-чи!.)

Йиғлаб юбордим.

— Йиғлашингдан фойда йўқ,— деди вожатийимиз Василадан опа ҳам бирдан қўлини бигиз қилиб. У шунчалик юмшоқтабиат аёл эдики, бу сўзини эшитганимда қулоқларимга ишонмай, ростдан ҳам ўша гапирдим, деб унга тикилганча анграйиб қолдим. Ҳа, гапирётган нақ Василадан опанинг ўзи эди:— Аввалроқ ўйласанг шундай бўлмас эди. Мирҳошим Саидович!— Василадан опа директорга юзланди.— Кеча кечқурун ойнангиз қарсиллаб синган заҳоти югуриб кўчага чиқсам, Қосимов муюлишда қочиб бораётган экан. Мени кўрди-ю...

— Биз «аскар-аскар» ўйнаётган эдик,— дедим ўпкам тўлиб, бирдан кечаги ўйинимизни эслаб.

— Топган жойларингни қара-я!— деди алгебра ўқитувчимиз, ёшланиб турган ўнг кўзини муштининг орқаси билан артиб.— Шундоқ «граната» ирғитаман деса, шарт ойнага теккан-да кетган, шундайми?

Директоримиз «хўш, сиз қандай фикрдасиз?» дегандек география ўқитувчимизга қаради. У буни дарров сезиб, худди тепасида биров зўрлаб тургандай шоша-пиша жавоб қайтара кетди:

— Мен ўз кўзим билан кўрганим йўғу... лекин шамол бўлмаса дарахт бекорга қимирламайди. Ҳайронман, Қосимов тартибли бола эди. Бироқ ойнани билмай синдириб қўйган-да... Шундайми, Қосимов?

— Мен синдирганим йўқ. Биз тош отиб ўйнамаймиз, ёғоч тўппончада ўйнаймиз. Ана, папкада,— дедим ёшимни артиб.

— Хўш, нега унда ўзингдан-ўзинг тош отиб ўйнамаймиз деяпсан?— Алгебра ўқитувчимиз гўё мени ўғирлик устида қўлга туширгандай дик этиб ўрнидан турди.

Очиғини айтсам, бир зум ҳанг-манг бўлиб қолдим. Алгебра ўқитувчимиз ўша заҳоти директорга қараб, «ана, кўрдингизми!» дегандай имо қилиб қўйди.

Директор столида турган бир-иккита қоғозни йиртиб-йиртиб, бурчакдаги саватга ташлади-да:

— Гап тамом, ойнани сен синдиргансан!— деди чўрт кесиб. Сўнг вожатийга юзланди. — Василахон!

Директор вожатийга энди бир нима демоқчи бўлиб турганда эшик очилиб, мактаб қоровули Алихўжа ота кириб келди. У қўлидаги буғи чиқиб турган чойнакни пиёласи билан директор столига олиб бориб қўйди. Қайтиб чиқиб кетаётиб, негадир остонада тўхтади, менга тикилиб қолди.

— Йигитчани хафа қилиб қўйибсизлар-ку,— деди у йиғлаётганимни кўриб, худди мени юпатмоқчи бўлгандай.

— Ойнани шу синдирибди,— деди директор.

— Йўқ-э, ким айтди?— Алихўжа ота директорга юзланди.

— Мана, Василахон кўрибди,— деди Мирҳошим Саидович.

Алихўжа ота Василага опага қаради, вожатийимиз эса бундан бир неча минут аввал айтган гапларини яна бир бошдан қайтариб чиқди. Фақат қизиқ устида бир-икки ёлғон ҳам қўшиб юборди:— Мени кўриши билан ранги ўчиб, ўзини муюлишга урди.

— Бошқа бировни адаштираётгандирсиз, Василахон...

— Ҳали кўздан қолганим йўқ!— деди Василага опа чолнинг гапига гаши келиб.

Алихўжа отани мактабда катта-кичикнинг бари ҳурмат қилар, ҳатто баджаҳл алгебра ўқитувчимиз ҳам унинг ёнидан ўтаётганда қўлини кўксига қўйиб, салом берганда... негадир қувониб кетар эдик.

— Янглишяпсиз, қизим, янглишяпсиз,— деди Алихўжа ота қатъий, ўз гапига юз фоиз ишонгани учун.— Ҳа, тўхтанг-чи, муюлишга бурилаётганда ранги ўчиб кетганини қаёқдан кўра қолдингиз? Ахир, бир чақиримдан ҳам узоқ-ку, ораси. Ойна синиши билан кўчага чиққан бўлсангиз, бола фақир қандай қилиб ўша заҳоти муюлишга учиб бориб қолдйкин?

— Мактаб мулкани сақлаш аслида сизнинг ишингиз эмасми?— деди алгебра ўқитувчимиз киноя қилиб,— ўзингиз қоровул бўла туриб, ойнани ким синдирганини билмайсиз-да... яна бировнинг ёнини оласиз?

Алихўжа ота диққати ошиб, қўлини силтади:

— Ҳой, муаллимлар! Сизлар нега индамай ўтирибсизлар? Шу боланинг қўлидан шунақа иш келадими, айтмайсизларми!— Қоровул адабиёт ва география ўқитувчимизга қаради. Улар директорга бир кўз ташлаб олишди-ю, елка қисиди.

— Василахон!— деди директор боя чала қолган

гапини давом эттириб,— эртага отасини чақиртиринг.

Ичимга бирдан муз югургандай бўлди. Шу пайтгача умримда бирон ўқитувчидан дашном эшитмаганим учун бу гапдан вужудим титраб кетди. Баттар ўзимни йўқотдим.

— Болани бекор хафа қиляпсизлар, қўйинглар-эй!— Алихўжа ота ўрнидан турди.— Бир парча ойна ҳам одамдан азиз бўлиб кетибдими? Ойнани бу синдирмаган. Аниқ биламан, бу синдирмаган!

— Қосимов синдирган,— деди Василя опа ўжарлик қилиб...

Адабиёт ўқитувчимиз эса на у ёққа ва на бу ёққа қўшилолма, чурқ этмай турар эди.

Алихўжа ота кабинетдан чиқиб кетди. Хонадагилар бир дақиқа жим бўлиб қолишди. Кейин Мирҳошим Саидович менга қараб: «Майли, бораверинг, ўғлим», деди ҳамон қовоғини уйиб. Ҳовлига чиққанимда дарвоза олдидаги қоровулхонасида ўтирган Алихўжа ота мени кўриб ўрнидан турди. Елкамга қўлини қўйиб:

— Қўрқма, отангни чақиртиришса, ўзим тушунтираман,— деди-да, этигини қоқиб-қоқиб, яна гапида давом этди:— Хафа бўлма, одам шунақа қоқилиб-суқилиб катта бўлади... Муаллимларинг ҳам сени одам бўлсин, деб куйинишяпти-да... Бунга кейин тушунасан. Хафа бўлма.

Кўз ёшларимни арта-арта, бошимни эгиб, индамай кетавердим...

Сўнгра бир ҳафтагача отамни қачон чақиртиришаркин, деб хавотирда юрдим. Лекин чақиршмади. Орадан ўн кунча ўтгач, кўчада директоримизга дуч келиб қолдим. Шоша-пиша унга салом бердим. У кўлимсираб туриб, мулойим саломлашди-ю, ўтиб кетди. Демак, айбим йўқлигини билибди.

...Йиллар ўтди. Ҳозир архитекторман. Шаҳарда

хизмат қиламан. Яқинда иш билан болалигим ўтган ўша она қишлоғимга бориб қолдим. Кўп ўзгаришлар бўлиб кетибди. Янги мактаб қурилибди. Илгариги директор кабинети ҳозир омбор экан. Кўча тарафдаги темир панжарали миттигина деразани кўрганымда... юрагим орзиқиб кетди!

Мирҳошим Саидович пенсияга чиқибдилар. Кейин муаллимларимни суриштирдим: Васида опа колхозда кутубхоначи бўлиб ишлаётганмиш; алгебра ва география ўқитувчиларимизни... негадир аниқ эслаёлмадим, фақат алгебра ўқитувчимизнинг ҳаммавақт ёшланиб турадиган ўнг кўзи-ю, папиросдан саргайган бармоқлари ёдимда қолибди. Ҳатто фамилиясини ҳам унутибман.

Аммо мактаб қоровули!.. Худди кечагидек кўз ўнгимда. Қирғий бурни, меҳрибон қўй кўзлари, туртиб чиққан ёноғи... мактаб ҳовлисини ёғ тушса ялагудек саранжом-саришталаб қўядиган, директорга чой дамлаб берадиган сертомир, ёрилиб кетган қўллари... афсуски, бундан етти йил муқаддам янги мактаб қурилиши бошланган вақтда у қазо қилган экан. «Ҳой, муаллимлар, сизлар нега индамай турибсизлар? Шу боланинг қўлидан шунақа иш келадими, айтмайсизларми?»— деган сўзлари мудом қулоғим остида жангларга тургандай... Ваҳоланки, у умри бино бўлиб педагогикани ўқимаган... Дунёда шундай илм борлигидан ҳам беҳабар ўсган бўлса керак...

* * *

Болалигимдаги ўша воқеани нима сабабдандир яқинда бир эслаб қўйган эдим. Шунда кўпгина ўқитувчиларим назаримда тошбағир, болалик интилишлари ва хоксорлигига бефарқ қарайдиган, қаҳри қаттиқ, ҳиссиз одамларга ўхшаб кўринган эдилар...

Бугунги ҳодисадан кейин эса... ўзимдан-ўзим уял-

япман. Ўшанда мен ниманидир бир ёқлама, тор ўй-
лаганим аниқ эди! Мана ҳозир ҳам ишхонамда ўти-
рибману, Мирҳошим Саидович ва Василахон опалар-
ни яна кўз ўнгимда кўриб тургандек сезяпман ўзим-
ни. Эҳтимол, улар ўшанда хиёл тошбағирлик қилган
бўлишлари ҳам мумкин... Эҳтимол, арзимаган нарсა-
дан катта гап чиқариб, ноҳақдан-ноҳақ мени азоб-
лаб...

Аммо улар аслида... ўша муҳокама пайтида ҳам
менга дарс берган эканлар. Халқ мулкини кўз қора-
чигидек сақлаш, унинг ҳар мисқолига чуқур инсоний
муҳаббат билан қараш дарсини ўргатган эканлар!
Очигини айтсам, шу топда Василя опа билан собиқ
директоримизни яна бир кўргим, уларга чинакам шо-
гирдлик таъзимимни ҳадя этгим келиб кетди.

Довондан ошиб ўтишимизга ҳали анча бор. Машина шитоб билан тепаликка тирмашиб, оғир юкдан бортлари бетиним ғичирлаб бормоқда. Мотор қизиб кетишидан қўрқиб шофер газга унчалик зўр бермайди. Ора-сира ёш боладек машинасини мақтаб қўяди: «Балли-э, шу тиришқоққа, устидагиларининг ҳар бири салкам бир тоннадан келади-я...»

Шу алфозда юра-юра тахминан ярим соатлардан кейин довондан ошиб ўтдик. «МАЗ» аста-секин пастликка қараб туша бошлади.

— Йўлнинг оғири энди келади, бора-боргунча илонизи. Жийронга шу ерда сал дам берсаки дейман. Мулла ака, сиз нима дейсиз?

Шошиб турган бўлсам ҳам одоб юзасидан шоферга бир нима деёлмадим. Кабинадан тушдик. Шофер копотни очиб моторни титкилай кетди. Мен қаршимиздаги дўнгликка қараб юрдим. Узоқдан, пастликдаги водийдан йилт-йилт чироқлар кўзга ташланарди. Аста-секин қош қорайиб келмоқда эди...

Шофер ҳам ишини битирди шекилли, мойли қўлларини латтага арта-арта, япалоқ тош устига келиб ўтирди-да:

— Қани, пича тамадди қилволайлик,— деб қўлтиғидаги тугунини ерга қўйди. Дастрўмолини чиқариб бўйнини артаётганида тўсатдан:

— Буни қаранг, тағин ёддан кўтарилибди-я!— де-ди ўқниб.

Мен кулдим, чунки ўзим ҳам баъзи-баъзида (хотирамга ишонмай қолсам) шу шоферга ўхшаб даст-рўмолимнинг учини тугиб юардим.

— Қани, мулла ака, нонга қаранг. Ҳайрон бўлманг, индинга келинингизнинг туғилган куни эди, ўшанга зирак олмоқчийдм.

— Э-ҳа, шундайми? Яхши, яхши...

— Шундай қилиб, Назиртошни ёзгани кетяпман, денг. Арзийди! Танийман уни, аммо-лекин хўроз йигит-да ўзиям, экскаваторда сурункасига уч смена ишлаб қолган кунлари ҳам бўлган. Қани энди қонун йўл берса-ю, Алижонларни ҳам бурнидан ишқаб, ўшанақа тер чиқарадиган ишга боғлаб қўйсанг.

— Алижонингиз ким бўлди?

— Э, қўйинг!— шофер қўлини силтади.— Қаёқданам бир мушт туширган эканман ўша номардга, ма-на энди бошим ғалаванда чиқмай қолди...

Шофер оғзидаги нонни тез-тез чайнаб ютди-ю, кетидан папирос тутатди. Сўнг томоғини қириб:

— Ҳойнаҳой жанжалимизни сўрайсиз ҳозир, йўловчилардай қизиқувчан одам бўлмайди ўзи дунёда,— деб кулимсиради.— Хўп. Жаззаси кетишда жадалроқ юрамиз-да. Сиз ўзи қаердансиз? Тошкентнинг ўзиданми? Ҳа, яшанг. Менам Тошкентда турардим, учинчи автобазада ишлардим, ҳў ҳаммомнинг ёнидаги-чи? Бултур ўша автобазадан йигирматача шоферни Мирзачўлга пахта теримига жўнатишди. Ушаларнинг ичида мен ҳам бор эдим. Ҳазил-ҳузул билан кеч-гача ишлаймиз-да, тунда донг қотиб ухлаймиз. Оббо, тағин бошланди-я...

Шофер бир ёнга қийшайиб чўнтагидан жимитгина атир шиша чиқарди-да, пахта ҳўллаб жағ тишининг қавагига қўйди:

— Ҳар замонда тишим оғрийди. Зиғирдай атир

боссам тинаман қоламан. Бир хиллар туз, саримсоқ қўйишади, меники, ҳайронман, атирда босилади. Ҳў-ўш... Бир кун денг, теримга колхозчилар билан аралаш тушиб қолдик. Йигирма ёшлардаги дўмбоққина бир қиз ўнг томонимдаги эгатни танлаб, пахта тера бошлади. Юзи анордай, қалин қора сочларини яшил дуррачаси билан маҳкам танғиб олган. Офтобда қорайган қўллари шунақа эпчил ҳаракат қилардики, тупроқ орасида ётган михлар магнитга дувв этиб ёпишиб олади-ю, чаноқдаги пахталар ҳам чамамда қизнинг бармоқларига худди ўшандай ўзидан-ўзи учиб чиқаётганга ўхшарди. Санъатига маҳлиё бўлиб, тик турганча анқайиб қолибман. У бир зумдаёқ мени орқада қолдириб, анча нарига ўтиб кетди. Кейин бир гал фартуғини шиббалай туриб, орқасига қаради. Тикилиб турганимни кўриб, дарров кўзини олиб қочди. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, ана шунда юрагимга гулгула тушиб, худди томирларим бехосдан тез ура бошлагандай бўлди. Кўксимнинг қаеридир шиг этиб, бамисоли тинчгина турган сувга чўғ тушгандай жизиллаб кетди. Жадаллаб пахта тера бошладим, фикр зикрим қизга стиб олиш эди...

Ҳикоясидан ҳам бурун шофернинг ўзига қизиқиб қолдим. У мен кутгандан кўра ҳам сўзамолроқ чиқди. Ҳойнаҳой, у ўз кечмишини бошқаларга ҳам қайта-қайта айтиб берган шекилли, севги ҳақидаги баландпарвоз ташбиҳларини ҳазиллашиб айтяптими ё чиними ёки бошқалар қатори мени ҳам ҳайратга тушириш учун иложи борича безаб гапиришга уриняптими — билиш қийин эди. У энгини қайириб соатига қаради, вақтдан кўнгли тўлди шекилли, ҳикоясини яна давом эттирди:

— Бўйдоқликнинг нималигини биласиз, мулла ака. Ўзига муносиб умр йўлдоши топиб олгунча йигит киши озмунча сарсон бўладими, эҳ-ҳе... Йўқ, йўқ, кулманг! Сизга дилимдагини оппа-очиқ айтайми, ишқ-

нинг азобини чекмаган юракни... ўлай агар, юрак дегим келмайди! Унақа одам бировни ёлчитиб севолмайдиам...

У жингалак сочини панжалари билан тараб-тараб, бир оз хаёлга толди. Сўнг ёнида турган каттакон ғўдир тошни пастга думалатиб юборди-да, менга қараб ўзидан-ўзи кулимсиради:

— Насибахонни биринчи учратганимда мен ҳам бўйдоқ эдим, лекин ёшим ўтиб қолувди. Сабаби: армияга кетдим, ўзим хоҳлаб яна уч йил қўшимча хизмат қилдим, қайтиб келиб ўша автобазада ишладим, мана, ҳозир политехника институтида сиртдан ўқи-япман. Кўз очиб-юмгунча ўттизга чиқиб қўйибмиз, ҳадемай ота ҳам бўламмиз...

Бу сўзларни у шунчалик ички ҳаяжон билан, берилиб айтдики, унинг самимиятига жуда-жуда ҳавасим келди.

— ...Ушанда шунча уринсам ҳам бари бир Насибахонга етолмадим. Қайтага шошганимдан нуқул чала териб кетибман, Насибахон қайтишда эгатимга қараб бир-икки бошини чайқаб қўйган эди, бирам мулзам бўлдим. Кейин кун бўйи сарв қаддидан кўзимни узолмай, юрагим дукуллаб, ҳар бир қулай пайт келганда унга ўзимни кўрсатиб қолиш пайида юрдим: бировларнинг зилдай қопини инқиллаб-синқиллаб хирмонга ташиб бердим, бригадир минган от қочиб кетувди, орқасидан қувавериб зўрға тутиб келдим... Уша кун кечқурун эса алламаҳалгача ўртоқларимга роса эрмак бўлдим. Ичимизда Алижонга ўхшаш бир суюқроғимиз бор эди, исми Шодивой. Уша ҳадеб иккита гугурт чўпини қути орасига тикади-да, жиз-жиз ўт олдириб, биттасини, мен, биттасини Насибахон деб, шерикларимни кулдиради: гоҳ «мен» «Насибахон»га эгиламан, гоҳ тескариси бўлади... Кўзим илинай деган экан, яна ўша Шодивой бурчакдан туриб менга пичинг отиб қолди: «Ҳечқиси йўқ, қудуқни

битта одам қазигани билан сувини ҳамма ичади». Агар ўша пайтда менга биров оғиз-бурним аралаш мушт туширганда ҳам ўзимни бунчалик ҳақоратланган ҳисобламасдим! Худди думи босилган илондай, ақлимни йўқотиб ёстигим тагидаги темир кружкани олибману, куч билан Шодивойга улоқтирибман. Хайрият, у чап бериб қолди. Ўртоқларим ирғиб ўринларидан туришиб, босди-босди қилишди, орада қочган гапларни ҳазилга йўйишди. Лекин ўша кундан бошлаб Насибахон ҳақида бошқа бирон марта ҳам оғиз очишмади... Мана, сиз журналист экансиз, мулла ака, китобни бизга қараганда кўп ўқигансиз. Қани, айтинг-чи, муҳаббатни тўла-тўқис ёзиб, унинг сир-асрорини батамом очиб ташлаган китоблар дунёда нечта? Бу кулгили саволим учун кечирасизу, менимча, муҳаббат ҳақидаги ҳар бир китоб муҳаббат деган тенгсиз хазинани бойитади-ю, аммо ниҳоясига етказолмайди! Муҳаббатнинг кучи ҳам, муҳаббатнинг мавҳумлиги, муҳаббатнинг лаззатию унинг ништарлиги ҳам мана шунда бўлса керак. Бўлмаса нима, умримда ҳеч вақо кўрмабманми жуда?! Нечта қўшни қизлар соямга салом бериб юришарди, бир мақтаниб қўяй! Лекин муҳаббат деган нарса мени келиб-келиб ўзга жойда, бутунлай нотаниш бир қизнинг қоп-қора кўзларида асир этди...

Ўз ишқини ҳикоя қиларкан, овози борган сари майинлашиб, титраб эшитилар, шундан бўлса керак — бояги шубҳам энди ўзимга ноўриндай туюлар, унинг бир оз ошириб бўлса ҳам, аммо самимият билан гапираётганига энди ишончим комил эди.

Икки-уч кундаёқ анча синашта бўлиб қолдик. Шанбада ишдан кейин район марказига тушиб кино кўрмоқчи бўлдик. Учрашадиган жойни кўздан четроққа белгилаб, кунботарда олдинма-кейин пахтазордан чиқдик. Лекин, очигини айтмай, ҳали шу пайтгача икковимиз ҳам севгимиз ҳақида лом-мим деб

оғиз очмаган эдик. Мен унинг олдида тилим дудуқла-
ниб зўрға гапирсам, у гоҳ қизарар, гоҳ чуқур ўйга
ботиб қолар, гоҳ синамоқчи бўлгандай менга қаттиқ
тикиларди. Бу синовчан нигоҳлар замирида тенгсиз
бир изтироб ётганига мен содда ўша пайтда сира-
сира тушунмабман... Хуллас, у ўша кунни айтган вақти-
дан анча кечикиб келди. «Роса кутдингизми, Раҳима-
ни кийинтиргунимча...» деб, икки-уч ёшлар чамасида-
ги қизчани кўрсатди. Қизча кўғирчоғини кўксига бос-
ганича мендан ётсириб турарди. Ўтакетган нодон
бўлмасам ўшанда дабдурустан: «Бу синглингизми?»
деб сўрайманми?! Бир маҳал энгашиб ботинкамнинг
боғичини танғиётсам, қизалоқ: «Ая, уйга кетамиз»,
деб қолувди, чўчиб тушибман. Ялт этиб Насибахонга
қарадим, бечоранинг кўзларида ғилт-ғилт ёш... Ке-
йин кино қолиб, анҳор четидаги чимда ўтирганимизча
узоқ вақт ҳасратлашдик. Ота-онаси Насибахонни
зўрлаб эрга беришган, эрга бергандай мол-дунёси-
га қизиқиб, хотин қўйган одамга беришган экан. У
виждонсиз ярим йил бирга туриб, Насибахонни ҳам
кўчага ҳайдаб юборибди. Бор гап шу...

Шофер гап шу эрга келганда синовчан назар таш-
лади-да, давом этди:

— Қани, сиз нима дер экансиз бунга? Бошимдан
ўтганни кимга гапирсам, мана шу эрга келганда,
хайронман, сира ишонишмайди... Мен сувга термил-
ганимча Насибахон билан ёнма-ён ўтирибман. Тиз-
замда қизчаси, қўли толиб кетганда олган эдим, бо-
ла-да, бирпасда ухлади-қолди. Мундоқ ўйлаб қара-
сам, у менга етти ёт бегона, капаратчи Алижоннинг
қизи. Лекин хоҳ инонинг, хоҳ инонманг, ўша қизча-
ни мен сира бегонага ўхшатолмадим, уни худди ўз
фарзандимдай авайлаб кўтариб ўтирардим. Насиба-
хонга бўлган меҳрим тиззамда беғамгина ухлаб ётган
шу гўдакни ҳам ўз оғушига ўраб-чирмаган эди. Ўзи
шунақа бўлади, бировни севиб қолдингми — ҳатто

мушуги ҳам кўзингга фаришта кўринаверади... Бу гапларим ҳазил, албатта.

Пешонасига томган ёмғир шоферни сескантириб юборди. Иккаламиз ялт этиб осмонга қарадик. Ой юзига худди қора дока тортилгандек хиралашиб қолган, тепамизни қуюқ булут босган эди.

— Энди турдик бўлмаса, бу ёғи йўлда,— деди шофер рўмолчасини йиғиштираркан. Сал ўтмай машина бурилишлардан ўтиб, тўғри йўлга тушиб олгач, у яна ҳикоясини улаб кетди:

— Хулласи калом, мулла ака, ўша жувонга уйландим-да, автобазадан бўшаб колхозга келдим. Уч хонали уй беришди. Мана шунга ҳам ҳадемай бир йил бўлай деяпти... Боя Алижон билан жанжалимизни айтдим-а? Менга қолса ўшаминан тенг бўлиб ўтирмасдим, ўзи мажбур қилди. Бетайинлигини қарангки, бир кун ўлардай ичиб, кечқурун бизникига келибди! Нуқул дарвозани тепади. «Хўш, нима?»— деб чиқсам, «Насибани чақир»,— дейди. «Бор, бор, тошингни тер!» деб жавобини бердим. У сурбет бўлса уялмай-нетмай: «Боламни кўргани келдим», дейди-я! Қаранг, номарднинг гапини! Бунисига нима дейсиз! Бир мушт билан онасини учқўрғондан кўрсатиб қўярдим, ҳар қалай, қишлоқда янги одамман, истиҳола қиламан! Кейин орада хотин, жиққамушт бўлиб юришнинг ўзи шармандали гап. Иложи бўлса-ю, билинтирмайгина тилини бу ёққа суғуриб олсанг!..

Йўл яна бурилишларга келиб тақалиб, шофер чалиғиб қолди. Орадан беш-ўн минут ўтгач, тагин текис йўл бошланди.

— Қўйинг-чи энди, у десам у деди, бу десам бу деди, қулоғимнинг тагида хира пашшадай гингиллаб тураверди. «Ҳали талоғини бермаганмиз-ку, бу ёғи нима бўлади?» деб, мени масхара қилган бўлди. Қарасам, борган сари суйилиб, гандираклаб ичкарига кирапти. Уйда ўзи Насиба бетоброқ ётган эди, ала-

мим ҳам, ғазабим ҳам шу бўпти денг, юзига жиқ этиб бир мушт туширворсам бўладими, қоп-қора қон бўлди. Ўзингиз ўйланг-да ахир, кемани кўтарган дарё ҳам вақти келса тирноқдай темирни кўтаролмайди-ку!.. Шунга энди Алижон акт туздирган. Индинга яна милицияга боришим керак. Биламан, ҳеч иш чиқмайди-ю, лекин вақт бекорга кетади-да, мулла ака, вақтга ачинаман!..

Шофер жим қолди. Олдинда эса қишлоқ чироқлари равшан порлаб, кўзни қамаштирарди. Сал юрганимиздан кейин чапга бурилиб, цемент кўприкдан ўтдик, шунда шофер чуқур бир хўрсинди-да:

— Мана шунақа ишлар, мулла ака...— деди.

Қишлоқ меҳмонхонасига етганимизда машинадан тушдим. Шофер ҳам тушди. У қаршидаги магазин витринасига яқин борди-да, жавдир-жавдир қилиб нимадир қидира бошлади. Қарасам, тилла зиракларни кўздан кечиряпти...

— Назиртошга биздан ҳам салом айтинг, Қодирдан десангиз биледи ўзи,— деди-ю, мен билан қўл сиқиб хайрлашди.

Машина узоқлашиб кетди, аммо ундан анча вақтгача кўз узгим келмади. Устидаги баҳайбат қувурларнинг ғажир-ғужури меҳмонхонага кириб кетганимда ҳам анчагача қулоғимда жаранглаб турди...

УЙҚУСИЗЛИК

Бегмат Суннатов кўзини юмди...

У, бир-бирига салом бераётгандай эгилиб ўсган икки туп жийда дарахти остидаги салқин супага солинган тўшакда чалқанча ётганча, бугун ҳам таъби хира, ҳали-бери ухлолмаслигини яхши биларди. Кўз юмиш унга машаққатли оғир ишдек туюлар, кўзини юмса, чаккалари тиришиб, қош-қовоғи тортилиб кетаётганга ўхшайверарди. Бунинг устига худди рўпарасига келиб тўхтаган баркашдай ой ҳам асабига тегар, кўзини чирт юмиб ётгани билан ёруғ нур қайрилиб қолган киприкдек кўз соққасига ботар эди.

«Одамлар қандай ухлайди-а?..»

Бу, унинг бировга ҳавас қилишими ёки ичи куйишими — билиб бўлмасди... Ҳозиргина дашном еб, қирғинбарот сўккани иккала ўғли ҳам айвонда бемалол ҳеч нарса бўлмагандай пиш-пиш уйқуни уриб ётишибди... Бегмат Суннатовнинг эса юраги симиллаб, нафаси қисияпти. Яна ўша эски дарди қўзидими ёки ичидаги ҳасад зулуги тўлганиб кетдими — буни ўзи ҳам ажратолмасди. Нафсиламрга, ҳамма донг қотиб ётса-да, Суннатов уйғоқ бўлса! Ваҳм босмайдими, ахир!

Бегмат Суннатов чаккалари тиришса ҳам кўзини очмади. Аксига олиб, бром дориси ҳам тугаган экан... Боши ғувуллаб, қулоғининг ичи тўхтовсиз шанғиллаб

турса ҳам, баттар қайсарлиги тутиб, кўзини қаттиқ юмганча ётаверди. Тўсатдан шундоқ тепасида, том бўғотида бўлса керак, бутун тунга таҳдид солиб, дайди бир мушук жон-жаҳди билан миёвлай бошлади. Бегмат Суннатов аввалига ажабланди: «Мушуклар кўкламда мов бўларди-ку? Ҳозир — июнь...»

У баттар жини кўзиб, кун дим бўлса ҳам бошини чойшабга ўраб олди. Димиқиб, терлаб кетгач, зарда билан устини очиб ташлади. Бошини ўраб ётганида мушукнинг овози чуқур қудуқ тагидан эшитилаётгандек эди, энди бўлса мушук эмас, бамисоли қутурган одамнинг чинқириғига ўхшаб тўппа-тўғри асабини пармаларди.

— Падарингга лаънат!— деди у ирғиб туриб. Супадан сакраб тушаётиб, чойгумга қоқилиб, мункиб кетди. «Падарингга лаънат!» деди у яна зирқираб оғриётган тўпиғини ушлаб. Энди буни у мушукка қарата айтдими ёки оёқ остидаги қақир-қуқурларни йиғиштириб қўймаган болаларини сўкдими — англаш қийин эди. Қараса, катта бир тарғил мушук ойдинда бўғот четидан лип-лип ўтиб боряпти, белни эгиб, думини тўлқинсимон ўйнатиб-ўйнатиб қўяди-да, худди сичқон пойлаётгандек тумшугини ерга тираб, бирдан қаттиқ миёвлаб юборади. Бегмат Суннатов мушук қочиб кетмаслиги учун деворни паналаб унга яқин борди-да, ерда ётган катта бир кесакни ола солиб, чириллатиб отди! Мушук кутилмаган бу ҳужумдан ўтақаси ёрилиб, лип этиб сакраб, кўздан ғойиб бўлди. Аммо Бегмат Суннатов жаҳл билан отган кесак томда майдаланиб-майдаланиб бориб, қўшнининг ҳовлисидаги олма дарахти устига шовиллаб тушди. Олмага боғлаб қўйилган ит ваҳима билан ақиллай кетди. Бир зумда бутун маҳаллани ит овози босди.

— Падарингга лаънат!— деди Бегмат Суннатов ва бирдан аввалги қўшнисини эслаб кетди. У ит-мушукни ёқтирмасди-ю, бироқ ҳовлисида нечта дарахт

бўлса — ҳаммасига тўрқовоқ илиб ташлаган эди. Энди теварак-атроф тинчиб, энди бундай кўз илиниши билан беданаларга жон кирарди... Бегмат Суннатов шикоят ёзавериб, ўзи дуч келиб қолганда жанжал кўтаравериб, охири ўша қўшнисини ҳам қуритди. Тавба, ўша одам ҳам хўп ғалати экан, беданани деб, шундай ҳовлидан кечди-я! Қетишидан олдин маҳалла аҳлига: «Ҳовли олма — қўшни ол, деган гап тўғри экан!» деб сасиганмиш...

Бегмат Суннатовнинг назарида ҳозир ҳар хонадонда биттадан эмас, ўнтадан ит борга ўхшаб туюларди. У тоқати тоқ бўлиб, ғижиниб, худди ичидан биров бўғаётгандай баттар нафаси сиқилиб, бутунлай уйқуси қочиб кетди-ю, айвон томонга қаради. Ҳали ой нури тушиб улгурмагани учун айвон ғира-шира кўзга чалинар, у ерда хотини, болалари ухлаб ётишарди. Гоҳо-гоҳо кун билан уй юмушларини деб обдан чарчаган хотинининг узуқ-юлуқ хурраги эшитилиб қоларди. «Ё, тавба! Қандай ухлайди-я?! Боши ёстиққа тегмай хуррак отади!..»

Жаҳл билан жийда шохига қаратиб туфлади. Ит овозлари эса ҳамон тинмасди. Бегмат Суннатов янги қўшнисини ўйлаб кетди. «Олғир!— дея пичирлади бирдан, ўзига-ўзи зуғум қилаётгандай.— Мактабда зўрға ўртага ўқиб юрарди. Энди агроном эмиш! Юлғич! Бурнини кўтариб, пишқириб кетувди, ажаб бўлди!..»

Бегмат Суннатов «ажаб бўлди», деди-ю, лекин шу сўзи учун бундан бир ой олдин хотинидан анча мулзам бўлганини эслади. Ўшанда хотини шу агроном қўшнисиникидан росмана йиғлаб чиққан эди.

— Ҳай, дадаси, чиқинг, қўшнингизнинг кичик ўғлини машина уриб кетибди. Вой, бу шайтонваччаларнинг шўхлиги-ей! Гулдай бола-я, гулдай бола! Худо хоҳласа, дард бошқа, ажал бошқа. Кун битмаган бўлса, ҳеч нарса эмас...

Шунда Бегмат Суннатов дабдурустан:

— Ажаб бўпти!— деб юборди. Хотини талмовсираганча бақрайиб қолди. Кейин ҳушини йиғиштириб:

— Ҳай, нима деяпсиз? Қўшнингизнинг ўғлини машина уриб кетибди! Эшитяпсизми?— деди.

Бегмат Суннатов серрайиб туравергандан сўнг хотини ҳозиргина ўзи эшитган гапнинг ростлигига ишонди.

— Вой, ўлмасам! Тавба денг! Туф-туф, туф-туф! Болаларимиз бор-а, тавба денг!

— Мен болани айтаётганим йўқ,— деди Бегмат Суннатов ноилож тўнғиллаб.— Отасини айтяпман. Жуда тумшуғини кўтариб юборган эди...

— Қўйинг, одам бўлса шунчалик бўлар. Ҳаммага бирдай, боёқиш. Ҳа, ахир, ана кетаман-мана кетаман деб ётганингизда йўқ ердаги дори-дармонларни топиб берган ким эди сизга?!

Бегмат Суннатов бошқа важ топишга қурби келмай, жаҳл билан кўчага чиқиб кетган эди ўшанда...

— Падарингга лаънат! — деди у яна. Бу гал ит боққан одамларнинг барини сўкаётган эди. Агар қўлидан келганда-ку, бир куннинг ўзидаёқ ҳаммасига игна бериб қириб чиқарди-я! Ана ўшанда тинчгина, мириқиб ухларди...

Бегмат Суннатов анча вақт қаққайиб турди. Охири ит овозлари сал бўшашгандай бўлди. Кейин онда-сонда бир-икки акиллаб қўйиб, худди оҳангини бир-бирига солиштириб кўраётгандек, бири бошла-са, бири тўхтаб, ҳашам билан вовиллашади денг! Тағин овозларининг ўткирлиги-чи, жимжит тунни худди металл жарангидек бир маромда тилмалагани-тилмалаган.

Бегмат Суннатовнинг хуноби ошди. Назарида, шу ёшга чиққунча у кимга ва нимага дуч келса, ҳаммаси унга фақат халақит бериш, уни ранжитиш учунгина туғилгандек бўлиб туюлди. Кундузи одамлар, тун-

да эса мана бунақанги ит-мушуклар жонига озор беради. Улар худди бировнинг буйруғи билан иш кўриб, атайлаб Бегмат Суннатовнинг тинчини бузмоқчи бўлаётганга ўхшардилар. Шундай пайтларда юраги бирдан ғаш тортиб, кайфияти бузилиб, учраган одамнинг дилини хуфтон қилгиси келиб кетарди. Гаплари ёки ишларидан кимдир жаҳлланса, кимдир ўзини йўқотиб у билан тортишса, азбаройи Бегмат Суннатовнинг кўксидаги чигал бир оз ечилгандай бўлади. Сўкишишга келганда, у шунчалик устаси фарангки, бошқа ҳеч бир одам бунчалик сўкишолмаса керак. У худди завқ олаётгандай, ҳар бир сўзни дона-дона айтиб сўкишади. Мабодо бировнинг, айниқса кўпроқ ёқтирмай юрадиган кишисининг бошига кулфат тушганини эшитса, сиртида ҳамма қатори ачинган бўлиб юради-ю, аммо ўзини бирдан қушдай енгил сезиб қолади, ранг-рўйи ҳам очилиб кетади. Миясига, «фақат мен эмас, бошқалар ҳам чексин-да, бу дунё азобини!» деган фикр келиб, ич-ичидан қувонади.

Эҳтимол, алмисоқдан қолган қабарик линза остидан кўзлари нақ олхўридек-олхўридек олайиб тургани учунми ёки кечаси ухлаёлмай тўнғиллаб чиқишидан кўплар хабардорми — ишқилиб уни «Бегмат бойўғли» дейишади. Чойхонадами, бирор-бир маъракадами «бойўғли» келиши билан ҳозиргина чақчақлашиб ўтирган одамлар бирдан мум тишлайдилару, иложи бўлса секин-секин туриб, жўнаворишади ҳам. Бегмат бойўғли кичкина бола эмас, буни сезиб, жони ҳалқумига келади-да, орқасига қарамай липиллаб кетаётган ҳамсуҳбатининг изидан бақирганча қолади:

— Ҳой, нима, мен пес-моховманми, нега келишим билан зинғиллаб қолдинг?!

Туриб кетишга баҳона тополмаганлар эса, ноиллож, сабрлари чидагунча кутишади.

— Одамнинг кимлигини биламан десанг, мансаб бериб кўр!— дейди Бегмат бойўғли ўзидан-ўзи ранги

ўчиб. Ҳозиргина ширин суҳбат қуриб ўтирганлар Бегмат бойўғлига ҳайрон бўлиб қараб, гапининг давомини кутишади. У бўлса миқ этмай ўтириб-ўтириб, охири: «Ҳамма бузилиб кетяпти, инсоф деган нарса қолмади!» деб яна бир тўнғиллайди-да, гўё шу ердагилар билан ҳам уришгандай қовоқ-тумшугини уйиб ўтираверади. Ўртага бехосдан совуқ бир кайфият тушиб, гап гапга қовушмай... қолганлар ҳам бирин-кетин туриб кетишади... Бегмат бойўғли ҳали бирон марта биронинг гапини «тўғри» демаган. Ҳамсуҳбати оғиз очиб улгурмасидан шарт қўлини силтайди-ю, «э-э», деб қайириб ташлайди.

Бир кун хотини бечора азбаройи эрининг аҳволига ачинганидан:

— Ишингиз ҳам қуриб кетсин, эртаю кеч хатга тикиласиз, юрак сиқадиған иш... Районга катта бир дўхтир кепти, ўзингизни қаратсангиз-чи,— деди-ю, қолди балога!

— Ҳаммангни едирдим, ичирдим! Одам қилдим! Энди касалга чиқибман-да?! Қуллуқ, қуллуқ!— у бир оз ўксиб турди, сўнгра бирдан жазаваси тутиб, сўкина бошлади. Кейин бир ҳафтагача хотини боёқишнинг боши сўкишдан чиқмади. Фақат индамай енгди.

Бегмат Суннатов чиндан ҳам райондаги макулатура йиғадиган кичик бир идорада оддий хизматчи бўлиб ишлар, доим бир хил қоғозларни тўлдирад, аслида шу иши ҳам обдан жонига тегиб кетган эди. Лекин, ҳар қалай, шунча диққинафаслигига қарамай, бир кун жўнроқ пайтини топиб, ўша хотини айтган докторга учрашди бари бир: қараса, қабулхонада одам тумонат. Навбати келгунча бу ерда ҳам роса хуноби ошиб-тошди. «Катта дўхтири» ўрта ёшлардаги ориқ бир киши экан, Бегмат бойўғлининг ярим-юрим гапларини тинглаб турди-да, тўсатдан:

— Тилингизни чиқаринг,— деди қўлига асбобини олиб. Кейин бирма-бир ҳаммаёғини кўрди. Ниҳоят,

оёқларини бир-бирига мингаштириб, ихчам болғачаси билан тиззасининг кўзи тагига бир урди-ю, Бегмат бойўглининг худди жонсиздай отилиб кетган оёғига қараб кулимсиради ва:

— Урушда бўлганмисиз?— деб сўради. Бегмат Суннатов аввалига шубҳалангандай: «Нима эди?»— деб саволга савол билан жавоб қилди, кейин: «Йўқ», деди. Врач бош ирғаб, нималарнидир тез-тез ёза бошлади. Кейин дабдурустан:

— Нимани яхши кўрасиз?— деб савол берди.

Бегмат Суннатовнинг аста-секин қони қайнай бошлади:

— Бу нима деганингиз?— ўшшайди у.

Врач кулди:

— Биз невропатологлар, одатимиз шу. Сўрайверамиз, сўрайверамиз. Бизга ҳаммасини очиқ айтишингиз керак. Нимани яхши кўрасиз? Масалан, киноними, футболними, ёғлиқ таомними ва ҳоказо ва ҳоказолар.

Врачнинг кулимсираб туриб айтган бу гаплари Бегмат Суннатовнинг назарида худди мазахдай туюлди-ю:

— Ҳеч нарсани яхши кўрмайман!— деди қўрслик қилиб.

— Наҳотки?

— Ҳа.

— Ҳм-м... Хў-ўш... унда, масалан дейлик, кимларни яхши кўрасиз? Қандай касб кишиларини демоқчиман? Улфатларингиз кўпми?

Бегмат бойўгли «э-э» деб қўл силтади, кейин отлашиб, «қани, бирор-бир касал топдингми мендан?» дегандек врачга бўзрайиб қаради.

— Ҳазиллашаётганим йўқ,— деди врач жиддийлашиб.— Кундузи уйқусираб юриб, кечаси ухлолмайман, ухласам ҳам ёмон тушлар кўриб чиқаман, дейсиз. Бошим оғрийди, юрагим сиқилади, қулоғим шанғиллайди, ҳар хил товушлар ёқмайди, қўшнилари, ҳатто

уйимдагилар ҳам кўзимга ёмон кўринади... шуларни сиз айтдингизми, ахир? Неврастениянинг худди ўзгинаси бу! Неврастения! Мана сизга дори, бир ҳафта ичиб яна келасиз, — у Бегмат бойўғлига ажи-бужи ёзилган қоғозчани узатди.— Аммо айтиб қўяй. Бу дарддан қутулиш кўпроқ одамнинг ўзига боғлиқ. Кўнглингизни кенг қилинг. Бўлар-бўлмасга сиқилманг. Одамларга яхши муомала қилинг, мана кўрасиз — кўнглингиз ёзилади. Иложи бўлса, кишилардаги ёмон хислатларни кўрмасликка, уларнинг ютуғидан — худди ўз ютуғингиздан қувонгандек қувонишга уриниб кўринг. Қарабсизки, аста-секин дўстларингиз кўпаяди, дарддан ҳам халос бўласиз...

Бегмат Суннатов врач кабинетидан индамай чиқди-ю, йўлакнинг ўзидаёқ ичида уни сўкди: «Кўзбўямачи!.. Дўхтирликни ҳам пул билан олган бу! Соғни касал, касални соғ дейди бу ярамас! Вой падарингга лаънат-ей, менга ақл ўргатади-я!.. Ундан кўра, гапни чалғитмай, касалимни топ!..»

Бироқ ўша доридан ичганидан кейин, ҳар қалай, юрак сиқилиши камайиб, уйқуси ҳам бир оз яхшиланганга ўхшади. Шу-шу, врачга бошқа бормади-ю, лекин ҳар икки-уч ойда ўша бром доридан олиб келиб, эрталаб, кечқурун ичиб юрадиган бўлди.

...Бегмат Суннатов ҳали ҳам кўшниси томонга қараганча, қоронғида шифтдай бўлиб қаққайиб турар, ичида: «Бу дунёда тинчлик борми ўзи!» деб, ҳатто табиатга ҳам зарда қилар эди. Кеча шамол туриб, ҳовли этагидаги боғ тунни билан худди шаршарадек гувиллаб чиқди. Бугун эса... сутдай ойдинда ит-мушуклар тинч ётса ўлармикин?!

Бегмат бойўғли ўгирилиб, айвонга кўз ташлади. Энди у ерга ойдин тушиб тургани учун қатор ётган хотини ва болаларини аниқ кўрди-да, катта ўғли Қудратнинг лайлак уясидек сочига тикилиб қолди, яна бирдан ғазаби қайнаб, тутақиб кетди. «Муштдек бо-

шидан гап қайтаради-я!.. Падарингга лаънат...» Аслида Қудрат боёқишда айб йўқ эди. Бугун халқаро хоккей ўйини бўлиб, бизникилар Канада терма командаси билан ўртоқлик учрашуви ўтказишаётган эдилар. Қудрат ва укаси Восил бамисоли зўр бир байрамга тайёргарлик кўраётгандек, каллаи саҳардан шуни кутишарди. Телевизорда ўйин бошлангач, томошага дадалари ҳам қўшилди. Қудрат деярли ҳамма халқаро спорт учрашувларида дадаси негадир нуқул рақиб томоннинг ёнини олишига сира тушунолмасди. Ҳар гал шу! Мабодо, бирор-бир ўйинчимиз бехосдан сал қўполлик қилиб қолса ҳам, дадаси ёш боладек ирғиб туриб: «Уҳ, аблаҳуни қара, шу ҳам спорт бўлдим!» деб сўкинар, Қудрат билан Восил эса ичлари яйраб, чурқ этмай ўтираверишарди. Бугун ҳам шундай бўлди. Дастлаб канадаликлар шайба уришди. Бегмат бойўғли бундан шунчалик қувониб кетдики! Чапак чалиб юборди. Қудрат билан Восил эса лаблари титраганча, арзимаган бир шайба кириб кетганига чидолмай ўтиришар, дадаларига ора-сира жавдираб қараб, бир нарса дейишга эса юраклари бетламасди. Сал ўтмай ҳисоб тенглашди. Бегмат бойўғли чурқ этмай қолди... Бизникилар танаффусгача яна учта шайба уришди! Шунда телешарҳловчига ҳам бирдан жон кириб, профессионал хоккейчилар ҳаваскор хоккейчилардан орқада қолиб кетганини ўзича исботлашга киришиб кетди. Бунга чидолмаган Бегмат бойўғли:

— Шу ерда ҳам алдамчилик-а! Хўш, бизникилар профессионал эмасми?!— деб ўшқириб берди юзлари гул-гул ёниб ўтирган ўғилларига қараб.

— Бизникилар уларга ўхшаб ўзларини ким ошдига сотмайди,— деди ҳали ҳам ҳаяжонда ўтирган Қудрат тилини тиёлмай.

— Ие, вей! Шундай дегин! Мен хомкалла, шуниям билмас эканман-а! Қани, ётинглар, эртага барвақт ишга туришим керак!— Бегмат Суннатов зарб билан

деворга уланган шнурни суғуриб олди. Қудрат билан Восил эса кўзларига жиқ-жиқ ёш келиб, ноилож ўринларига кириб ётдилар...

Кейин Бегмат Суннатовнинг хаёлига ўзидан-ўзи лоп этиб ишхонадаги ҳамкасби — елиб-югуриб ишлайдиган, ҳар йиғилишда мақталадиган Ҳайдар Асқаров келди-ю, афти буришди. «Корчалон, қачон қарасанг, катталарга яхши кўринаман деб, кавушига патак бўлиб юради!»

Бегмат бойўғли яна айвонга қаради. Катта ўғлининг бутун ёстиқни энлаб ётган сочига кўзи тушди-ю, энсаси қотиб: «Эркак билан аёлнинг фарқи қолмади ҳозир!»— дея тўнғиллади ва қаердадир хўроз қичқиргач, ачишаётган киприклари, тиришиб кетаётган чаккаларини ишқалаб, истамайгина ўрнига кирди.

Атроф сув қуйгандек жимжит эди. Тиқ этган товуш эшитилмасди. Гўё бутун борлиқ оғир уйқуга чўмгандай. Фақат Бегмат бойўғлигина ухлаёлмасди. Кўзини юмса чаккаси тиришиб, бошининг ичи ғувиллаб, қулоғи шанғиллар эди. Кейин умуртқаси огриётгандай бўлди-да, бирдан баданлари қичишиб кетди. Юлқинган кўйи у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб ётди. Лўқиллаб турган пешонасини ушлаб, алам билан:

— Падарингга лаънат!— дея шивирлади.

Атрофда эса тонгги бир тиниқлик қанот ёйган, эртанги ёруғ кун олдидан бўрсиллаган она-Ер тафтида одамлар, қўни-қўшнилар, қушу қумурсқа, бутун жонзод худди чақалоқдек мириқиб ухлар эди...

Белига «К. О. Гиёсов» деб ёзилган эшикни аста очиб ичкарига кирдим. Тўрда райком секретари Кабир Отақулович ўтирибди. Олдидаги чўзинчоқ стол атрофида яна икки киши омонатгина жойлашиб, бирибирига ҳадеб аччиқ-чучук гап отяпти. Кабир Отақулович мен билан бош силкиб саломлашиб, дераза ёнидаги креслони кўрсатди. Кейин стол четида турган вентиляторни милиционер рўпарасидаги семиз кишига бурди-ю:

— Қизишманглар,— деб кулиб қўйди. Милиционер баттар тутақиб кетиб, семиз кишини узиб-узиб олди:

— Сизча, ўртоқ Умаров, ҳар нарсаям така бўлсину, сут берсин экан-да? Мен коммунистман, бунга йўл қўёлмайман.

— Кўча отангизнинг маҳрига тушганми? Қизиқсиз-а?— семиз киши бўйнигача қизариб кетди.— Зада қилиб юбордингиз-ку, одамни! Участкавойман деб дағдаға қилаверманг-да, ахир! Сал чуқурроқ ўйлаш керак масалани. Майда-чуйдага ўралашиб... Бу давлат аҳамиятига эга нарса, ахир!

— Пўписа қилманг. Одамларни майда-чуйдалар қаторига қўшишга қандай тилингиз борди... Нима десаңыз денгу, машиналарни ўтказмайман, вассалом! Бошқа йўл бор-ку, ахир.

Семиз киши оқариб кетди. Асаби қўзғанидан

лаблари титраб, кўзини пирпиратганча бир секретарга, бир участкавойга қарай бошлади. Кабир Отақулович, аввалига индамади. Кейин қўлидаги қизил қаламини стол ойнасига тиқ-тиқ уриб, семиз кишига тикилди.

— Сизни ҳимоя қилолмайман, Лутфулла Умарович — деди у мулойимлик билан.— Тўғри, сиз ҳам куйингандан гапиряпсиз. Лекин, ҳар қалай, Деҳқоновнинг гапида жон бор. Бензин кетса кетсину, одамларга жабр бўлмасин, деяпти у киши. Шунини бир ўйлаб кўринг...

Лутфулла Умарович шакар деб туз еб қўйган одамдай афти буришди. Кабир Отақулович гап яна айланмасин деб ўйлади шекилли, столдан туриб аввал Лутфулла Умаровичга, кейин участкавойга қўл узатди. Уларни эшиккача кузатиб қўйди-да, мендан ҳол-аҳвол сўради. Кейин қаёққадир телефон қилишга тутинди.

— Алло! Башор опами? Мен Гиёсовман. Газетадан бир ўртоқ келган эди, шунга... шунақами? А-ҳа, тўғри, тўғри...— Кабир Отақулович соатига қаради.— Бўпти унда... Ҳа, айтгандай, Башор опа, ўша артистлар ранжимайдиган бўлишсин, жой етишмаса, раскладушка қўйинглар.— Кабир Отақулович трубкани қўйди.— Тошкентдан артистлар келишган. Меҳмонхона тикилинчроқ экан. Энди, меҳмон, бизникига бораверамиз.

Унғайсизланганимдан раҳмат айтиб, эътироз билдирдим. Кабир Отақулович хиёл кулимсираб: «Қўрқманг, уйимиз кенг», деб ҳазиллашди. Шу пайт секретарь қиз эшик очиб:

— Асатулла ака келдилар, кирсинларми?— деб сўради.

— Кирсин,— деди Кабир Отақулович бирдан жиддий тус олиб.

Украинча кўйлагининг энгини ҳилпиратганча ўрта

бўй, сочига сал-пал оқ оралаган бир киши хонага шоша-пиша кирди-да, Кабир Отақулович билан икки қўллаб кўришди. Кабир Отақулович жой кўрсатди.

— Айтинг-чи, ўртоқ директор, сиз ўзи қандай одамларни тарбияляпсиз?— Кабир Отақуловичнинг товушида ўткир пичинг бор эди.— Мактаб иши фақат дарс беришу, масала ечишми?

Директор нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, лекин индамай ерга қаради. Кабир Отақулович ўрнидан туриб кетди:

— Битта телефон-автоматга давлат қанча пул сарфлашини биласизми? Бир юз ўн саккиз сўму қирқ беш тийин сарфлайди! Битта трубка беш сўму қирқ беш тийин туради. Кечанинг ўзида райондаги тўртта автоматда трубка синган. Хўш, буларга ким айбдор?

— Ким билади дейсиз?— директор елка қисди. Кейин бир ютиниб гапида давом этди. — Ёмон одамлар кўп, ҳаммасини ўқувчиларга тўнкаш ҳам яхшимас.

— Кечирасиз! Агар керак бўлса, далил кўрсатамиз! Қўлга тушган ўқувчиларингиз ҳам бор.

— Йўғ-э! Ким экан улар?

— Биз айбдорни айтсагу дарров «чора кўрсанглар-а?» Бу билан иш битмайди, ўртоқ Омонов. Чора кўриш ўнғай... Бола-да, аскар-аскар ўйнашиб, «душман» телефонларини «бузиб» ташлашибди!— деди Кабир Отақулович сал жилмайиб.— Мана шуни тушунтириш сизларнинг бўйингизда! Утган куни ўн беш яшар бир бола бекордан-бекорга нобуд бўлибди. Автомат-телефон ишламаганидан вақтида хабар беролмай, кўричаги ёрилиб кетибди. Қаранг! Мана шуларни тушунтириш ҳам сизларнинг бўйингизда. Сиз бўлсангиз дарров айбни одамларга тўнкаяпсиз. Агар бу бахтсизлик, масалан, сизнинг бошингизга тушганда бутун районга жар солардингиз-а!

Директор миқ этмай қолди. Қунушганча ўтириб-ўтириб, пешонаси ва ўнг қовоғини қаший бошлади.

Кейин «менга жавобми?» деди-да, секретарь билан хайрлашиб чиқиб кетди. Кабир Отақулович ҳам бошқа индамади.

— Куттириб қўймадимми сизни?— деди у бир дас-та қоғозларни йиғиб бурчакдаги сейфга жойларкан.— Иш деган қайнар булоқ бу ерда, бирини ҳал қилсанг, яна бири чиқади. Хўп, кетдик бўлмаса.

Кўчага чиқдик. Баҳор баҳорлигига бориб, биз кабинетдалигимизда сал-пал ёмғир севалаб ўтибди. Ҳаво шунчалик софки, нафас олаётганингни сезмайсан. Кабир Отақулович мендан: «Пиёда кетамизми?» деб сўради. Рози бўлдим. У тол тагида турган «газик» шоферига «бораверинг» дегандай имо қилди. Машина оқиш тутун буруқсатиб, жўнаб қолди.

Қош қорая бошлади. Анча юрдик. Муюлишга район касалхонаси тушган экан, бир-иккита деразаларнинг пардаси кўтарилган, ичкаридагилар кўчани томоша қилиб ўтиришибди. Кабир Отақулович бир бемор билан бош силкиб саломлашди. Кейин «газ сув» дўкони олдигача қадамини тезлатиб борди-да, яна аввалгидай шошилмай юра бошлади.

— Бояги участкавойни кўрдингиз-а? Деҳқоновни айтяпман. Лутфулла Умаров билан жиқиллашгани жиқиллашган. Билмаган одам важоҳатини кўриб, отасидан қолган молни талашяптими булар деб ўйлайди.— Кабир Отақулович орқасига ўгирилиб, касалхона томонга ишора қилди.— Уч километрча нарида янги клуб қуряпмиз. Ушанга борадиган иккита йўл бор: биттаси мана шу йўл, касалхона ённдан ўтган, иккинчиси районни айланиб ўтади, ўнқир-чўнқир. Деҳқонов тушмагур мана шу яқин йўлдан самосвал зотини сира ўтказмайди-да! «Юраги нобоп касаллар кўп, қалдиратиб ўтишга ҳақларинг йўқ», деб шоферларни изига ҳайдайди. Агар алай-балай дейишса, «пичоқни аввал ўзингга ур», деб бақириб беради. Эринмасдан ярим кечагача муюлишда йўл қўрийдим. Боя кўрдин-

гиз-ку, қурилиш бошлиғи билан бошлашиб келди олдимга. Лутфулла Умарович ялиниб: «Барака топкур, қурилиш суриляпти, тушунсангиз-чи ахир», деса, Деҳқонов: «Бизга қурилиш керакми ё одам?» деб гапни чўрт кесади. «Мана шу шўринг қургур беморлар ҳам ўша клубингизда кино кўрсин десангиз, узоқ йўлдан ҳайдайверинг машиналарингизни», дегани-чи тағин!..

Қабир Отақулович икки тавақали кўк эшик чеккасидаги тугмачани босди. Тап-тап оёқ товуши эшитилиб, эшикни ёш бир қизча очди. Ҳовлига кирдик. Қабир Отақуловичнинг хотини энгини шимарганча кир ёйиб юрган экан. Мен билан саломлашиб, уйга таклиф қилди. Овқатланишга ўтирдик. Энди дастурхон йиғилаётганда даҳлизда телефон жиринглаб қолди. Бояги бизга эшик очган қизча югуриб бориб трубкани кўтарди-ю, «Ада, сизни чақирингиз», деди. Қабир Отақулович қизининг қўлидан трубкани олди:

— Лаббай! Ҳа, мен... Ие, оббо! Қачон? Шоферга айтинг, дарров етиб келсин.— Қабир Отақулович қайтиб кирди-да, хотинига қараб:— «Победа»да тўғон уриб кетибди,— деди. Хотини нариги уйга кириб, пахмоқ қўйлак олиб чиқди. Қабир Отақулович кийиниб бўлгунча чироғни ялтиратиб «газик» ҳам етиб келди. Қабир Отақулович елкамга қўлини ташлаб, «Меҳмон, ўз уйингиздай бемалол-а?»— деди-да, лип этиб машинага чиқди... Ичкарига қайтиб кираётганимизда Қабир Отақуловичнинг хотини «қушда тиним бўлса, борки, бу кишида йўқ», деб қўйди ўзича. Бир оз телевизор кўриб, кейин юмшоқ каравотга чўзилдим. Очiq деразадан мўралаётган ой хонани сутдай ёритиб турарди...

Вақт алламаҳал экан, гурс-гурс қадам товушидан уйғониб кетдим. Қабир Отақулович қайтиб келибди. Нариги хонада чироқ ёнди.

— Ун гектарча жойни опти. Ҳайтовур кўпчилик бўлиб беркитдик. Азаматлар тозаям ишлашди-е! Оё-

гим тойиб сувга йиқилиб тушдим. Бошқа кийим бўлса бер. Ҳа, айтгандай, будильникни олтига тўғрилаб қўй, бошқа колхозларга ҳам чиқмоқчиман.

Ёстиқ тагига қўйган соатимни олиб ёриққа тутдим, иккидан йигирма минут ўтибди. Салдан кейин нариги хонада ҳам чироқ ўчди. Қўшни ҳовлидаги хўроз уч-тўрт марта қичқирди-да, жим бўлди. Мен ётган хонани боя сутдай ёритиб турган ой ҳам энди ёнғоқ дарахти панасига ўтиб кетибди.

Она табиат эртанги кураш олдидан мириқиб дам олишга чоғланган паҳлавонлардай оғир уйқуга чўмганди.

Шерзод Қамбарович район марказидаги истироҳат боғига бурилди-да, тош йўлкадан битта-битта босиб, боғ бурчидаги болалар бўр чизиб кетган хилват скамейкага бориб ўтирди. Папкасини суянчиққа тираб, атрофга разм солди: ҳеч ким йўқ. Бошини кафтлари орасига олиб, икки букилганча оёқлари остида ўрмалаб юрган чумолиларга термилиб қолди. Сўнг папкасини кавлаштириб, тўрт буклоғлиқ қоғоз олди-ю, ўқишга тутинди.

«...Сезгандирсиз, хайрлашаётганимизда кўзимдан ёш чиқиб кетди... Ҳозир сизга хат ёзиб ўтирибман, ойим нариги уйда ухлаб ётибдилар... Ўзимга-ўзим савол бeryапман: «Уша куни нега йиғладим? Кимга эркалик қилдим? Кимдан ёмонлик кўрдим?» Бу саволларимга ўзим ҳам ишончлироқ жавоб тополмаяпман. Мундоқ бош қотириб кўрсам, бу жудаям мураккаб нарса экан, бунини бир-икки оғиз сўз билан тушунтириш қийинга ўхшайди. Шундай пайтларда одам, дунёда ҳеч бир нарса изсиз йўқолмаслигига яна бир бор ишонч ҳосил қилар экан. Негаки, ҳар бир яхшилик ёки ёмонлик ҳам кимнингдир тақдири билан боғлиқ-ку, ахир!.. Шерзод Қамбарович, эсингиздами, бундан уч йил олдин ҳаяжонга тўлиб-тўшиб олдингизга кирган эдим-а? Минг раҳмат сизга, илтимосимни ерда қолдирмагансиз ўшанда. Аввалига уч-тўрт кун иш ўр-

ганиб юриб, кейин секретарь-машинистка бўлиб ишлай бошладим. Ўша пайтдаги қувончимни, чексиз миннатдорчилигимни энди қай тил билан айтай сизга?!»

Шерзод Қамбарович хатдан кўзини узди, афсус ва аянч пардаси қоплаган журъатсизгина нигоҳи наридаги бўм-бўш танца майдонига қадалганча қолди...

«Ўша мени ишга олган кунингиздан бошлаб, фақат суратигина хотира бўлиб қолган отажонимнинг ўрнида сизни отам дедим. Шу сабабдан ҳар бир сўзингизни ўзимга қонун деб билардим. Мактабдаги бошқа ўқитувчилар билан ҳам сал кунда апоқ-чапоқ бўлиб кетдим. Хуллас, ўзимдана, коллективимдана бехад хурсанд эдим... Бир кун ўқитувчиларга юбориладиган Янги йил откриткаларини кўчириб ўтирганимда, «Матлуба, бу ёққа киринг», деб кабинетингизга чақирдингиз. Қирдим. «Сизни вожатийликка қўймоқчимиз?»— дедингиз. Шошиб қолдим: «Мен... мен... мен удалай олмасман?!»— дедим. «Удалайсиз. Ёрдამ берамиз. Педсовет шуни лозим топди. Кичкинама сиз энди, институтда сиртдан ўқияпсиз, ҳадемай... Эртадан иш бошлайверинг, бўптимиз?»— дедингиз. Кабинетингиздан гангиб чиқдим, ўша кун тузукроқ ишлай олмадим. Қўлимни машинкага олиб борсам бармоқларим титрар, юрагим ҳовлиқар, кўзим хиралашиб кетарди... Ишлаб кетдим. Билмаганимни одамлардан тортинмай сўраб ўргандим, пионер ишлари ҳақидаги адабиётларни тўплаб, синчиклаб ўқиб чиқдим. Гоҳо сиз айтардингиз-ку, «Вожатий — болаларнинг командири», деб. Бу гап (агар билсангиз!) менга шунчалар оғир масъулият юклардики! Э, нимасини айтасиз!.. Бу орада сайлов келиб, эсингизда бўлса керак, мен Юқори маҳаллага агитатор қилиб тайинландим. Бир хил кунлари иш кўпайиб кетиб, алламаҳалгача участкада қолишга тўғри келарди. Ана шундай пайтларда уйим олисда бўлгани учун мени бир-икки мар-

та йўл-йўлакай машинангизда олиб бориб қўйдингиз. Уйлашимча, худди шу нарса, ҳа, худди шу нарса кейинчалик бошимга битган бало бўлди!..»

Юрагидагини дангал тўкиб солаётган қизнинг ҳаққоний сўзлари Шерзод Қамбаровичга оғир ботар, аммо ҳар гал панд еганида, «хато қилиш одамларга хос нарса» деб ўзини овутиб юргувчи фалсафасини, негадир ҳозир ишлатишга виждони йўл қўймас эди.

«Кунлар шу хилда ўтаверди... Бултур сентябрга келиб, мени бошланғич синфга ўқитувчиликка қўйдингиз. Яна аввалгига ўхшаб шошиб қолдим. Тўғриси айтсам, мен ўзимни ҳали бу ўринга лойиқ деб билмасдим. Лекин сездим: сиз озми-кўпми тиришқоқлигимга, тиниб-тинчимаслигимга ишониб шу ишни қилдингиз... Шерзод Қамбарович! Илтимос сиздан, шу сатрларни ўқиётганингизда кўз олдингизга тип-тиниқ янги бир кўзгуни келтиринг! Унга сира гард юлмаган бўлсин. Бирдан ўша кўзгуга кўчадан кимдир отган дайди тош тегади-ю, уни чил-чил синдиради. Жудаям кўнгилисиз воқеами? Ҳа, ишонинг, сизга бўлган беқиёс ҳурматиму, эзгу ўйларим ҳам худди шу кўзгудек чил-чил синди... Ўша шарофатсиз чоршанбада мен уйдан барвақт чиқдим, мактабда касаба союз мажлиси бўлиши керак эди. Хаёлга шўнғиб келаверибман. Тошкўприкдан ўтганимда, қаршимда бир қизча пайдо бўлди. У менга еб қўйгудек ўқрайиб: «Матлуба деган сизми? Юринг, ойим чақиряпти!»— деди зарда аралаш. Ҳайрон бўлиб орқасидан эргашдим. Тегирмон панасига ўтсак, қуриган теракка суянганча ранги қув ўчиб хотинингиз турибди (у кишини 8 Март байрамига олиб келганингизда кўрган эдим). «Ҳа, Мутлуба-ой?!— деди хотинингиз тўсатдан кесатиб.— Ёмон арава йўл бузар, ёмон одам уй-бузар. Бировнинг овқати ширин-да, а!» Кўзим тиниб кетгандай бўлди, тилим гапга айланмай гулдирадим. «Йигит топилмадим, қа-

ри қиз? Ишласанг, бировни йўлдан уриб ишлайсанми? Бировни йўлдан уриб кўтариласанми? Қани гапир! Ҳў, бўзраймай-ўл!!!» Бутун иродамни қўлга олиб, энди гапирмоқчи бўлсам, хотинингиз баттар бидиллаб кетди: «Қўғирчоқдай қилпиллаб юришларинг — бари эримнинг орқасидану. Қаллаи саҳаргача машинада катайсалар-чи?! Саёқ бўлсанг таёқ ейсан, ўзингдан кўр! Шармандангни чиқараман! Ер ютгур Шерзодни ҳам, мана кўрасан, ейман энди!» Бошқа тоқат қилолмадим. Юзимни беркитганимча ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошладим... Кейин неча кунгача ўз ёғимга ўзим қоврилсам ҳам, сизга ортиқча ташвиш орттирмай деб, айтмадим. Кечалари ухлолмасдим, хаёл олиб қочарди: ўн йил бирга умр кўришса-ю, бир-бирига ишонмаса? Нега шундай? Наҳотки ишонч ва севгидай буюк туйғуни оёқ ости қилиш баъзиларнинг наздида шунчаки жўн иш бўлиб туюлса! Қани энди ҳаммаям ҳар бир сўзини айтишидан олдин шудринг билан ювса-ю... Ахир орадаги шунча бола, шунча йиллик умр савдоси. Шулар садоқатга гаров бўлолмайдими?! Ҳайронман. Ёшлигимда «ошсиз уй бору, жанжалсиз уй йўқ», деган мақолга тиш-тирноғим билан қарши турардим, афсуски... Мен индамай кетмоқчийдим, Шерзод Қамбарович. Лекин хотинингиз яна йўлимни тўсиб чиқди, бу гал баттар жазаваси тутди. Ана шунда сабр косам тўлиб олдингизга кирдиму, ҳаммасини бир бошдан гапириб бердим. Сиз мени юпатдингиз: «Хафа бўлманг, Матлуба. Кеннойингиз аҳмоқлик қиялпти. Бир ғийбатчи роса гап уқтирибди. Ҳў коллектив бўлиб сурат олдирган эдик-ку, ўшанда ёнимда турганакансиз. Рашкинг қурмагур, шуни рўкач қилгани-қилган! Хафа бўлманг, бир кун ўзи уялиб, ҳали кўрасиз, кечирим ҳам сўрайди...» Ўша гапларингиз мана ҳозир ҳам қулоғимда баралла жаранглаб турипти. Лекин улар қалб ундови билан айтилган рўй-рост хулосангизмиди ёки уйдаги гап кўчага тўғри келмайди деганлари-

дай... очиғи, ҳали ҳам бунинг тагига етолмайман. Ҳар қалай мендан сир яширишга ҳаққингиз бўлса ҳам, лекин алдашга асло ҳаққингиз йўқ эди».

Шерзод Қамбарович чуқур хўрсиниб қўйди. Папирос олиб тутатди, беш-олти марта қаттиқ-қаттиқ тортиб папирос чўғини скамейка ёғочига эзди-да, орқага ирғитди. Яна хатни ўқий бошлади.

«Муносабатингиз кейинги кунларда ўзгариб қолди. Салом берсам зўрға алиқ олиб, арзимаган икир-чикирларга дакки бера бошладингиз. Орамизда хунук, ноқулай бир тўқнашув содир бўлишини юрагим билан сезиб юрдим. Ўйлаганим тўғри чиқди, бир кун кабинетингизга чақириб, даб-дурустдан шундай дедингиз: «Гап бундай, сингил. Ўз хоҳишим билан бўшайман, деб ариза ёзинг, уйда қулогим тинчимаяпти. Бошқа ердан иш топиб берарман». «Айб мендами?» — тилимга келган бирдан-бир гап шу бўлди, холос. «Ёшсиз, билмайсизки — туҳмат ёмон нарса, учиб кетиш мумкин. Хотинимни ишонтиргунча орада қанча гап-сўз... Кеча ҳатто районга тушиб, катталарга кирибди. Биров тўғри тушунар, биров... Келинг, тинчгина ҳал бўла қолсин, шу ердан бўшанг». Лом-мим демай кабинетингиздан чиқиб кетдим. Агар бу гапларни бегона одамдан эшитганимдаям хафа бўлмасдим, лекин сиз, ахир билардингиз-ку, менинг қандайлигимни! Нега мени, қолаверса ҳатто ўзингизни ҳимоя қилмадингиз? Шерзод Қамбарович! Кечирасизу, юзингизга айтаман, ўшанда сиз худди хазонга ўхшаб, шамол қаёққа учирса, ўша ёққа учдингиз. Ғалвадан қутулиш учунгина мени аросатга ташладингиз. Ўзганинг манфаати билан ўз манфаатингиз кўндаланг келиб қолганда, олижаноблигингиздан асар ҳам қолмади. Қилган яхшиликларингиз совун кўпигига ўхшаб бирдан кўпирди-ю, бирдан ўчди!.. Шунда ҳам ишлаб юравердим. Кетсам, ҳамма айб сўзсиз менга тўнқаларди. Лекин

туриб-туриб ўзимга таъсир қилиб кетаверди. Шунча гап-сўз, шунча борди-келдидан кейин яна ҳар куни юз-юзга тушиши... Бора-бора ишдан, ишхонадан совидим. Кўнгил бир совиса, ўзингиздан қолар гап йўқ, уни илитишга уриниш — қиш чилласини саратонга айлантираман, деган билан барабар. Хуллас, сиз директорлик қилаётган мактабда бошқа қололмаслигимга кўзим етди-да, ўзим ўқиган қўшни қишлоқдаги мактабга пионервожатий бўлиб ўтдим. Яхши одамлар кўп дунёда, улар мени дарров ўраб-чирмашди, кўнглимни кўтаришди... Олдингизга бўшайман, деб ариза олиб кирганимда аввалига бир ғалати бўлиб, кейин сир бой бермаслик учун тез қўл қўйиб бердингиз. Лекин (хўп денг, тонманг, ахир қачонгача ўз туйғуларимизни ўзимиз алдаймиз?!) қўлингиз ноҳақлик қилаётганингиз учун титраб кетди».

Шерзод Қамбарович юрагида қандайдир ғашлик сезиб тоқатсизланди, ердан қуриган барг олиб, қотиб чўп бўлиб кетган бандини тиши билан чирс-чирс синдира бошлади.

«Баъзи дугоналарим, латтага ўхшаб шалпайиб юрмай, олишишинг керак эди, деган гапларни айтишди. Тўғри, олишсам ҳаққим ҳам бор эди, ишонаманки — ютиб ҳам чиқардим. Лекин бу масалада мен сизга ўхшаб иш тутишни ўзимга эп кўрмадим. Чунки биз одамларда манфаат деган нарсадан ташқари, яна энг асосийси — юрак ҳам бор! Юрак нима, ё у сизнингча қаттиқ бир тошми?.. Гапираман деса гап кўп, Шерзод Қамбарович. Қолаверса, хотинингизнинг шундай рашкчи бўлиб қолишига ҳам ўзингиз айбдорсиз. Чунки вақтида ишонтирмагансиз, зиғирдай шубҳа пайдо бўлганда, тоғдай далил билан йўқ қилиб ташламагансиз. Ана шунда бунчалик дилсиёҳликлар балки бўлмасмиди... Шунча вақтингизни олганим учун узр».

Бир оздан сўнг Шерзод Қамбарович чуқур хўрсиниб ўрнидан турди-ю, боғдан чиқа бошлади. Юрак-юрагига гурзи бўлиб урилган қиз хатини ўйлаб, карахт ҳолда бўшашибгина юриб борарди.

Анҳор томондан эсаётган шамол эса кўлмак сув юзини қоплаган товۇқ патларини у ёқдан-бу ёққа суздирар, кузги хазонларни чирпирак қилиб учириб Шерзод Қамбаровичнинг ҳорғин юзига урар, оёқлари остига тушар, елкаларига илаштирарди...

Энди ётай деганимда эшик тақиллади, очдим. Остонада новча, соқоли ўсиб кетган бир киши электр ёруғига қаролмай, кўзини қисиб, пешонасини хиёл тириштириб турарди. Қўлида кичкина чамадонча билан китоб солинган сетка. Индамай ичкарига кириб, дераза тагидаги бўш каравотга бориб ўтирди. Чўнтақларини уриб кўриб, мендан гугурт сўради. Тумбочка тортмасидан гугурт олиб бердим.

— Йўл азоби...— деди у кулиб устма-уст папирос гортаркан.— Бу ерда ҳали кўп турарсиз?

— Яна бир ҳафтача.

У «вой-бў», дегандай бош чайқаб:

— Азонда самолётга чиқаман,— деди сўрамасам ҳам. Сўнг чамадончасидан сочиқ, совун ва майда-чуйдаларини олиб, ювингани кетди. Уйқум бўлинганидан таъбим хира бўлди. Боя чала қолган газетани олиб, тўртинчи бетига тикилдим.

Янги ҳамхонам эшикдан кириб, «Сизни ҳам бевозта қилдим-а», деди. У энди қоқиниб, ювиниб олган, юмшоқ сарғиш сочларини бир текис тараб, майкасини ҳам янгилаган эди. Графиндан сув ича туриб, бутун деворни энлаган расмга тикилиб қолди, кейин: «Тансиқбоев зўр-да», деб қўйди.

— Хў-ўш, ёта қолайлик бўлмаса, чироқни ўчирайми?— сўради мендан. Газетани стул суянчигига илиб,

ёстигимни тўғриладим. Чироқ ўчди. Ҳамхонам каравот тўрларини ғижирлатиб, ўрнига ётди. Мен томон ўгирилиб, ҳорғин товуш билан:

— Бир ойдан бери йўлдаман,— деди.— Болаларни соғиндим... Ўз уйим, ўлан тўшагим... нимасини айтасиз! Уйланганмисиз?

Жавоб бериб улгурмасимдан ташқарида кимдир куч билан пақирни тепиб юборди шекилли: анча жойгача тарақлаб борди. Кейин хотин кишининг додлагани, эркак кишининг сўкингани эшитилди. Ўша заҳоти энгил-елпи кийиниб коридорга чиқдик. Қарасак, қоровул ётадиган йиртиқ диванда шапкасининг айвонини орқасига қилиб кийиб олган бир йигит ўтирибди, кимнидир сўқяпти. Додлаган аёл қочиб кетган шекилли — кўринмади. Йигит биздан ҳайиқдимми, гандираклаганча ўрнидан туриб, меҳмонхона ҳовлисига чиқиб кетди. Сал ўтмай иккинчи қаватдан меҳмонхона мудирини — боягина менинг жойлашимга рухсат берган тепакал, дум-думалоқ киши тишини кавлаганча тушиб келди.

— Яна Талъат тентакми?— деди у панжарага суянганча навбатчи аёлга қаттиқ тикилиб.— Иззатини билмаган аҳмоғ-эй! Энди келса милиция чақиринглар!— мудир шундай деб, дастрўмоли билан бўйнини арта-арта изига қайтди.

— Ўзи нима гап?— ҳамхонам ўсмоқчилаб сўраган эди, навбатчи аёл аввал қўлини бир силтади, кейин эркакча овоз билан дўриллаб берди:

— Ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ! Тошдаям бор, мошдаям бор-да ўзига яраша айб... Ичади!— навбатчи аёл мудир чиқиб кетган томонни имлаб, қўшиб қўйди:— Хотинини қизганади, боёқиш, анови хўжайинимиздан. Унда ишлатмай уйингда олиб ўтир! Бунисига ҳам кўнмайди. Хотини бизда санитар, ўзи автобазада искаладчи. Сал кечикиб қолса, ароқ ўлгур ҳам тайёр турадимми, ичиб келаверади. Кейин гапни мен эшита-

ман. «Мелисага бер» эмиш! Ҳо-о! Шуни мелисага берса, унда кўчада одам қоладими?..

Хонага кирдик. Шеригим бирпасда ўзгарди-қолди. Дераза пештахтасига ўтирганча томга тирмашиб чиққан чирмовуқ гулларнинг баргини ўйнар, лекин кўнглидаги бир дард уни безовта қила бошлагани шундоқ афт-ангоридан кўриниб турарди...

Чироқни ўчирдик. Шеригим анчагача ухлолмай, у ёқ-бу ёққа ағдарилиб ётди. Бир пайт кўзим илинган экан, нимадир қарсиллаб кетди. Қарасам, шеригим дераза пештахтасида чаккасини ушлаб ўтирибди. Уй-ғонганимни сезиб, кечирим сўради:

— Сизга ҳам товон бўлдим чоғи. Бошимни урволдим.

— Нега ухламаяпсиз?

— Ухлолмаяпман. Юрагим ёмон бўляпти.

Туриб, графиндан сув қуйиб бердим. Шеригим қоронғида қулт-қулт сув ютиб, кейин «хайрият» деганча чуқур хўрсинди. Лекин бу хўрсиниш назаримда оғир юкни бир оз елкасидан қўйиб, яна уни не ҳасратда кўтариб кетишга маҳкум этилган кишининг бир зум мадор олишига ўхшаб эшитилди.

Чироқни ёқдим. Шеригимнинг кўриниши чиндан ҳам ёмон эди: ранги ўчган, оғир-оғир нафас олар, ўнг қўлини кўкрагига босиб турарди.

— Юрагим бўш,— деди у ғалати бир термилиб: кўзларидан аллақандай бир алам оқиб чиқаётгандай эди.— Бояги йигитга ачиниб кетдим... Сал таъсирлансам приступ тутади...

У китобларидан бирини олиб, ширр этиб варақлаган эди стол устига хат тушди. Сарғайиб кетган, тўрт варақ қоғозга майда ҳарфлар билан зангори сиеҳда алланарсалар ёзилган эди. У хатни менга узата туриб, кейин асабий ҳолатда яна китоб орасига солди. Ҳайрон бўлиб қолганимни кўриб, «тагин кўнглига бир нарсга келмасин», дедими, хатни яна қўлига олди.

Менга узата туриб, бирдан кўкрагига қўлини қўйди-ю, кейин:

— Ҳавога чиқмасам бўлмайди,— деди ва чўнтагидан нўхатдек дори олиб, сув билан ичиб юборди, нима қилишни билмай турганимни кўриб, «ўқинг, ўқийверинг», дегандай қўл силкиб, ташқарига йўналди. Мен ҳайрон бўлганча хатга қарадим: букланган жойлари йиртилай-йиртилай деб қолибди, чети куйганроқ. Беихтиёр ўқий бошладим:

«Ҳошимжон ака!

Бу қилаётган ишим нақадар тубанлик, нақадар ожизлик бўлса ҳам, бошқа иложим қолмади. Тоқатим тоқ бўлди. Сил қилиб юбордингиз мени! Майли, тириклигимда қадримга етмадингиз, ўлганимда етарсиз. Ҳали мени кўп эслайсиз. Сувга тушган мунчоқни топиб бўлмаганидек, кўз очиб кўрганингиздайни топиш ҳам... Қайдам, яна ким билади дейсиз?..

Сиз ушбу хатни ўқиётганингизда мен бу ёруғ дунёдан кетган бўламан. Шунинг учун ҳам кўнглимдаги бор гапни дангалига айтмоқчиман.

Биринчи севги баҳорги момақалди роқдек гап. Биз ҳам бир вақтлари ўша сиз ҳозир рашк қилиб юрган Ботиржон иккаламиз «токи ерга кириб ажрашганимизча...» деган аҳд-паймонларни айтганмиз бир-биримизга. Лекин бу сўзлар шунчалар соф, шунчалар беғубор, шунчалар асоссиз, шунчалар болаларча содда иқдорларимиз эдики... боя айтдим-ку, баҳорги момақалди роқ, деб. Ёшлик ҳам умр баҳори, ахир. У ҳам момақалди роқлар, чақмоқлар билан ўтади! Наҳотки, шуни билмайсиз! Ёки билиб туриб, билмаганга ола-сизми ўзингизни? Эҳ, биз одамлар шунчалик муғом-бирлашиб кетганмизки, агар керак бўлса кўриб турганимизни кўрмадик деймиз, билиб турганимизни билмадик деймиз!

Нима учун бошқа ҳамма нарса аста-секин вояга етиши, урилиб-сурилиб, янглишиб, қийинчиликларга

дуч келиб, уларни енгиб ўтиши мумкин, севги масаласига келганда бирдан меҳр ва саховат эшикларининг бари беркитилиб, бўлар-бўлмасга таъна тошлари отилади. Нима учун севгини, ўйламай-нетмай, ҳар доим бошдан-охир фариштадай бенуқсон бўлишини талаб этишади? Нима учун вақти келса ҳатто жиноятчига ҳам далда беришади-ю, аммо севгида адашган одамни умрбод калака қилишади? Нега?

Бир пайтлари мен ҳам ўша Ботиржонни севганга ўхшовдим. Лекин бу — чин маънодаги севги эмас эди. Асло! Буни сиз билан бир ёстиққа бош қўйганимда тушундим. Ботиржон билан бўлган муносабатларимиз бир томондан болалик ўйинларига ўхшаса, иккинчидан... кейин ўзимга шунчалар кулгили туюлдики... Фақат эҳтирос ва ҳавас билан узоқ яшаб бўлмаслигини, одамга охири ақл иш беришини ўн саккиз ёшида ким билади дейсиз?!

Қитоблардан ўқиганман: чинакам севги кишидан ўзини бутунлай бағишлашни талаб этади. Мен ҳам шундай қилмоқчи бўлдим! Ўзимни сизга бахш этдим. Қани айтинг-чи, турмуш қурганимизга, мана, йил тўлай деяпти-ю, шу орада бирон марта гапингизни икки қилдимми ёки чизган чизигингиздан чиқдимми?! Севишганлар умрбод бири қулу бири ҳоким бўлади, деганлари рост экан ўзи. Сиз шуни билмадингиз. Қимлардандир эшитган ёлғон-яшиқ гапларга ишониб, мени хўрлай бошладингиз. Кунин ичиб келиб, бутун зуғумларингизни мастлик баҳонаси билан пардалаб... Мен — ёлғончи! Мен — нопок. Оғзингиздан чиққан гап шундан нарига ўтмай қолди. Ҳа, ахир, ўйланг, сизга тегмасимдан олдин мени мутлақо танимас эдингизку! Қандай қилиб менинг олдинги ҳаётимга хўжайин бўласиз?

Тўғриси айтсам, ўша Ботиржонда жуда кўп яхши хислатлар бор эди. У хислатлар сизда йўқ. У одамга меҳрибон эди, сал нарсага қизишиб, сизга ўхшаб

енгиллик қилмасди... Уқувчиларимнинг иншоларини текшириб ўтирганимда, гуноҳсиз дафтарларни отиб юборганингиз эсингиздами? Косаларни юваётганимда шапалоқ билан ариққа йиқитганингиз эсингиздами? Буларга ҳам ароқ айбдорми? Йў-ўқ, наҳотки юрагингиздагини тушунмасам, унда нима қилиб хотин бўлиб юрибман сизга!.. Бош олиб кетай десам одамлардан, қариндош-уруғлардан номус қилдим, ахир ўзим хоҳлаб текканман. Уйда роҳати йўқнинг кўчада фароғати йўқ... ўқувчиларим олдида ҳам ўзимни ноқулай сезардим, ишимнинг унуми бўлмай, мактабдан ҳам гап эшита бошладим. Кўчага чиқишга ботинолмай қолдим. Юрагимни бировга ёрай десам, ҳамма ўзи билан ўзи овора.

Шунча азобларга ҳам чидаб келаётувдиму, кечагиси ўтиб тушди жуда. Дўсту душманларимнинг кўзича шунчалигам хўрлайсизми, ноинсоф?! Зайнаб сатаигдай чайқовчи қўшниларилингиз олдида нима деган одам бўлдим энди?! Оташкурак билан елкамга уриб, дарвозадан итариб чиқараётганингизда ўша Ойпошша қўшнингиз тилла исирғаларини ялтиллашиб дарвозасида илжайиб турган эди. Ахир, мен болаларга таълим берадиган ўқитувчиман-ку, нега обрўйимни бу қадар оёқ ости қиласиз?!

Шу ишингиздан кейин пичоқ суюгимга қадалиб, «э бор-э» дедим! Бир бошимга шунча савдо. Яхши эр дегани шунақа бўлса, ўлиб қутулганим маъқул. Кўрғилигим шу экан, нима қилай...»

Хатнинг таги куйгани учун охири ўчиб кетган, фақат бир чеккасида ёзилган куни сақланиб қолган эди: «14. XI. 1940. Ҳалима».

Хатни қўлимга олганимда бир ажабланган бўлсам, ўқиб чиқиб баттар ажабландим. Оқила бир аёлнинг юрак оҳи акс этган бу хат мени бирдан маъюслантирди. Ким ўзи бу аёл? Кейин нима воқеалар содир бўлди?

Икки кўзим эшикда, шеригим кела қолса деб турибман. Сўнг юраги ёмон бўлиб чиқиб кетгани эсимга тушди-ю, шоша-пиша кийиниб, эшикни очдим. Эски диванда оғзини очиб ухлаб қолган навбатчи аёл олдидан оёқ учида юриб ҳовлига ўтдим. Сутдай ойдин. Шохларини ерга эгиб турган мажнунтол тагидаги ҳовузча томон юрдим. Шеригим сувга термилиб ўтирарди. Ёнида... бояги Талъат! Шошганимдан тўхтаб қолдим. Шеригим Талъатнинг елкасига қўлини ташладида, «Сизники ҳолва-ю, дўстим, биз тағинам фил эканмиз», деб қўйди. Шу пайт оёғим остидаги чўп-хас бехосдан шитирлаб кетди. Шеригим келишимни аввалдан кутгандай, етиб бормасимдан:

— Роса сўкаётгандирсиз мени,— деди ҳазиломуз оҳангда.— Биз Талъатвой билан бир ёрилишиб қолдик.

— Қизиқмисиз, хижолат тортманг... Қалай, босилдими юрагингиз?— деб, сўнг бориб Талъат билан кўришдим.

— Босилмай қаёққа борарди? Давоси — сув. Муздай сув бўлса бас, ўлмаймиз. Бўзчи белбоққа ёлчмасмиш, ўзим врачман тагин. Инспекторман министрликда. Янги касалхоналар очдик. «Намуна» колхозидан бино ундиргунча нақ она сутимиз оғзимизга келди... Шу ҳам аслида юрагимга таъсир қилди ўзи.

Мен секин хатни узатдим. Шеригим уни Талъатга кўрсатди-ю, яна сувга термилиб қолди. Кейин майин бир оҳангда:

— Бунини хотиним ёзган,— дея кулимсиради.— Талъатвойга ҳам айтиб бердим нима бўлганини.

Шеригим ёнидан менга жой кўрсатди:

— Утиринг. Ҳузур қиласиз,— Ҳошим ака аввал ҳовузга, сўнгра тол новдалари орасидан мўралаётган ойга ишора қилди. Дарҳақиқат, шу оқшом сукунатида қандайдир жозиба, қандайдир сирли маъно бор эди.

Ҳошим ака тирсагимдан ушлаб:

— Кечирасиз, ука, исмингиз нима эди?— деб сўради.

— Шараф.

— О, яхши ном! Дадангиз қўйган бўлса керак. Талъатжон, бу укамизнинг номи чиндан ҳам яхши экан-а?— Талъат қийиқ кўзларини менга бир тикди-ю, бошини лиқиллатиб қўйди.— Шарафжон, бояги саволимга жавоб бермадингиз-а?— яна сўради шеригим.

— Қайси савол?

— «Уйланганмисиз» деганим-чи?

— Ҳа-а, йўқ ҳали.

— Унда кўзингизни очиб юборибман-да. Қариганимда севгидан лоф уриб... кулгили кўринса керак-а, сизларга?

Еввойи ялпиз орасида ётган бир бақа шўлп этиб ўзини ҳовузга отди. Сув ўртасида тинчгина турган патирсимон ой бирдан «бурдаланиб», у ёқ-бу ёққа сакрай бошлади.

— Ҳозир олов пайтингиз,— деди Ҳошим ака жилмайиб. У кимга гапираётганини — Талъатгами ёки менгами — ажратиш қийин эди.— Биз ҳам шунақа эдик аввал... Уқишни битирсак, гўзал бир қизга уйланиб олсак, бола-чақа кўрсак... Ула-ўлгунча роҳатда яшайверамиз, деб ўйлардик. Лекин ҳаёт биз ўйлагандан кўра мураккаброқ экан. Эшитганмисиз, бир файласуфга: дунёда нима қийин, деб савол беришганда, яшаш, деб жавоб берган экан. — Ҳошим ака «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қабилида менга гапириб, аслида Талъатга таъсир ўтказмоқчи бўлаётгани шундоққина сезилиб турарди.— Узоққа бормайлик, мана шу Талъатжонни олайлик. Хўш, сиз нима дейсиз Талъат ҳақида?

Кутилмаган бу саволдан гангиб қолдим. Талъат эса ҳамон букчайганча чурқ этмай ўтирибди. Нима

дейишимни билмай елкамни қисдим. Ҳошим ака жавоб кутмай, гапида давом этди:

— Бахтли бўлиш одамнинг ўзига боғлиқ. Бу тўғри-ю, лекин бахтсиз бўлай дейдиган одам ҳам топи-лармикин ўзи бу дунёда? Ҳамма бало шундаки, биз ҳар доим ҳам атрофимиздаги одамларни синчикламаймиз. Мана, Талъатжонда ҳам шунча дард бор экан-ку... Ўзимча ўйлаб юраман-да: кишининг дили ҳам бамисоли денгизнинг туби — офтоб қанчалик ёритгани билан икки-уч метрдан нарини кўриш қийин. Боя билдингиз-ку, ўқиган, тушунган, ўзини маданиятли ҳисоблаган мудирдан кўра, оддий бир чаласавод аёлнинг фаҳми ўткирроқ чиқди. Навбатчи хотинни айтаман-да, куйиниб, ачиниб гапиряпти, боёқиш...

Ҳошим аканинг мушоҳадаларига берилиб ўтирсам ҳам, лекин у қанчалик жозибали гапирмасин, бари бир хаёлим бояги хатнинг тақдирида эди. Назаримда Ҳошим ака худди пихини ёрган актёрлардай энг муҳим нарсани атайлаб охирига олиб қолаётганга ўхшар эди.

Шу пайт биров катта кўчадан моторли велосипед миниб ўтди. Тариллаган овоз анчагача қулоқларни батанг қилди-ю, бора-бора пасайиб, яна ҳаммаёқ сув куйгандай жимжит бўлиб қолди. Ҳошим ака шовқин тингунча индамай туриб, сўнг ҳовузга тикилганча:

— Хатдан бирон нарса тушундингизми?— деди менга қараб.

Мен «ҳа» ишорасини билдириб бош силкидим. Ҳошим ака негадир кулиб қўйди.

— Уша ғалвалардан кейин сал ўтмай армияга олишди. — Ҳошим аканинг товушида ғалати бир тов-ланиш бор эди. — Талъатвой, сиз ҳам эшитинг... Ҳа, ростдан, аввал хатдан гапирай. Хотиним бир сидра ўзини-ўзи ўлдирмоқчи ҳам бўлган. Баъзан киши жонидан тўйиб ҳам кетади! Кейин эсини йиғиб, бу аҳдидан қайтиб, хатни тандирга ташлабди. Ёниб кетар де-

гану бирон нарсага алаҳсиб кетган. Папирос тутатиш-
га чўғ оламан деб бориб, кўзим тушиб қолди. Яхши-
ям топганим, хотинимнинг дилида нима гап бор — ба-
рини билдим. Уни қандай қийнаб юргангни ана
шунда пайқадим. Одам қутуриб кетар экан жаҳолати
тутганда, бурнидан нарини кўрмай қоларкан. Лекин
бир жиҳатдан ич-ичимдан қувонаманки: хотиним со-
диқ экан! Юрагимни эзиб юрган рашк ноўрин экан,
дейман ўзимга-ўзим... Армияга кетдим. Ҳаш-паш де-
гунча бир йил ўтиб, энди отпусмага келай деб турга-
нимда бирдан уруш бошланиб қолди. Хотиним кунин
хат ёзади, бечора. Бир марта посилка юборибди денг...
Уртага қўйиб очсак, яшиқдан каттакон ёстиқ чиқди.
Бирдан ҳаммаёқни атиргулнинг ҳиди босиб кетди.
Кўрсам ўзим эккан атиргулларни қуритиб, ундан ёс-
тиқ қилиб юборган экан! Йўқ, ризқим бор экан, неча
ўлиб-неча тирилиб, юракни ишдан чиқарсам ҳам, ҳар
қалай урушдан эсон-омон қайтиб келдим. Хуллас,
ҳаёт шу-да, ука, мана энди тўртта ўғлим бор. Лекин...

Ҳошим ака шимини қоқиб ўрнидан турди. «Юринг,
гаплашиб ўтирамин», деб Талъатнинг елкасига қўли-
ни қўйди. Талъат индамай ўтириб-ўтириб, охири «раҳ-
мат» деди-ю, ўрнидан туриб, қоп-қоронғи ҳовли бур-
чига қараб кета башлади. Салдан сўнг кўчада бир
нарса гуп этди, кейин бўғотдан кесак нураб тушди.
«Қайфи тарқаб, эшиқдан чиқишга уялди», деди Ҳо-
шим ака. Меҳмонхона томон юрдик. Коридорга кир-
ганимизда навбатчи аёл диванда мудраб ўтирган
экан, бизни кўриб ҳайрон бўлди-ю, индамади. Хона-
га кириб, ётдик.

— Бари бир юрагим ўртаниб кетаверади баъзан,—
деди Ҳошим ака мен томонга айланиб ётаркан.— Тўғ-
ри, бирдан лов этиб, бирдан ўчади-ю, лекин жароҳати
қолади бари бир. Бўлмаса мана шу Талъат ҳам ано-
ймас, эсли йигитга ўхшайди, кўриниб турибди. Аммо
рашк қурғур қўймайди-да, одамни телба қилиб қўяди.

Эсингиздами, хатда «Ботиржондаги хислатлар сизда йўқ», деган жойи бор. У шўрлик ўлиб кетди-ю, би-роқ... ахир, қачонлардир хотинимнинг юрагида мен-дан бўлак одам яшаган-ку, мана шуниси алам қила-ди менга! Ғазабим тошиб келади-ю, ўзимни босаман. Ана шундай пайтларда хотиним худди бир парча бах-тимни юлиб олаётганга ўхшайди. Лекин начора, одам ўзи фақат бахт улашишга туғилганми дейман-да... би-ри ширин гапи билан ...бири сабр-тоқати билан... Э, ука, энди ухланг. Биздақа одам, оғзи бир очилдими, ке-етди...

Мени қандайдир оғир ўй-хаёл қамраб олган эди. Турмуш ҳақида, севги, рашк ҳақида, одамлар ҳақида бунчалик чуқур ўйлаб кўрмагандим. Улар менга жуда оддий, жуда жўн туюлар эди.

Ҳошим аканинг гапларини, Талъатни ўйлаб ётиб, ухлаб қолибман. Уйғонганимда кун ёйилиб кетган эди. Ҳошим аканинг каравотига қарадим: бўш. Ур-ниндан турдим. Графин тагида бир энлик қоғоз қис-тириғлиқ эди: «Шарафжон! Қулимсираб ётган экан-сиз, яхши туш кўраётган бўлсангиз — бузмай дедим-да, уйғотишга кўзим қиймай, хайрлашмай кетдим. Узр. Насиб этса яна кўришармиз. Ҳошим акангиз».

Хат кўнглимга негадир маъюслик солди. Сочиқ-совунларимни олиб, ювингани чиқдим. Эски диванда Талъат ўтирган экан, у бошини кафтлари орасига қисганча миқ этмасди. Мени кўриб ўнғайсизланди. Қаршисида навбатчи аёл турибди, у ҳадеб эркакча овози билан дўриллаб, Талъатга насихат қиляпти:

— Хотин бўлса сеникича бўлар. Йўқ нарсага жа-заванг тутиб, ҳам ўзингни, ҳам хотинингни шарманда қилма унақа...

Навбатчи аёлнинг бу ўгитини эшитдим, бенхтиёр Ҳошим ака айтган кечаги гап ёдимга тушди: одамлар доимо бир-бирига суяниб, бир-бирига бахт улашиб яшайди...

ЕШЛИК КУЧЛАРИ

(Саиджоннинг ён дафтари)

29 сентябрь.

Кеча Санобар икковимиз кинога тушдик. Кўзларимиз экранда-ю, хаёлимиз бир-биримизда; бир бўлак шоколадни майдалаб еб ўтирибмиз. Киножурнал тугай деб қолганда кимдир орқадан елкамга қўлини қўйиб, нақ қулоғимнинг тагига лабини олиб келди-да: «Тўғри ўтиринглар», деди шивирлаб. Саримсоқ ҳидидан кўнглим беҳузур бўлди. Кейинги дақиқада юрагимни ғулғула босди: танбеҳ берган овоз жуда танишдай туюлди менга. Угирилиб қарашга ботинмай, оғзимда эриб битган шоколадни ҳам ютмай, тўғри ўтиравердим. Киножурнал тугаб, бирпасга чироқ ёқилди; шунда шифтга қараган киши бўлиб секин орқага ўгирилсам, Назирқулов ўтирибди! Санобарга имо қилиб кўзини қисиб қўйди. Ер ёрилмади-ю...

Санобарни кузатиб қўйдим. Қайтаётганимда Назирқуловни ўйлаб бораётиб, сув сепадиган машинадан қочолмай, тиззамдан пастим лой аралаш ҳўл бўлди. Ҳаммасидан қизиғи — Санобарнинг гаплари денг! «Назирқулов бекор кўриб қолди-да», десам, у менга ғалати бир тикилиб, «юракдан ҳам бор экан жуда», дея кесатди. Ешликнинг топилмас фазилати шуки, одам ҳеч нарсадан кўрқмайди! Бўйнингга тузлик тўрва илингандан кейин... ҳар томонини ўйлар экансан... Кечагина бўлимимизга келган практикант қизнинг бу гаплари мени жуда ўйлатиб қўйди. «Чиндан ҳам ни-

мадан қўрқаман? Назирқулов кўрса кўрибди-да! Наҳотки, биров билан тўғрилиқча кинога ҳам тушиб бўлмаса?!» Аммо бари бир Назирқуловнинг кўриб қолганидан кўнглим гаш...

4 октябрь.

Элбек деган корректоримиз уйланди. Муҳаррир бошлиқ редакциянинг ҳамма ходимлари тўйга биргалашиб бордик. Элбек Санобарни ҳам таклиф қилган экан, аввал ийманиб, кейин кўнибди. Зиёфат яхши бўлди.

Аввалига Назирқуловга қойил қолиб ўтирдим, ўтиришни шунақанги қизитдики, бир гал ёзувдим шекилли: гаплари ипак деб... Муҳаррирдан кейин ўзи сўз олди.

— Элбекжон билан Хосиятой, йўқ-йўқ, кечирасизлар, Хосиятой билан Элбекжон!— деди қўлидаги нафис қадаҳни боши узра баланд кўтариб.— Образли қилиб айтганда, сизлар — ҳаёт денгизига туширилган иккита янги қайиқсизлар. Борадиган манзилингиз нурли манзил, шу билан бирга олис манзил.— Назирқулов кутилмаганда менга қараб чаккасини қашиди-да, кулиб қўйди. Буни назаримда ҳамма сезди. — Ҳали йўлингизда тўлқинлар, довуллар учраши мумкин. Лекин ишонаманки, бу тўсиқларни сизлар мардонавор енгиб ўтасизлар! Ана шу истак учун ичамиз, азиз ўртоқлар!— Қарсақлар янгради. Назирқулов коньякдан бир ҳўплаб, стол четига қўйди. Менга қараб қошини қоқди-да, рўпарамда ўтирган Санобарга имлади. Қоним қайнаб кетди...

— Шу фарзандларни вояга етказиб, оқ сут бериб ардоқлаган муштипар оналар шарафига ичайлик, дўстлар! Она бўлмаса, ҳаёт бўлармиди?!

— Энди, дўстлар, Аҳаджон акам бошлиқ аҳил коллективимиз учун сипқорайлик!..

Қайфда ўрнимдан туриб кетганимни билмай қолдим. Назирқуловга айтаётган гапларимни ўзим аниқ

эшитиб турсам ҳам, аммо маъносини унча тушуниб
етмаётганга ўхшар эдим:

— Тилёғлама! Мени қўрқитолмайсан! Айт, анови
Санобар билан кинога тушганимизни айт, айтавер!—
Қўлимни бигиз қилиб Санобарни кўрсатганим ҳам
эсимда.— Қўрқмайман сендан. Қўлингдан келмайди-
да! Алам қиялпими?! Уддасидан чиқсанг — юр!

Назирқулов зипиллаб ёнимга келди-ю, қулоғим
остида илондай вишиллаб:

—...ўтир!— деди ғазабидан тупуги отилиб.

— А? Нима? Вой, мени ҳақорат қилган!..

Уйга келсам, хотиним нима қиларини билмай ва-
ҳимада ўтирган экан, эшикдан киришим билан бўй-
нимга осилиб йиғлаб юборди. Бутун баданим зирқи-
раб ўринга кирибману, салда уйқуга кетибман. Эрта-
лаб уйғонсам, Назира уйда йўқ. Чақирсам, жавоб
бермади. Ярим соатлардан кейин эшик очилиб, йў-
лакда Назира кўринди. У шоша-пиша олдимга кир-
ди-ю, каравотим ёнига чўккалаб, пешонамга қўлини
босиб кўрди.

— Доим сизга жаврайман-ку, ёмонларга яқин йў-
ламанг деб,— Назиранинг ачиниш тўла нигоҳида
салгина гинахонлик бор эди.— Қарасам, чўнтагингиз-
дан бир қоғоз чиқди. Милициянинг қоғози. Жонҳо-
латда бордиму, ялиниб-ёлвордим. «Бунақа одам эмас,
умрида сира бировни хафа қилмаган, бир адашган-
дир-да», деб тушунтирдим. Ишхонангизга айтмайди-
ган бўлишди. Энди ичманг, ўлсин! Мана қоғози,
штрафини тўлаб келдим. Майли, қўйинг энди, эзил-
манг...

Бирдан хўрлигим келди...

8 октябрь.

Санобарнинг практикаси тугай деб қолди. Лекин
ҳамон гаплашмаймиз. Ўша тўйдан бери мендан ха-
фа...

Ишдан чиқиб, ҳардамхаёл билан трамвай бекати-

га бордим. Сал ўтмай ғилдираклари чийиллаб трамвай келди. Кондуктор узатган паттага қарасам: «бахтли» билет! Ҳам кулиб, ҳам хўрсиндим. Тамбурда турган малла бир рус йигитининг ёнига ўтиб турдим. Олдида ўзи тенги оппоққина дуркун қизи ҳам бор. Йигитнинг қўлида иккита гижда нон, устига қоғозга ўроғлиқ колбаса қўйиб олган, қизининг қўлида эса бир банка камбала билан иккита гладиолус. Бир-бирига гап бермай, нима ҳақдадир қизгин тортишиб келишяпти. Уларга ҳавасим келди. Беихтиёр Назирани ўйлай бошладим...

Трамвай нариги бекатда тўхтаганда тиқилинчда урилиб-сурилиб мен тушган вагонга кутилмаганда Санобар чиқиб кела бошлади!

Мени кўриб ранги ўзгарди, аммо ўзини босиб атайин шошилмай билет олди-да, нарироққа бориб турди. Сезиб турибман: кўчани томоша қилган киши бўлиб, ора-сира менга кўз қирини ташлаб қўяди.

Нима қилсам экан? Бориб гапирайми? Шунча одамнинг ичида жеркиб берса-чи! Юрагим бетламаса ҳам, таваккал қилиб, йўловчилар орасидан сирғалиб ўтиб, ёнига бориб турдим. У тепадаги тутқични бир қилиб ушлаганча, индамай кетаверди. Баттар ўнғайсиз аҳволга тушдим. Бир пайт трамвайнинг олдидан тахта ортилган узун машина кесиб ўтди-ю, қаттиқ тормоз зарбидан вагон қалқиб кетди. Елкам билан Санобарни сал туртиб юбордим. У менга шундай ўқрайдики, юзим ловиллаб кетгандай бўлди. Кўзларимни беихтиёр ерга олиб, ҳатто ўзим ҳам сезган ношуд бир товуш билан «кечирасиз» дейишгагина тилим борди.

— Хайрият, забон бор экан,— деди Санобар ачитиб. Яна индамай кетаверди.

15 октябрь.

Энди хонадан чиқмоқчи эдим, телефон жиринглади. Бориб трубкани олишим билан нариги ёқдаги

одам негадир қўйиб қўйди. Номерда хатолик бўлди шекилли деб, плашимни кия бошлаганимда тагин жиринглади. Яна ҳеч ким индамади, бир оздан кейин биров чуқур нафас олди-да, «кимсиз?» деди. Санобар! Ҳаяжонга тушиб нима дейишимни билмай қолдим. «Алло, кимсиз? Саид ака, сизмисиз?»— деди яна Санобар. «Менман», дедим зўрға.

— Алло. Саид ака? Эшитяпсизми? Нега индамай-сиз? Ҳалиги... сизда гапим бор эди... Эртага ишда бўласизми?

— Ҳа, бўламан.

— Хайр унда...— Санобар трубкани илмай кутиб турди.

— Санобар! Қаердан гапиряпсиз?

— Нима эди? Хадрадаман.

— Ҳозир бора қолсам-чи?..

— Йў-ўқ, қўйинг, кеч бўлди.

— Хўп денг, бораман. Мана, ҳозироқ жўнаяпман...

Санобар индамай трубкани илиб қўйди. Қўлимдаги менбрана бетўхтов «тут, тут»лай бошлади. Апилтапил эшикни беркитиб, йўлга тушдим. Кетяпману, юрагим така-пука, нуқул: турибдимикин ёки кетиб қолдим, деб ўйлайман. Борсам, телефон будкасининг ёнида газета ўқиб турган экан. Мен билан жилмайиб кўришди-да, қўлидаги газетасини буклаб қўлтиғига қисди. Асфальт йўл четидаги тор йўлкадан аста-секин юриб, боққа бурилдик. Кўприкчадан ўтаётганимизда Санобар мутлақо мен кутмаган гапни бошлади:

— «Аёл киши билмаган нарсасинигина сир сақлай олади». Буни ким айтган, биласизми?

Жавоб беролмадим.

— Роллан,— деди Санобар қум остида чириб ётган хазонларни оёғининг учи билан эзиб ўтаркан. Сўнг томоғини ушлаб «уф-ф» деди-да, асабий кайфиятда газетани бериги қўлтиғига олди.— Мен кўп

нарсани билмас эканман... Элбек аканинг тўйида, лекин сиздан ўтди... Битта саволим бор, майлими?

«Бемалол», дегандай бош ирғаб, унга илҳақ тикилиб қолдим.

— Аммо шартим: кўнглингизга нима келса, яширмайсиз, очиқ айтаверасиз, хафа бўлмайман,— Санобар шу қадар маъсум қиёфада боқдики, четга қарашга мажбур бўлдим. Сал-пал учуқ тошган қовжироқ лаблари титрар эди.

— Мана, масалан, китоб ўқиса, кино, спектакль кўрса... одам қанчалар хурсанд бўлади. Масалан дейлик, бир қиз бир йигитни яхши кўриб қолади-ю, туну кун ўшани ўйлайди. Кейин билса, йигит уйланган бўлиб чиқади. Алданганига, ўзининг гўллигига минг афсус ейди-да, ҳалиги йигитни ўша ондаёқ кўнглидан чиқариб ташлайди, ҳатто сўз ҳам эсиз деб гаплашмай қўяди... Мана шуларни ўқиб кўриб, шунчалар қувонасанки, масалан, мен ўзим ўшанақа пайтда йиғлаб юборгим келади. Боплабди, бундайларнинг жазоси шу асли, деб ич-ичимдан қувонаман. Лекин, афсуски, ҳаётда бошқача... Севгингни кўнглингдан чиқариб ташлолмайсан... Бундай қилиш менимча гуноҳ.

Санобар газетанинг бир четини ямлаганча хаёл суриб кетди. Чиндан ҳам у жуда ғалати қиз.

— Яхши кўрган одам, «аввал тўхтаб тур, уйланганмисан, бир суриштириб олай», деб ўтираркан-да! Тавба-а.— Санобар лабини чўччайтирди.— Муҳаббат буюммики, уни танлаб олсанг? Шундай аҳволга тушасанки, ўзингни ўзинг тушунолмай қоласан. Ёмон нарсалар ҳам яхши кўринаверади. Одамларнинг гапи ўтмайди, у гаплар қайтага қайсарлигингни ошириб юборади... Имтиҳонларим тугагандан кейин сизларда ишламоқчиман. Қаршимасмисиз?— деди бирдан менга босим тикилиб.

— Ҳе, нега? Қайтага...

- Нима қайтага?
- Қайтага хурсандман, демоқчиман-да.
- Ростингизни айтинг.
- Рост.

Санобар кулиб қўйди, кейин шўхлиги тутиб да-
рахт шохини тутмоқчи бўлиб сакради. Бўйи етмади.
Мен тутиб бермоқчи бўлган эдим, кўнмади.

— Ҳзимни синаб кўрмоқчи эдим, қани, тута ола-
манми ёки йўқми. Кўриб турибсизки, тутолмас экан-
ман,— деди у кулиб.— Трамвайда учрашган кунимиз,
сиз тушдингизу, нариги бекатда мен ҳам тушдим.
Ярим соат кутдим...

Шу гапдан кейин шошилиб қўлини ушладим. Ис-
сиқ кафтини кафтимга қўйдим. У менга ғалати тики-
либ турди-да, бошини сарак-сарак қилиб:

— Барибир фойдасиз...— деди хўрсиниб.

— Санобархон, ишонинг, сизни... бугун тушимда
кўриб чиқибман.

— Фақат тушингизда-да,— Санобар сал нарироқ
сурилиб ўтирди. Кейин этагини бир-икки қоқиб, ска-
мейкадан турди.— Хўп, кетдик энди, овора қилганим
учун узр,— деди дарвоза томонга қараб юра бошлаб.

— Саволингизни айтмадингиз-ку?

Санобар ялт ўгирилиб:

— Айтдим, эътибор қилмадингиз,— деди хиёл
ажабланган оҳангда.

Асфальт кўчага чиққаннимизда кафтимга кафтини
шап этиб уриб:

— Хўп хайр,— деди. Кейин қўлини бигиз қилиб
пешонамга яқин келтирди.— Хафа бўлмасангиз, бир
гап айтаман.

— Айтинг.

— Энди ичманг, кўтаролмас экансиз. Хўп, хайр...

19 ноябрь.

Бугун биринчи марта қор ёғди. Эрталаб туриб де-

разадан қарасам, ҳаммаёқ ёқимли сукутга чўмиб турибди. Худди тушдагидек. Ҳатто шоша-пиша ишга кетаётган йўловчиларнинг ҳам қадам товушлари эшитилмайди.

Энди ювинмоқчи бўлиб турган эдим, эшик тақиллади. Очсам: Назира. Бир қўлида ёстиқдай келадиган одатдаги «хўжалик» сумкаси, бир қўлида чандиб тургилган кўк бўғча. Қўлидан олиб ичкарига кирдим. Назира йўлакда кийимларини шошмай ечиб илди-да, индамай хонтахта четига, ёнимга келиб ўтирди. Кейин менга тикилиб туриб, бошини елкамга қўйди, кўзига жиқ-жиқ ёш олди. Ҳайрон бўлдим.

— Анови тоғорада қовурма чучвара бор, энг,— деди. Мен ювингани кириб кетдим. Ун минутлардан кейин чиқсам, Назира ҳамон ўша ўтириши, ёши тийилмаяпти.

— Ҳа, нима бўлди?— сўрадим юрагимга хавотир тушиб.

— Йўқ, ўзим...

— Нега йиғлаяпсан?

— Хўрлигим келяпти.

— Нимага?

Назира жавоб бериш ўрнига елкасини қисди. Кейин рўмолининг учини ўйнаб туриб, лаблари титради-ю, бирдан ўкириб йиғлаб юборди. Бир-икки гап айтиб юпатсам кўнмади, жаҳлим чиқиб бақириб бердим:

— Нима гап, ахир, айтсанг-чи?

Назира менга умрида биринчи марта тик қаради-ю:

— Бақирманг!— деди ғазаб билан, кейин яна йиғлай бошлади.

«Майли, хуморидан чиқиб олсин, бир нарсадан ранжиганга ўхшайди», дедим-да, чучварани нариги уйга олиб кириб кетдим. Худди ўйлаганимдай бўлди:

аввал бир-икки пиқиллаб йиғлади-ю, бурнини тортиб, жим бўлди. Бир оз ўтгач, ўша уйдан туриб:

— Ишга кечикяпсиз,— деди йиғламсираб. Мен ҳам орамизда ҳеч нарса бўлмагандай «Мана, ҳозир» дедим-да, олдига чиқдим. Пойлаб турган экан, киришим билан бўйнимга осилиб олди.

— Эсингни едингми? Нима қилиқ бу? Тўғри тур.

Назира доғ тушган ёноқларини бўйнимга ишқалаб-ишқалаб кўзимга тикилди. Кейин:

— Ишонмайман,— деди-ю, лаблари титради.

— Нимага ишонмайсан?

— Тухматга ишонмайман! Тухматга!

— Нималар деяпсан ўзи?

Назира оғир хўрсинди, бўйнимдан қўлини олиб, ошхонага кириб кетди.

— Назира, бир гап борга ўхшайди, айт тўғрисини.

— Тилим бормайди айтишга,— у шундай деб, ёшли кўзлари билан зўрма-зўраки кулимсиради, сўнг дунёнинг бутун ташвиши бир ўзининг елкасига тушгандай, мискин оҳанг билан:— Етти ухлаб тушимга кирмаган бир гап эшитиб келдим,— деди.

— Қандай гап?— деб сўрадиму, юрагим дукиллаб уриб кетди.

— Ростини айтинг, Саид ака. Майли, кечираман, лекин ростини айтинг. Айтинг, хафа бўлмайман.

— Нимани айтай?— ўзимни гўлликка солмоқчи бўлдим, аммо ўз ҳаракатим ўзимга ҳам сохта туюлди.

Назира яна менга зўрма-зўраки жилмайиб қаради:

— Санобар деган қиз билан...— деди ва гўё ҳозир жони узиладиган одамнинг тепасида тургандай бутун борлиғи билан менга тикилиб қолди. Мен оқариб кетдим шекилли... кўзидан кўзимни олиб қочишга мажбур бўлдим. Тузоққа илина бошлаганимни сезиб, пўписага ўтдим:

— Ким айтди сенга?!

Назира бўлса борган сари ўзини оғир олиб:

— Билишингиз шартми ким айтганини?— деди.— Демак, рост экан-да? Саид ака, ахир...

— Бўлди, бўлди, жаврама!..

Назира бир ютинди-ю, бошқа чурқ этмади. Лекин менга тикилиб тургани ҳолда кўзидан дув-дув ёши оқаверди. Эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетдим. Кўчада боряпману қутурган одамга ўхшайман. «Нега алдаб қўя қолмадим бошида! Йўқ десаму олам гулистон эди. Назира ҳам аслида шуни кутиб турган эди... Энди нима бўлади?!»

28 ноябрь.

Эрталаб летучкада Назирқуловнинг тоза адабини беришди. Газеталар таҳлили тугагач, муҳаррир Назирқуловга бир қараб қўйди-да:

— Биз сизни тажрибали, ҳалол журналист деб юрсак...— деди дабдурустан.

Назирқулов аввалига муҳаррирнинг гапини тушунмади, атрофдагиларга елкасини қисганча жавдираб қаради. Кейин ранги ўчиб ўрнидан турди. Ходимлар ҳам гап нимадалигидан беҳабар, ҳайрон бўлиб Аҳаджон акага тикилиб қолишди. Муҳаррир қаттиқ бир йўталди, ғазабини босишга урингани шундоқ билиниб, шифтга қараганча (жаҳли чиқса, одамнинг юзига эмас, доим шифтга қараб гапириш одати бор эди) узиб-узиб ола бошлади:

— Баъзи ходимларимизда масъулиятнинг шу даражада йўқолганига таажжубдаман. Газета — партиянинг овози, ахир. Унда тирноқча бўлса ҳам ёлғончилик кетмайди. Биз бунга йўл қўёлмаймиз...

— Аҳаджон ака, гапингизга тушунмаяпман,— деди Назирқулов қизариб-бўзариб ўрнидан тураркан.

Муҳаррир жаҳл билан стол календарини шарт-шарт варақлади-да, битта бетини юлиб олди. Уни ўтирганларга кўрсатиб:

— Райондан қўнғироқ қилишди,— деди.— Райком секретарининг ўзи. Назирқулов командировкага бор-

май туриб, телефон орқали, тушини ёзиб берганга ўхшайди. Нега бунча командировкадан қўрқасизлар? Бориб, ҳаётни, одамларни кўрсанглар бўлмайдими?! Кечаги сонда уч-тўртта колхозни танқид қилибсиз: ерини қатқалоқ босиб кетган, деб. Ваҳоланки, ўша колхозларда бир ойдан нари ёмғир ёгмаса, қатқалоқ осмондан тушадими? Секретарь хафа бўляптики, «долзарб пайтда одамларнинг кўнглини кўтариш ўрнига, уларни айбсиз айбдор қилиб...» Мен у-бу деб юпатдим. Ўртоқ Назирқулов, қани очигини айтинг-чи, нима жазо берайлик сизга? Ёки бориб жавоб беринг ўзингиз, «келсин ўша азамат, ерларимизни бир кўрсин», деяпти секретарь.

— Мендан ўтган хатолик шуки,— дея гап бошлади Назирқулов муҳаррирнинг гапи унча таъсир қилмагани сезилиб,— райондан олган маълумотга ишонибман.

— Қандай маълумот у?

— Мен уни осмондан олган эмасман! Райондагиларнинг ўзлари беришган телефон орқали.

— Хўш, ким берди сизга шу маълумотни? Аниқ айтиш мумкинми?

Назирқулов жавоб бериш ўрнига гапни яна бошқа ёққа бурди:

— Энди бошқа қайтарилмайди, Аҳаджон ака.

— Сиз гапимга жавоб беринг аввал.

— Ўзингиз шоширасиз-ку баъзан, оператив ишланглар, деб.

Муҳаррирнинг жаҳлдан баттар кўзи қисилди:

— Назирқулов! Сиз яна чап беряпсиз! Ёлғончиликни оперативлик ниқоби оқлай олмайди!..

2 декабрь.

Ишдан кейин шаҳар кутубхонасига кирдим. Турсунойчилик ҳаракати ҳақида кўкламда бир очерк ёзмоқчиман, шу сабабли илгариги газеталар билан ҳо-

зирданоқ танишиб чиқмоқчи бўлдим. Зал жимжит. Жавонлар орасида китобхонлар оёқ учида юришибди. Шунчалик осойиштаки, пашша учса билинади, фақат varaқларнинггина шитирлаши эшитилади, холос.

Кутубхоначи қиздан эски газеталарни сўрасам:

— Ҳозир бошқа ёққа кўчяпмиз, газета бўлими ағдар-тўнтар бўлиб ётибди,— деди-да, кўрсатгич бармоғини лабига босганча бир оз ўйланиб турди.— Янаги ҳафтага келсангиз топиб берамиз.

Кўчага чиқдим. Қаёққа боришни билмай хаёл суриб турган эдим, қарасам, зинадан лип-лип Санобар кўтарилиб келяпти. Қўлида уч-тўртта китоб. Мени кўриб бир оз ўзгарди. Кутубхонада биринчи марта кўрганидан ажбланди шекилли!

— Нуқул юлдузимиз кўчада тўғри келади-я,— деди жилмайиб.

— Эски газеталарни кўрмоқчи эдим.

— Қалай, топдингизми? Мен мана буларни топширмоқчиман,— у шундай деб қўлидаги Достоевский томларини кўрсатди.

Мен уни шаҳар айланишга таклиф қилдим. У ҳам йўқ демади. Китобларни топшириб чиққунча кутиб турдим. Кейин анҳорга бориб тақаладиган йўлқадан аста-секин кета бошладик. Кечагина ёғиб ўтган юпқа қор у ер-бу ерда «жон сақлаб» қолган, асфальт кўчаларда эса аллақачоноқ эриб битиб, ҳар жой-ҳар жойда кўлоб ҳосил бўлган эди. Санобар ёқасига қундуз қўйиб тикилган бастон пальтосига ўралганча индамай бораверди. Анҳорга яқинлашиб қолганимизда:

— Қаёққа кетяпмиз?— деди-да, қошларини чимириб қўйди.

— Қаёққа борайлиқ?

Санобар кулди:

— Мен қаёқдан билай? Таклиф қилган сиз-ку.

— Бўлмаса циркка кирамизми? Қизиқ томоша бор.

— Э-э, қўйинг, цирким чиқиб ётибди ўзи...

— Унда кинога кирамизми? «Инсон тақдири» кет-япти ҳозир.

— «Инсон тақдири» денг? Мен билан кинога тушишга қўрқмайсизми?— Санобар хомуш бир қиёфада кулди.— Яхшиси, ҳавода юрайлик. Командировкаларга бориб келдим, сўрамайсиз ҳам.

— Ҳа, ростдан... Қаерга бордингиз?

Санобар анча вақт бошини лиқиллатиб турди-да:

— Сиз шунақасиз-да,— деди ўпкалаб.— Афросиёбга бордим. Минг йиллик ганчкорлик намуналарини ўз қўлим билан ушлаб кўрганимда...

...Атрофга қоронғилик туша бошлади. Муюлишга етганимизда Санобар оғир сўлиш олди-да:

— Биламан, — деди хаёли аллақайларга учиб.— Одамзотнинг истаги ора-сира бир тўғри келиб қолиб... Йўқ, орзунинг ушалиши жуда қийин экан. Мана, масалан, Рашид куяди-ю, мен эса — музман. Худди шунга ўхшаш... Одамзот ўзи қизиқ...

Кинотеатр олдига борганимизда сеансдан кечикиб қолган қиз билан йигитга кўзимиз тушди. Қиз пошнаси нингичка туфлида экан, ҳеч йигитга етиб юролмайдди. Йигит эса тутоқиб боряпти. Санобар уларга қараб туриб, кулиб юборди.

Уни трамвайгача кузатиб, уйга қайтдим. Хотиним ниндамай олдимга дўқ этиб бир коса овқат қўйди.

28 март.

Яна летучка ҳақида ёзаяпман. Чунки летучкани редакциянинг олий органи деса ҳам бўлади, энг муҳим масалалар летучкада муҳокамадан ўтади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай манаман деган журналист ҳам, худди шофер инспектордан кайфи учгандай, летучкадан қўрқади.

Бугунги летучкамиз ҳам «найзабозлик» билан ўтди. Ҳамма сўзлаган ходимлар асосан тўғри гапларни

айтишди-ю, лекин летучка охирида Назирқулов ўрнидан туриб...

Ўрнидан туриб, чўнтагидан кичкина блокнот чиқарди. Ҳаммага бир-бир қараб, йўталиб-йўталиб қўйди:

— Мен бу ерда гапирганларга қўшимча қилиб шуни айтмоқчиманки, — деди ёзувдан бошини кўтармай, — бизда кейинги пайтда интизом хийла бўшашиб қолди. Аҳаджон акам бу ҳақда жуда тўғри айтдилар. Мана, масалан, Санобар Саломова. Ўзи яхши қиз, қалами дуруст.

Назирқулов блокнотини варақлаб, керакли жойини топди-да:

— Ҳа, мана, — деб гапини давом эттирди. — Лекин бу синглимда битта нуқсон бор. Уртоқлар, тагин ўйламанглар, тунов кунни мени Санобархон деворий газетада танқид қилгани учун ўч оляпти, деб. Биз бунақанги танқидларни кўравериб пишиб кетганмиз, пинагимизни ҳам бузмаймиз! Хўш, Санобарнинг нуқсонини нима? У янгиликка ишонмайди. Холис ниятли кишиларни масхара қилмоқчи бўлганлари-чи, муштадай бошларидан!

— Аниқроқ гапиринг, — деди муҳаррир стол ойнасини чертиб.

— А? Хўп, аниқ гапирай. 20 февраль кунини, — деди Назирқулов блокнотига қараб, — Саломова билан тортишиб қолдик. Газеталарни титкилаётимиз, бир очеркимни кўриб қолибди. Ушанда ёш бир механизатор қиз «ХВС»да уч юз тоннадан ортиқ пахта терганини ёзган эдим. Омад бу, омад! Саломова бўлса олдимга келиб «шу ростми», дейди денг! «Ҳа, рост бўлмай нима!» — десам, кулади. «Яхши ташвиқогнинг сира зиёни йўқ, синглим», деб тушунтирсам, менга ақл ўргатади. Газета ишида сочимиз оқариб шуни билмабмиз-а, биз тентаклар.

Назирқулов истехзоли кулиб, яна блокнотини ва-
рақлай бошлади.

Санобар ўтирган жойида:

— Ҳалиям шу фикримда қоламан,— деди қайсар-
лик билан.

Муҳаррир «кейин гапирасиз» дегандай столни ти-
қирлатиб қўйди. Санобар ёшлигига бориб шарт ўрни-
дан туриб кетди:

— Партиямиз ҳамиша кўзбўямачиликни қоралаб
келган!— деди ҳамон қизишиб.— Бу йил ўрта мактаб-
ни битирган ёш қиз қандай қилиб бир мавсумда уч
юз тонна пахта теради? Ақлга сиғмайди-ку! Ҳадеб
турмушимизни бўяб ёзаверсак, охири ким ишонади
бизга?! Мақтасак ҳеч ким индамайди, деган зарарли
тушунчага ёпишиб олганмиз. Ахир, виждон билан
ишлаб юз эллик тоннадан терганлар бор, уларнинг
айби нима? Нега улар сояда қолиб кетишлари ке-
рак?! Машъал, машъал деймизу... улар ҳаммавақт
ҳам бўлган, бундан кейин ҳам бўладилар. Аммо мам-
лакатимиз тақдирини фақат машъаллар ҳал этган
эмас ҳеч қачон!

Аҳаджон аканинг билинар-билинмас ранги оқар-
ди, қўл ишораси билан Санобарни гапдан тўхтатди.

— Муболаға — ёшларга хос нарса, бунга яхши би-
ламиз,— деди у босиқ товуш билан.— Газета ҳақида,
журналистика ҳақида қайғурганда сал камтарроқ бў-
лиш керак, қизим.— Санобарнинг фикрлари муҳар-
рир сифатида ўзига ҳам тегиб кетгани аниқ эди.—
Ўзингиз янги келгансиз. Бу ерда сиздан кўра ўн-ўн
беш кўйлакни ортиқ йиртганлар ўтиришибди. Марҳа-
мат, давом этинг,— Аҳаджон ака шундай деб, кўзла-
ри ёниб турган Назирқуловга юзланди.

— Саиджон ҳам янги ишга келганларида бир оз
тез эдилар,— дея гапини давом эттирди у.— Энди ре-
дакциядаги энг яхши йигитларимиздан биттаси. Ле-
кин унга ҳам аччиқ сўзимиз бор эди-ю, майли, айт-

маймиз. Нималигини ўзи билади, ўзи ўйлаб кўрсин. Лекин Санобархонга айтамиз, айтмасак бўлмайди. Ўзи ва бошқаларнинг фойдасини кўзлаган ҳолда ай-тишимиз керак. У ўз ахлоқини тузатиб олсин. Гапим шу!

Ҳамма ҳайрон бўлиб қолди. Секин Санобарга қарасам, бошини эгиб олган. Ўтирганларнинг кўзи унда. Муҳаррир ҳам Назирқулов нима демоқчилигини билмай, ундан сўрагиси ёки унга дашном бергиси ҳам келди-ю, аммо Санобарнинг шаънига яна хунук гап чиқиб қолишидан қўрқдим, унча аҳамият бермаган киши бўлиб қўя қолди. Назирқулов эса худди бир қаҳрамонлик қилган одамдай атрофга мағрур аланглаб ўтирибди...

14 апрель.

Уйга келсам, ҳеч ким йўқ. Бирпаснинг ўзида хаёлим ҳар қаёқларга бориб, апил-тапил ҳамма хоналарга бир-бир кириб чиқдим: ҳеч ким йўқ. Иш столида бир варақ қоғоз турганини кўрдиму, югуриб бориб олдим: «Санд ака! Хайр, мен кетдим. Ўша Санобар билан... Менга ҳаммасини айтишди. Ўзим ҳам сезардим. Аммо тишимни-тишимга босардим. Ана энди бемалол ўша билан шаҳар айланиб юраверинг, қўрқманг энди. Ойимникига кетдим, овора бўлиб борманг, келмайман бари бир. Назира».

Овқат ейишга ҳам иштаҳам қолмади. Ечиниб ётдим, ярим кечагача ухлолмадим.

15 апрель.

Эрталаб азонда туриб бир бурда нон билан бир ипёла қаттиқ ичдим, кейин қайнотамшиккига жўнадим. Яхши кутиб олишди. Назирани «енгиллик қилма», деб анча койишганга ўхшайди, шаштидан тушиб қолибди. Нон-чойдан кейин «уйга одам келади, юр, кетдик», девдим, индамай йўлга отланди. Лекин ўрта-мизда қандайдир тубсиз жарлик пайдо бўлиб қолган-

дек, бир куннинг ўзида гапимиз гапимизга қовушмай, бегоналашгандай сезардик ўзимизни. Автобусдан тушиб, узоқдан уйимиз кўринганда:

— Хўш, қани, гапир-чи энди, нима гап ўзи?— дедим атайин кулимсираб.

— Нимани гапирай?

— Кўчама-кўча дайдиб, шаҳар кезиб юрганимни-да!

— Бирга, тинч яшайлик десангиз... рост денгу, бўйнингизга олинг. Етар шунча чидаганим...

16 апрель.

Санобарни ўша ўзи бир марта айтган «огзи тўла тилла тиш» Рашидга унаштиришибди. Яқинда тўйи бўлармиш. Эшитиб юрагим жиғ этди. Шундай кун келишини олдиндан билардим, лекин ишонгим келмасди. Мана, охири чигал ечилибди!..

19 апрель.

Ишдан келсам яна уйда Назира йўқ. У эртага тоққа кетишимни била туриб, шундай қилибди. (Альпинистларнинг май байрамига бағишланган Чимёнга юришини ёзишим керак.)

Нима қилишни билмай, нариги уйга кириб жавондаги китобларимни титкилай бошладим. Анча ўтириб, бирдан қизғиш папкага кўзим тушиб қолди-ю, уни олиб бериги уйга чиқдим. Бу папкани Назира иккаламининг «қисқача тарихимиз» деса ҳам бўлади. Назира ёзган хатлар, мана буларни эса мен ёзганман. Хатларнинг тагидан Назиранинг 6×9 катталикдаги расми чиқди. Уни биринчи марта танишганимизда берган эди. Орқасига кўк сиёҳда қуйидаги сўзлар ёзилган:

«Гар табиат мени этса барбод,

Ушбу расм ила айлағайсиз ёд.

Умрбод эсдалик учун

Саид акага».

Негадир кулгим қистади. Кейин «Назира»га тикилдим. Шахло кўзларини сузиб, хиёл кулимсираб турибди. Расмии қўйиб, яна папкадаги «хазина»ларни кўра бошладим. Мана, Назиранинг «ишқий» дафтари. Биринчи варағига райҳон солиб қўйилган экан, обдан қуриб кетган, ҳиди ҳам қолмаган эди. Дафтарда юзга яқин шеър бор. Аммо биронтасининг автори йўқ. Диққат қилиб ўқисангиз, у ерда Уйғуннинг шеърларидан ҳам бор, Миртемирдан ҳам... Ҳаммаси ҳар хил вақтда, ҳар хил сиёҳ ёки қаламда кўчириб олинган.

Шуларни ҳозир бир ўзим кўриб ўтириб юрагим эзилди. Нега бунчалик сиркамиз сув кўтармайдиган бўлиб кетдик?! Ёки бир-биримизга муҳаббатимиз йўқми? Аммо Назиранинг ўрнига ўзимни қўйиб кўрсам-чи?.. Унинг ўрнида мен бўлганимда, хўш, ўзимни қандай тутардим?..

21 апрель.

Кеча станциядан чиққан автобус бугун бизни тонг-отарда мўлжалдаги жойга ташлаб кетди. Қиндибой оға деган чўпоннинг ўтовига тушдик. Урганмаган ерда ётсам ухлолмайдиган одатим бор эди, лекин Қиндибой оғанинг кигиз ҳиди анқиб турган ўтовидан кун ёйилиб кетгунча данг қотиб ухлабман. Тушимда Назирқуловни кўрибман: у милиция кийимида, ҳадеб «юр, юр» деб мени аллақаяёққадир судраётганмиш... Уйғониб кетдим. Қарасам, альпинистлар бошлиғи, қотмадан келган чайир йигит Қаландаров тепамда туриб олиб секин елкамга туртпти:

— Саиджон, туринг. Бир уйқуга кирсангиз, бир ҳафталикни олар экансиз...

Қаймоққа обдан тўйдик. Сўнгра ташқарига чиқиб, тўқал бир улоқни тутиб, галма-гал бағримизга босиб суратга тушдик. Кун анча ёйилиб кетган пайтда тоққа жўнадик.

Қорли чўққилар қуёш нуридан шу қадар товланадики, кўз қамашади. Кун тиккага келгунча тўхтамай юриб, тик чўққининг шундоқ тагига етиб келдик. Бирам ваҳималикки! Утириб овқатландик.

Теваракдаги улуғвор манзарага тикилсанг, хаёл эзади одамни... Яна уйни, Назирани эсладим. Қайтиб борганимда ҳамма хафагарчиликларни йиғиштириб қўйиб, ўзим бориб Назирани уйга олиб келаман... Бу тиниқлик, бу юксаклик бағридан туриб баъзи бир инжиқликларимиз, тажангликларимизга сал эътибор билан қаралса, бебаҳо умримизни ўзимиз бенаф ўтказаетганимиз, ўз соғлигимизга ўзимиз болта ураётганимизни сезар экансану...

Оббо, Қаландаров йўлга отланяпти-ку. Кетдик бўлмаса!..

* * *

Чанг босиб ётган бу эсдалик дафтаримни яқинда эски китоблар орасидан топиб олдим, бундан йигирма уч йил олдин ёзилган айрим гаплар кўзимга жуда эриш туюлди. Баъзи нарсалар учун ич-ичимдан уялдим, баъзиларига ҳавас қилдим. Лекин шунда ҳам бари бир кўнглимга келган биринчи ният — дафтарни йиртиб ташлаш бўлди... Энди беш фарзандимиз бор, Назира бу гапларни мутлақо эсидан чиқариб юборган. Санобарни эса деярли кўрмайман. Бундан икки йиллар бурун эри билан Санъат саройида кинода кўрган эдим, у менга кўзи тушиши билан дарров бошқа ёққа қаради, мен ҳам буни тушундим. Ваҳоланки, бир пайтлари у мени «юракдан борми» деб масхара қилган эди...

Назирқулов шу кўкламда вафот этди. Муҳарриримиз Аҳаджон ака анча йиллардан бери пенсияда. Ҳар замонда келиб жамоатчилик бўлимининг ишларида қатнашиб туради...

Хуллас, ёшликда юз берган воқеалар ҳозир бутун-

лай ўз қимматини йўқотгани учун ҳам аввалига дафтарни йиртмоқчи бўлдим. Аммо кейинги дақиқаларда бу фикримдан қайтдим. Чунки ҳозир қанчалик аҳамиятсиз, ҳатто бачкана бўлиб туюлмасин, бу гапларнинг бари айни менинг бошимдан ўтган, менинг ҳаётим эди. Дафтарни йиртсам, умримнинг ҳам бир парчасини узиб ташлаётганга ўхшардим. Дафтар менга ҳамон нималарнидир ўргатиб, нималардан бир танбеҳ бераётгандай. Чиндан ҳам ўша пайтдаги камчиликларим, ўша ёнишларим бўлмаганда, ёшликнинг ўша серғавғо кўчаларини ўтмаганимда... ҳозирги тажрибам ҳам бўлмасди, эҳтимол бугунги кўчаларда ҳам юрмасдим. Одам ҳаётда ўла-ўлгунча ўрганади...

КИЧИК ҲИКОЯЛАР

КИНДИК ҚОНИ ТҮКИЛГАН ЕР

Эндигина куртак чиқара бошлаган яккам-дуккам дарахтлар шабада эпкиннида майин чайқалиб, зилзиладан кейин ҳувиллаб қолган, деворлари дарз кетган деразасиз уйларнинг томига «тиқ-тиқ» урилади, кўнгилни эзади.

Бульдозер кураги тегиб ёнбошлаб қолган қари тол дарахти илдизи очилиб ётса ҳам учидан кўкара бошлабди. Тепа шохига қурувчилар прожектор ўрнатишган экан, ҳозир атрофни сутдай ёритиб, кўзни қамаштиради. Бульдозерлар бири олиб, бири қўйиб вағиллайди. Орқага тисарилади, олдинга интилади. Еру кўкни чанг-тўзон босиб кетган.

Қўшсинч қилиб ишланган ўн бир ёғочли иморатлар бульдозерлар ҳар урилганда пойдевори билан силкиниб ғичирлайди-ю, лекин ҳадеганда йиқилавермайди. Аммо уларни ёзгача текислаб, ўрнини хиёбон қилиш керак. Шу сабабли кечаси ҳам иш қисталган!

Район ижроия комитети маҳалла аҳолисига аллақачон ордер бериб, кўпчилигини Чилонзорга кўчирди. Баъзи оилалар ер олиб, ўзлари иморат қуришга киришиб кетишди. Хуллас, ярим кечада ҳам одам аримайдиган, автобус юрмагани учун такси кўп қатнайдиган бу кўчада ҳозир қурувчилардан бўлак даярли ҳеч кимни учратмайсиз.

Лекин... Бир чол бор. У бир ойча олдин оиласи

билан Чилонзорга кўчиб ўтди. Бироқ ҳозир ҳам ҳар куни азонлаб шу эски маҳалласига келишни канда қилмайди. Деворлари бузилиб кетган ҳовлисининг шундоқ ёнгинасидан ўтган асфальт йўл тупроқ остида қолиб кетгани учун ҳозир уйининг чегарасини ҳам ўзи аниқ билмайди. Лекин шунда ҳам ҳар куни келаверади. Келиб, шумшайиб қолган хоналарга бир-бир кириб, анча вақтгача ивирсиб юради-да, кейин тепаси қуриб қолган катта ёнғоқ дарахти остига қийиқчасини ёзиб ёнбошлаганича тракторчиларнинг ишига разм солади. Ётавериб зериккач, ҳар гал «ёпирым-эй» деб ўрнидан туради-да, у ер-бу ерда сочилиб ётган тахта парчаларини, эски идишларни бир ерга тўплаб, ҳеч кимга керак бўлмаса ҳам саранжомлаб қўяди.

Бир куни пакана татар йигит унга ҳазиллашиб:

— Ҳа, атий! Бу эски-тускиларни нима қиласиз, секцияга сиғмайди-ку,— деган эди, чол унга босим тикилиб турди-ю, кейин «сен нимани билардинг», дегандай қўл силтаб, индамай ишини қилаверди...

Чол аввалига бир-икки кун ҳеч ким билан гаплашмай, ўзича гирдикапалак бўлиб юрди. Кейин аста-секин қурувчилар билан элакишиб кетиб, уйдан тугунда қанд-курс олиб келадиган бўлди. Энди у кела солиб, ёғоч синиқларини йиғиб, оёғи билан тепиб баттар майдалайди-да, ўт ёқади, тош ўчоқ устига кимдир ташлаб кетган пачоқ алюмин чойгумни қўйиб, чой қайнатади. Қийиқчасини ўзи тўшаб қўйган бўйра устига ёзиб, вақти-вақти билан тракторчиларни чойга чақириб туради. Улар дарров гапни ҳазилга буришади:

— Ота, ҳар куни сизга нима азоб тупроқ кечиб? Маза қилиб ваннага тушиб ётмайсизми?

— Ҳе, нодон! Тупроқдан қочиб қайга борардинг!— дейди чол негадир ғамгин тортиб.— Кўз олдингда битта чўп кўкариб турмагандан кейин... биз шунга ўрганганмиз, болам.

— Шошманг, ҳали у ерлар ҳам Боғи Эрам бўлиб кетади.

— Э, болам! Давлат қачон дарахтини ҳам экиб бераркин, деб қараб ўтираверсак иш битадими? Одамларнинг ўзида инсоф бўлиши керак. Кун ботмасдан ҳаммаси уйига қамалиб олишади, кўчага ҳам чиқишмайди. Ол, қапт тишлаб ич, шўпирларингни ҳам чақирсанг-чи.

Татар йигит ўрта бармоғи билан тилининг учини босиб, қаттиқ ҳуштак чалди. Сал ўтмай, кийимларининг чангини қоқиб, тупроқ ташиётган шоферлар билан яна бир тракторчи ҳам келди, саломлашиб чўккалаб ўтира қолишди. Гап орасида чол улардан:

— Анови иморат қачон бузилади?— деб сўради ўз «қовлиси»ни кўрсатиб.

— Эрта-индин. Бир чеккадан кетяпмиз-да.

— Энг кейин бузинглар уни.

— Нега? Ёғочини оласизми?

— Бошимга ураманми, ҳаммаси чириб кетган.

— Унда нега «кейин бузинглар» деяпсиз?

— Шунчаки ўзим... бузилишини кўрмай деяпман.

— Эҳ, атий, атий! Нима қиласиз тағи зах бу кулбангизни! Ё баланд уй ёқмадими? Газ, иссиқ сув. Қишда кўмир демайсиз. Таҳоратни ҳам уйда қилаверасиз.

Чол манглайини қаший туриб, ўйчан қиёфада гап бошлади:

— Гўдаксан, болам, тушунмайсан. Ҳамма нарсанг олдингда бўлса, яшашнинг қизиғи қоларканми? Ҳар ким — элига, ўрдак кўлига, деган гап бор. Бу ёғини сўрасанг, аввало давлатимизга мингдан-минг раҳмат! Лекин, эсингда бўлсин, киндик қони тўкилган жойнинг ўрни бошқача бўлади.

— Ота, мен бу гапга қўшилмайман,— деди шоферлардан бири чойини пуфлаётиб.— Ҳозир замон ўзгариб кетди. Қаер қулай бўлса, ўша ерда яшайверади-

ган замон ҳозир. Бунақа уйлардан қанчасини буздик, эҳ-ҳе!

Чол дарров гапни илиб кетди:

— Ношукур деб ўйламанглар тагин. Мана шу эски кулбамдан кўнгил узолмаганим баланд уйни ёқтирмаганим эмас-да. Мени адаштирманглар унақа. Бугун уни ёқтирсам, эртага бошқасини ёқтирсам, индинига ундан ҳам юз ўгириб кетаверсам, мендан яхши одам чиқармиди.

Чол яна манглайини қашиб, жим бўлиб қолди. Ҳазилкаш тракторчи ҳам, сал кўрсроқ гапирган шофер йигит ҳам — ҳаммалари чолнинг оғзини пойлашди. Лекин чол индамади. Кейин йигитлар бирин-кетин ўринларидан туриб, чолга «раҳмат» айта бошлашди. Чол эса ўша куни мункайиб уйига жўнаганича, бир-икки кун келмади.

...Кеча у «маҳалла»да яна пайдо бўлиб қолди. Рангини анча олдириб қўйибди, қорача юзини соқол босиб кетган, кўзлари ҳам қизаринқираган. Уз одати бўйича аввал бирма-бир бўм-бўш хоналарга кириб чиқди. Кейин ёнғоқ остига қийиқчасини ёзди. Утин тера бошлади. Бир пайт қараса, бульдозерлар атрофдаги бошқа ҳамма иморатларни текислаб бўлиб, «навбат сизникига келди, бобой» дегандек, курақларини кўтариб туришибди.

Чол сарғайиб кетган латта билан қўлини артаётган татар йигитни «бери кел», деб чақирди-да, уйга бошлаб кирди.

— Бу ўн бир ёғочли уйни отам раҳматли қурган эди,— деди у маъюс оҳангда.— Гўдаклигимда мана бу ерда танча бўларди, ўшанда ётиб ҳар куни тоқи санардим,— чол кулди.— У пайтларда телевизор қаёқда! Ҳув анови учинчи тўсинда бир йили қора ари уя кавлабди дегин, кечаси билан гўнғиллаб чиқади. Эрталаб турсак, кўрпаларнинг усти оппоқ ун бўлиб қолади. Бир кун отам раҳматли кўриб қолиб, онамга

бир тоғора сув қайнаттирди. Кейин мени елкасига миндириб олди. Онам дам-бадам пиёлалаб олиб бериб турган қайноқ сувни шифтга уравердим. Билакларим-гача куйиб кетди. Бироқ аридан нишон ҳам қолмади... Анови илгакни кўряпсанми, шу илгакка беланчагимни осиишган экан, волидам раҳматлик айтардилар. Жойи жаннатда бўлсин — чол шундай деб кафтини юзига тортди. — Мана бу сиртдаги тўсинда ҳар доим оқ пиёз билан қази осиглиқ турарди...

Тракторчи йигит ишга шошилганидан тоқатсизлана бошлади. Чол буни сезиб, ортиқ гапга тутмади. Тракторчи уйдан чиқаётиб:

— Атий, бизнинг чайханчигимиз бўлиб қолдингиз, тушликка бир аччиқ чой дамланг,— деди кулимсираб.

Чол индамай ташқарига чиқди. Йўл-йўлакай тахта синиқларини, сарғайган газета парчаларини териб борди. Яна бульдозерларнинг шанғи овози бутун оламни тутгандай қулоқларни батанг қилди. Чолнинг назарида бу гал бульдозерлар баттар кучга кириб, ваҳшийлашиб кетгандай туюлди. У, уйимнинг бузилишини кўрмай, деган хаёлда орқасини ўгирганча ивирсиб ўт ёқа бошлади. Лекин олд томондаги синч девор гурс этиб ерга қулаганда чидолмай орқасига ўгирилди. Қалин чанг босилгандан сўнг қараса, ўн бир ёғочли уйнинг ичи очилиб қолган эди. Бульдозер яна орқага тисарилиб, куч билан чала бузилган деворга бориб урилди. Уй бир тебраниб кетди-ю, жони оғриб инграган одамдай қилтиллаб тураверди. Чол жонҳолатда тракторчининг олдига югуриб борди-да, бўйин томирлари бўртиб бақира кетди:

— Ҳей, секинроқ! Секинроқ деяпман сенга! Белинг оғримаганда-а?!

Чолнинг гапини тракторчи эшитмади. У қўли билан чолга «қочинг», деган ишорани қилди-да, газни босди. Яна бир девор гурсиллаб ағдарилди. Чол шу турганча анча вақтгача қаққайиб қолди, кейин қи-

йиқчасини ҳам унутиб, букчайганча тупроқ кечиб Чилонзорга йўл олди. Қурувчилар иш билан овора бўлиб, чолнинг кетганини сезмай қолишди. Бир пайт томоқлари қақраб, бир пиёла чой ичайлик, деб пастга тушишса, чол йўқ. Ути ўчиб қолган ўчоқ устидаги човгум ожизгина шиғиллиб турибди.

Чол шу кетганча қайтиб келмади.

ОДАМНИНГ ЮЗИ ИССИҚ

Совхоз идораси рўпарасидаги газ қувурига мўлжаллаб қазилган хандақдан ўтаётиб тойиб кетишимга сал қолди. Кимдир тирсагимдан ушлаб, «эҳтиёт бўлинг, меҳмон», деди. Ўгирилиб қарасам, қаршимда олтмиш ёшлардан ошган чайир мўйсафид турибди. Илгари ҳам бу совхозга икки-уч марта келганман, лекин бу чолни биринчи кўришим. Устида пўстин, оёғида янги кавуш-маҳси. Ёрилиб кетган қадоқ қўлларини кўксига қўйганча кулимсираб турибди. Сўнг «йўл бўлсин, болам», деб сўради.

— Мана шу... совхоз идорасига.

— Сотволдига учрашарсиз? Юринг, юринг, олиб борай.

— Раҳмат, овора бўлманг.

— Э, овораси борми...

У қишлоқ кишиларига хос такаллуф билан совхоз идорасигача бирга борди-да, чаптаги эшикка имо қилди. Ўзи эса идора рўпарасидаги скамейкага бориб ўтирди. Раҳмат айтиб, ичкарига кириб кетдим.

Совхоз директори ҳузурида анча ушланиб қолдим. У билан гаплашиб бўлгач, фермага бормоқчи бўлдим-да, ташқарига чиқсам, бояги чол ҳали ҳам ўтирибди. Чиқишим ҳамоно қўзғалди. Пўстинини қоқа туриб, «гапларингиз пишдим?» деди-ю, индамай яна менга эргашиб келаверди. Одоб юзасидан бир нима

деёлмадим, нарироққа бориб ўзи қолиб кетар, деб ўйладим.

Хандақдан ўтиб, катта йўлга чиққанзимизда у даб-дурустдан «энди қаерга борамиз», деб сўраб қолди. Аввалига ҳайрон бўлдим, кейин ғашим келди. Ахир, мен уни танимасам, бир-иккида кўрмаган бўлсам, нега менга хушомад қилади? Ётиғи билан гап тушунтирмоқчи бўлдим:

— Ота, мен фермага бораман,— дедим совуққина қилиб.

— Бораверамиз... Майли, майли... Зарари йўқ...

Жаҳлим чиққанини сездирмай:

— Ота, менда ишингиз борми?— деб сўрадим.

— Йўқ, йўқ, шунчаки ўзим... Меҳмонсиз...

— Ташвиш тортманг, бу ерлар ўзимизники бўлиб қолган.

— Балли, болам, яшанг...

У яна эргашиб бораверди. Йўлингиздан қолманг, дегим келди-ю, индамадим, кекса одам — кўнглини ўкситгим келмади. Атайлаб жиғимга тегмоқчи бўлгандай, ичимдагини топ, деб миқ этмай бораётганичи... У ёқ-бу ёқдан гапириб, кўнглимдаги хижилни ёзса ҳам майли эди. Уқтин-ўқтин юзимга, кўзимга тикилиб қолади. Баттар жаҳлим чиқади.

Фермага етиб бордик. Мен очерк ёзмоқчи бўлган сут соғувчи қиз иш билан банд экан, халақит бермаслик учун ташқарида кутиб турдик. Чол ҳам ёнимда, эски бир ташландиқ сўқага омонатгина ўтириб олган. Сал кўзим шамғалат бўлса, ғалати назар билан юзимга тикилади...

Орадан ўн минутча вақт ўтгач, чурқ этмай, сут соғувчи қиз ҳузурига кириб кетавердим. Мен кетаётганда чол ўрнидан турди, бир нима демоқчи бўлиб йўталди, лекин индамай ўтирди.

Ойналари сарғайиб кетган дераза тирқишидан ташқарига қарадим. Чол оёқлари орасига тикилган-

ча хаёл сураётганга ўхшарди. Яна ҳам ҳайратим ошди. Қандай одам ўзи бу?!

Сут соғувчи қиз тозаям тортинчоқ экан, сира гапимиз қовушмади. Утган йили ўрта мактабни битириб, совхозда комсомол ёшлар бригадасида қолибди. Бир йилнинг ўзида доврўғи бутун районга ёйилибди...

Лекин у билан суҳбатлашиб ўтирибману, хаёлим эса мўйсафидда эди. Шу пайт қаёқдандир миямга «балки газетага бирор-бир таңқидий факти бордир», деган фикр келди. Ундай бўлса, редакцияда ишлашимни ҳам сўрамади-ку, тўсатдан йўлиқиб қолди... Эҳтимол, аввал келганимда орқаворотдан билиб олгандир. Ишим битгандан кейин чиқаману, ҳали ҳам ўтирган бўлса, койиб ташлайман.

Фермада анча ушланиб қолдим. Иш шароити билан танишдим, бошқа чорвадорларнинг ҳам фикрини суриштирдим... Охири донгдор қизга муваффақиятлар тилаб ҳовлига чиқдим, қарасам: чол йўқ. Бирдан кўнглим ғалати бўлиб кетди. Бир томондан ундан қутулганимга суюнсам, иккинчидан, ичидаги сирини билмай қолганимга афсусландим. «Балки чолларга хос маъсум-беозор туйғуларини, кўнглининг энг чуқур гўшаларига яшириб юрган қандайдир изтиробларини ёзмоқчи бўлгандир? Хўш, нега шошдим, нега кўнглини илитадиган бирон сўз айтмадим?» Шуларни ўйлаб мўйсафидни йўқотиб қўйганимга ачина бошладим.

Изимга қайтдим. Ферма рўпарасидаги эски ғарам ёнидан ўтаётганимда шоша-пиша шу томонга қараб келаётган чолга кўзим тушди. Уни кўришим билан негадир ич-ичимдан енгил тортдим, аммо ҳаракатлари назаримда яна хушомадга ўхшаб туюлди-да, дилимда тағин шубҳа туғилиб, қовоғимни уйиб олдим. Чол боргунимча тўхтаб турди ва:

— Иш пишдим, меҳмон?— деб кўзимга тикилди. Мен терс ўгирилдим.

Ёнимда кета туриб:

— Болам, бугун вақтингиз қалай, уйга бир пиёла чой айтиб келяпман,— деди ёлборгандай.

Мен елкамни қисиб, гапни бошқа ёққа бурдим:

— Ҳали комсоргга ҳам учрашишим керак...

— Ҳа, ўзимизнинг Қаримберди биланми? Ён қўш-нимиз. Ҳозир идорададир. Қани, кетдик бўлмаса.

У шундай деб йўл бошлади. Яна гашим келиб, бораётган жойимда тўхтаб:

— Ота, менда ишингиз бўлса тортинмай айтаверинг,— дедим гапни чўрт кесиб.

Мўйсафид бир жовдираб қўйди-ю:

— Ўғлим, сизга халал беряпман шекилли-а?— деди ютиниб.

Мен яна шаштимдан тушишга мажбур бўлдим:

— Йўқ, йўқ, халал бермаяпсиз. Кекса одамсиз, беҳудага чарчаб нима қиласиз дейман-да...

У мамнун жилмайиб қўйди:

— Ундай бўлса юраверинг, ўғлим. Қаримбердига ўзим олиб бораман.

Анча жойгача гап-сўзсиз кетдик. Бояги хандақдан ўтиб, совхоз комсорги ўтирадиган хонага яқинлашганимда, у менга яна бир қараб олди-да:

— Қуйиб қўйгандайсиз-а!— деб ёқасини ушлади.— Асқаржоннинг ўзисиз... Қошларингиз, кўзларингиз...— У шундай деди-ю, бехосдан бурун катаклари кенгайиб, юзини четга бурди.

Мен комсорг ҳузурига кириб кетдим. Қаримберди Иноғомов совхоз ёшлари ҳақида шунчалик тўлқинланиб гапирдики, асти қўясиз. Ҳамма ишларим битиб, шаҳарга қайтмоқчи бўлдим-да, сўз орасида менга илашиб олган мўйсафиддан гап очдим. Қаримберди «қани, ким экан?» деб ўрнидан турди ва деразадан ташқарига қаради.

— Ие, Мирзарайим ота-ку!— деди менга юзланиб.

Деразага яқинроқ бордим:

— Мени кимгадир... ҳа-ҳа, Асқаржонга ўхшар экансиз, дейди.

Қаримбердининг бирдан қовоғи солиниб кетди. Кейин жойига бориб ўтирди-да:

— Ўғли,— деди овози пасайиб. Бир лаҳзадан сўнг қўшиб қўйди:— Биттаю битта ўғли эди... Рейхстагга етганда ҳалок бўлган...— Қаримберди менга қаттиқ тикилиб турди-да, «ҳа, ўхшар экансиз... лекин у сал тўлароқ эди, эс-эс биладан», деб қўйди.

Деразадан ташқарига қарадим. Мирзарайим ота скамейкада ўтирганча бир-бирларига қор думалоқ-лаб отаётган болаларга нимадир деб гап ташлаяпти. Ҳар замонда биз томонга қараб-қараб қўяди.

Мен шошиб ташқарига чиқдим.

ЖАЛА

Ишхонадан чиққанимда ҳавонинг авзойи бузилган, дарахтларнинг барглари енгилгина қимирлаб, момақалди роқ эшитилаётган томондан қуюқ қора булутлар подаси ўрмалаб кела бошлаган эди. Аввалига билинар-билинимас эсаётган эпкин бирдан нам ҳавони суриб келиб, бирпаснинг ўзида кўчада тўс-тўполон тўзон кўтарилди. Плашимнинг ёқасини кўтардим, жадаллаб уйга жўнадим. Аммо сал юрмасимда ноқ юзимга йирик-йирик совуқ томчилар урила бошлади. Шитоб билан кетавердим. Бари бир фойдаси бўлмади, шаррос жала қуйиб, тарновлардан кўпириб-кўпириб сув туша бошлади...

Уйга етгунча роса ивийдиганман. Ўзимни муюлишдаги чойхонага урдим. Ичкарида одам зич эди. Айниқса киравериш тиқилинч, ўзини панага олганларнинг ҳаммаси шу ерда уймалашиб туришарди. Тўрроққа ўтиб, ёмғир тингунча эрмак қилиш учун чой чақирдим.

Ёмғир эса худди ўчакишгандай тобора авжга чиқяпти. Деразадан кўриб турибман: кўчада бир зумда йўловчилар сийраклашиб қолди, онда-сонда ўтаётганлари ҳам оёқларини қўлларига олганча югуриб боришяпти. Ие, ҳа-а, анови «Шляпа» ҳам келяпти-ку! Обдан бўлганича бўлибди ўзиям! Тавба, шу аҳволда қўлидаги қизчасини қўйса нима қиларкин?!

Уни «Шляпа» дейишимнинг сабаби исмини билмайман, ўзининг ҳам кимлигини билмайман. Лекин шу яқин ўртада турса керак, кўп кўраман. Елкаси чиққан, найнов, кўзи катта-катта; қишда ҳам, ёзда ҳам бошидан шляпа тушмайди. Шляпа қурғурнинг ҳам нуқул айвони кенгидан кияди. Қизчасини қўлидан қўйган пайтини сира кўрмаганман; эрталаб ишга кетаётганимда троллейбус бекатида кўтариб турган бўлади (уни боғчасига элтиб қўйса керак). Кечқурун қайтишда ҳам бир қўлида майда-чуйда тўлдирилган сетка, иккинчи қўлида қизчаси. Баъзан энсам қотиб: «Одам ҳам шунчалик хотинидан кўрқадими! Сендан бошқада бола йўқми?»— деб қўяман ўзимча...

Ҳозир ҳам хаёлимдан ўша фикр ўтиб, чак-чак сув томаётган кулранг шляпасига, жиққа ҳўл плашига аллақандай такаббурлик билан тикилиб қўйдиму, индамай чойимни ичавердим.

Бироқ... у кириши билан тўрда ўтирган мўйсафидлар гивир-гивир қўзғалиб қолишди.

— Ол-а, Асқаржон!— деди ҳаво салқин бўлса ҳам кўкрагини очиб ўтирган чўққи соқол чол, новвоти эриб битмаган пнёласини патнис четига қўя туриб.— Жа бўкибсиз-ку! Сағал кутиб туринг эди, кўклам ҳавоси ўтарди-кетарди. Ҳай, майли, чиқинг энди, бир ҳўплам чой ичинг.

— Келинг, Юлдузойни менга беринг,— деди ёғоч каравотда оёғини осилтириб ўтирган миқти чол.

Асқаржон қариялар даврасига ўтиб:

— Баҳузур... мен тезда тураман, тиғизроқ иш бор бугун,— деди-да, ёғоч каравотнинг бир четига омонатгина ўтирди. Қизчаси эса қўлидаги «Мурзилка»сини варақлай бошлади...

Асқаржон ўзи айтгандай кўп ўтирмади. Ёмғир пайсайга, «энди бизга узр» деб, чоллар билан хайрлашиб, қизчасини плашининг барига ўраганча чойхонадан чиқиб кетди.

Остона ҳатлаб ўтиши билан тўрда ўтирган бояги чўққи соқол чол:

— Э, тавба! Қаранглар-а...— деди шерикларига бир-бир тикилиб.— Шундоқ йигит увол кетяпти. Эсиз, эсиз... Тунов кунни орага ҳатто Саломатнинг отаси ҳам тушибди — кўнмабди. Фақат айтган гапи: мени тинч қўйинглар, дебди боёқиш.

— Балли шу Асқаржонга!— дея гапни илиб кетди каравот четига ўтирган миқти чол.— Ақлли бола экан. У қияпти-бу қияпти, ишқилиб, заифасининг арвоҳини ранжитмаяпти-да. Худо кўрсатмасин, бир хиллар бор... Ҳа, энди Саломатхон ҳам кўрганнинг суқи тушадиган жувон эди-да. Ушанинг алами кетмаётган болафақирдан.

— Ҳа-а... Саломат жуда бамаъни аёл эди,— деди нариги чол бўш пиёлани черта туриб, кейин ўйчанлик билан бошини лиқиллатди.— Лекин хабарларинг борми-йўқми, бир чатоқ феъли бор эди раҳматликнинг. Авваламбор жойи жаннатда бўлсину, ўлганни ғийбат қилиш яхшимас. Аммо шу Асқаржонни кўрсам, юрагим ачишиб кетаверади. Оиладаки эр-хотин бир-бирига ишонмадими, унақа турмушда ҳаловат бўлмайди. Раҳматлик Саломатхон ҳам мана шу Асқаржоннинг бошига озмунча кунларни солмадими, ахир. Уҳ-ҳў, тағинам Асқар, ўйлаб кўрсам, дарё экан. Саломат тушмагур, шундай жонон йигитга ишонмай, доим восвосда яшади... неча марталаб тўполон кўтарди. Биз ҳам ўрталарида неча марталаб қозилик қилганмиз. Ҳатто бир марта судлашишгача бориб етишди... Ушанақанги хуноб бўлиб юрган пайтларида Асқаржонни секин ёнимга чақириб, бир-икки бор насихат ҳам қилганман. «Майли, тишни тишга қўйинг, ука. Оғир бўлаверинг, оғирликда гап кўп. Хотин кишининг жанжали бамисоли — жала, ёғадию тинади», деб тафтини босардим. Кейинчалик хотини билан нари-бери бўлиб қолгудай бўлса, алами ҳам, ҳазили ҳам: «Жала бош-

ланди» ё «Жала қуйди», деб қўярди. Йўқ, бари бир Саломатхон эрига ишонмаганича кетди, шўрлик... У рақдан нобуд бўлганига икки йилдан ошди-ю, Асқаржон бўлса шу вақтгача ҳатто бировга оғиз солиб ҳам кўрмабди. Эртаю кеч эрмаги Саломатдан қолган ёд-гори — Юлдуз қизи... Боя жала қуйиб турганда бемалол ивиб келишини кўрдингларми? Ҳойнаҳой, бу Саломатхонни қўмсаганидан, бошимдан жала қуйиб турса ҳам майли эди, деса керак-да, боёқиш...

Чойхонадан чиқиб уйга жўнадим. Ҳаво тиниқ, ёмғирда чўмилиб олган дарахтларнинг кўм-кўк баргларини ботаётган қуёш нурлари лов-лов ёндириб турарди.

Айни шу пайтда негадир кўнглим яна жала қуйишини истарди... яна қайтадан жала қуйса-ю, мен ёқтирмай юрган Асқаржон яна кўчага чиқса...

Лекин осмон мусаффо эди.

Гала-говурли перрон... Саф тортиб бораётган норгул-норгул йигитчаларнинг қўлларида чамадон, баъзилари қопчиқ кўтариб олишган. Ҳаммасининг сочи бир текисда қиртишланган. Биров кулади, биров хомуш... Мўйсафидлар, хотин-халаж, бўй етган қизлар... Йигитларни армияга олиб кетаётган малларанг новча капитан ҳам ҳазилга суяги йўқ экан, нуқул кулгани-кулган. Баъзи йигитларнинг елкасига туртиб, «оғзингни юм, биродар, сўлагинг оқяпти», деб ҳазиллашади, баъзи ўсмирларнинг ҳатто номигача билиб олган...

Поезднинг жўнашига ўн беш минут вақт бор. Дўконча орқасида қопчиқ кўтариб олган дароз бир йигит билан ўн олти-ўн етти ёшлар чамасидаги қиз одамлардан пана бўлиб, гаплашиб туришибди. Қиз йигитга хомуш кўзларини боқиб, у ҳам қараб қолса, секин юзини ерга олади. Ана, қиз бир нима деди шеклли, йигит устарада қирилган бошини қашиб кулди.

— Холамлар келмадиларми?— деди қиз йигитга ер остидан қараб.

— Уялманг деб... ойим билан дадамни атайлаб айтмадим кузатишга. Кетиш соатимизни айтишмаган, дедим,— йигит маъюс бир жилмайиб қўйди.

— Уялсам ҳам... кўриб олар эдим,— қиз шундай деб оёғининг учи билан ер чизди. Йигит нима дейшини билмай қизарди. Кейин бошқа тузукроқ гап тополмай, хайрлашишларига саноқли дақиқалар қолган бўлса ҳам:

— Мен берган китобни ўқидингизми?— дея сўрадди.

— Кеча ярим тунда тугатдим...

Яна жимлик...

Бирдан вокзал репродуктори орқали: «Диққат! Диққат!— деган овоз эшитилди.— «Тошкент — Москва» поездининг жўнашига беш минут вақт қолди. Йўловчиларнинг ўз ўринларини эгаллашларини сўраймиз».

Йигит ширин уйқусидан сесканиб уйғонгандек бўлди. Қиз эса энди йигитга тортинмай жавдираб қарар эди. Бежирим лаблари хиёл очилганча билинар-билинимас титраб, оғир хўрсиниб юборди. Яқинлашиб келаётган айрилиқ дақиқаларидан изтироб чекканча, кафтини йигитнинг кафтига қўйди. Йигит қизга қараган эди, қиз яна секин қўлини тортиб олди. Пастки лабини тишлаб, ерга қараб индамай тураверди; гўё шу билан у «кетманг, кетманг» деб юборишдан ўзини аранг тўхтатиб тургандек эди.

Йигит нима қилишини билмай, нуқул теваракка аланглаб қарарди. Худди қизга аталган зарур бир гапи бору, биров эшитиб қолишидан қўрқиб айтолмаётгандай, қулайроқ пайт пойлаётгандай кўринарди. Орадан яна икки минутча вақт ўтди. Йигит шитоб билан қизни бағрига босди-ю, кейин бу дадиллигидан ўзи уялиб кетдими, шарт қопчиғини кўтариб, қизга хайр ҳам демай, вагонга қараб чопди. Қиз эса ўша турган жойида қотганча қолди.

Йигит вагонга кириб, қопчиғини бўш ўринга қўяр-қўймас, деразага отилди. Қиз ҳамон дўконча орқасида турарди.

Тепловоз узоқ бир чинқирди. Кейин вагон негадир орқага тисарилиб қўйди. Йигит ғала-ғовур билан фарзандларини кузатаётган ота-оналар, ёшу қари-ларни ҳам кўрмас, фикри-зикри қизда эди. Охири чи-

долмади: учиб перронга тушди-ю, вагон эшиги олди-да турган ҳазилкаш капитанга «ҳозир» деди ва дўконча томонга югурди. Қиз рўмолчаси билан кўзини артаётган эди. Йигит шаҳд билан уни яна кўкрагига босди. Энди у атрофдагилардан уялмас, уларни кўрмас эди.

— Вой, поезд юрди, боринг, қолиб кетасиз!— деди қиз уни ўзидан енгилгина итариб. Йигит яна бир марта ҳарорат билан қизни қучоқлаб олди-ю, «хайр», деб вагон орқасидан югуриб кетди. Капитан унинг қўлидан тортиб, зинадан чиқариб олди.

Қиз аста-секин тезлашиб бораётган вагонга анқайганча қараб турди. Йигит вагонга кирди-ю, деразадан ярим белини чиқариб, қизга қўл силкиди. Қиз ҳам вагон орқасидан чопа бошлади. У ҳам йигитга қўл силкири, алланималар деб гапирар эди. Охири перрон тугаган жойга борганда тўхтаб қолди. Поезд илонизи йўлдан ўнгга бурилгач, йигит тушган вагон кўринмай кетди. Салдан кейин кўприк остидан ўтаётганда яна чапга бурилиб, қиз йигитни кўрди-ю, жон-жаҳди билан қўл силкиди. Йигит эса ҳамон ўша, ярим белидан деразадан чиқиб олганча тўхтовсиз қўл силкирди.

Вагон кўринмай кетгандан сўнг ҳам қиз ўша томонга термилиб, анча вақт хомуш турди. Кейин атрофига қаради. Кузатгани келганлар сийраклашган, қолганлар ҳам бирин-сирин тарқалиб кетишмоқда эдилар. Қиз туриб-туриб изига қайтди. У, перрондан чиқаётиб, яна бир марта поезд кетган томонга қаради-ю, вокзал биносидан ўтиб, асфальт майдонга чиқди. У ниҳоятда маъюс, салга йиғлаб юборгудек эди...

Илк муҳаббат ўтида ёнган бу ёш қиз қаршисида ҳозир бутун бир олам, наинки икки дилни, ҳатто яшаб турганимиз мана шу кўҳна дунёни ҳам ёшартириб, безаб турган буюк севги бўстони юз очмоқда эди. Қизнинг ўзи эса нафис гулга ўхшар эди..

Салкам бир ойлик командировкадан қайтсам, ўғлим ҳам, қизим ҳам пионер лагерига кетишибди. Соғинганимдан уларни шу бугуноқ кўриб келмоқчи бўлдим, машинага ўтириб, Оқтошга қараб йўл олдим. Чирчиқ дарёсидаги осма кўприкка етганимда кун ботай-ботай деётган, пастликдаги Ғазалкент посёлкасини аста-секин қоронғилик босиб келмоқда эди. Кўприкка бурилаётганимда посёлка тарафдан шошиб келаётган бир аёл қўл кўтариб, «илтимос, тўхтаганг», дегандай ишора қилди. Машинани тўхтатдим. Аёл ҳал-лослаб келиб, мен очган эшикдан орқа ўриндиққа тап этиб ўтирди-ю, «вой, барака топинг-эй, қоронғида энди қачон автобус келаркин, деган ташвишда эдим», деди ва менга қараб бирдан ҳайрон бўлиб қолди. Мен ҳам уни танидим. Аммо у индамагани учун бир нарса дейишга менам ботинмадим. Машинани аста жилдирар эканман, у паст овоз билан:

— Сойликқа борарсиз?— деб сўради.

— Ҳа...

Кейин уч километрча йўлнинг барини индамай ўтказдик. Ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ, ўзидан-ўзи ўртага оғир ўнғайсизлик чўқди. Йўқ, бизни хижолат қиладиган ҳеч қандай иш ўтмаган орамизда. Баъзан одам ҳаётда кутмаган ҳодисасига дуч келса, ўзини йўқотиб қўяди!

Бир вақтлар биз шу Ойнисаларнинг қўшниси эдик... Йўлда кета туриб, у билан шунча гаплашаман десам ҳам ғуруримми ёки кўп йиллар кўрмай-кўрмай тўсатдан учратиб қолганимнинг салобати босдим — ишқилиб тилим айланмади. У ҳам индамади. Фақат шундоқ қишлоққа кираверишда қад кўтарган янги участкаларнинг бири олдида, «шу ерда тўхтатиб юборинг», деди ва машинадан тушаётиб ёнини кавлай бошлади. Бу қилиғига мен кулиб юбордим, шунда у ҳам кулди; қорамағиздан келган текис юзларини садафдек оппоқ тишлари ёритиб юборгандек бўлди назаримда.

— Тушиб, меҳмон бўлиб кетинг,— деди астойдил, машинанинг эшигини ёпишдан олдин. Мен «рахмат» айтиб, йўлга тушдим. Машина ойнасидан кўриб кетяпман: Ойниса йўл юзасидаги икки тавақали катта дарвозадан ҳовлига кираётиб, машинага яна бир қараб қўйди.

...Боя айтганимдек, Ойнисалар билан ён қўшни эдик. Ҳатто ҳовлиларимиз ўртасида ҳозирги уйлардагидек девор ҳам йўқ, чангал қўралардан пастаккина тўсиқ қилиб қўйилган эди, холос. Узум занглари ўша чангал қўралар устига ҳам тирмашиб чиқиб, бизнинг ҳусайни узумимизни кузда у ҳовлидан ҳам, бу ҳовлидан ҳам узиб ейиш мумкин бўларди. Ойниса синглим билан тенгқур эди. Улар кичкиналигида бирга юришар, бирга уй ясатиб, бирга қўғирчоқ ўйнашар... биз бўлсак улардан анча катта ўғил болалар ҳар қадамда тегажаклик қилиб, ўйинларини бузганимиз-бузган эдик. Эсимда: ойиси Ойнисанинг калта сочларини сичқоннинг думига ўхшатиб ўриб, учига пахтадан пилик ҳам улаб қўярди. Уша пиликларидан тортиб неча марталаб уни йиғлатардим. Кейин ўқишга кирдим. Тўртинчига ўтганимда Ойниса синглим билан бирга биринчи синфга борди...

Орадан йиллар ўтиб, бир кун Ойниса синглим ик-

калови комсомолга ўтиб келишганда унга қараб туриб бирдан ҳайрон бўлиб қолдим. Тўғрироғи, расмига қараб туриб ҳайрон қолдим. Комсомолга ўтишдан бир ҳафта аввал улар районга бориб, расмга тушиб келишди. Бир кун қарасам, стол устида синглим билан Ойнисанинг расми турибди. Яқингинада сочини пилта қилиб юрадиган Ойниса шунақанги кўҳлик қиз бўлибдики, кулча юзлари таранг, бир тутам сочи пешонасида, ингичка қошлари остидаги қоп-қора кўзлари қулиб турибди; дўрдоқ лаблари ҳам ўзига ярашган. «Наҳотки, шу Ойниса бўлса?!»

Унга бошқача назар Силан, пинҳона қарай бошлаганимни у сездими-йўқми, аниқ билмайману, аммо у ҳам энди бизни кига илгаригидай ҳадеб чиқавермас, айниқса мен боримда ўзини олиб қочар эди. Бу орада ўнинчини битириб, Тошкент университетига ҳужжатларимни топширдим...

Эртага биринчи кириш имтиҳони бўладиган кун эди. Мен ҳусайни узум остига кўрпача ташлаб, дарс тайёрлаётган эдим. Бир замон Ойнисаларнинг ошхонасида қақир-қуқур овоз эшитилиб, қўлдан челақ тушиб кетди шекилли, пақ этди. Қарасам, Ойниса ошхона эшигида туриб қўлини сочиққа артганча менга қаттиқ тикилиб турибди. Шарт кўзимни олиб, яна китобга тикилдим. Сал ўтмай, шундай яқингинамда шитир-шитир қадам товуши эшитилди-да, чангал қўранинг нарёғига Ойниса келиб тўхтаганини сездим. Бошимни кўтардим. У қўлида кўм-кўк узум баргини ўйнаганча менга қараб кулди ва:

— Уқишга кетяпсизми, Жаббор ака?— деб сўради ғалати бир ўксик оҳанг билан.

— Ҳа. Эртага биринчи имтиҳон...

Ойниса «ҳа, шунақа денг» дегандай бош ирғаб, узум баргини лабига қистирганча яна ошхона тарафга қараб юрди. Хаёлимда у бир нима демоқчидай эди-ю, аммо иймандими, айтолмай кетди ўшанда...

Тўртинчи курсда ўқиётганимда бир гал қишлоққа чиқсам, Ойнисанинг тўйи бўлгани, колхоз бухгалтерининг шу бу йил институтни битириб келган экономист ўглига текканини эшитдим. Негадир ўша куни тун ярмигача ухлаёлмадим...

«Ойниса чангал қўра орқасида туриб менга нимадир бир муҳим гап айтмоқчи эди. Қизиқ, нима демоқчи эди у ўшанда? Нима демоқчи эди? Ҳамон бу менга сир...» Ҳозир Оқтошга қараб машинани гувиллатиб ҳайдаб борардим, қанча-қанча гаплар одамнинг ичида айтилмай қолиб кетишини ўйлардим. Уша сирларнинг бўлгани ҳам маъқул! Ёшлигингда ҳам, қариганингда ҳам «нима экан ўша?» деган қизиқиш, завқ-ҳаяжон билан яшайсан. Нимагадир интиласан. Шундай интилиш бор экан, ниманидир топасан, ниманидир йўқотасан. Сирсиз, армонсиз умр одамни қари-тиб қўяди. Сир, ушалмаган орзу ҳамиша умид билан яшашга ўргатади...

Ўғлим билан қизимни кўриб қайтарканман, ўша таниш икки тавақали дарвоза олдида атайлаб машинани секин ҳайдаб ўтдим. Дарвоза ланг очиқ эди. Ҳовли электр нурларидан чароғон. Майкачан бўлиб олган барваста йигит кетмон дастасига суянган кўйи Ойнисага нимадир деб куляпти. Ойниса эса тизза бўйи келадиган атиргулларга резина ичакдан фавворага ўхшатиб сув сепяпти...

«Бахтинг мўл бўлсин, қўшни қиз!» — дедиму йўлимда давом этдим.

— Ка-астрюль тузатама-анн! Самава-арр тузатама-анн! Пи-ичак тузатама-анн!..

Кўчага югуриб чиқардик. Ҳовлиларда бирдан жонланиш пайдо бўлиб, челак ва ҳар турли мис идишларнинг тарақ-туруғи эшитилар, бирпасда уйимиз рўпарасидаги майдонни хотин-халажнинг қий-чуви, болаларнинг қийқириқ-сурони босиб кетарди. Сайҳон ўртасидаги баланд қайрағоч соясига ўтириб олган «Дедушка» эса одамлар кўтариб чиққан тешик идишларни синчиклаб кўриб, қанчага тузатишини, қачон битиши ва қай пайт келиб олиб кетиш мумкинлигини кулгили имо-ишора ва ўзи билган бир-икки оғиз ўзбекча сўз билан тушунтиришга ҳаракат қиларди. У вақтларда сопол пиёлачаларга чега солиб, пачоқ чойгумларни ҳам тузатиб, тутилаверарди. Шунинг учун бўлса керак, «Кастрюль тузатаман!» деган усталарнинг кети узилмасди. Болалигимда уларнинг кўпини кўрганману, бироқ ўша «Дедушка» деганимиз ҳали ҳам кўз ўнгимдан кетмайди...

«Дедушка» ўтирадиган майдоннинг бир четида ташландиқ ҳовуз бўларди. У ҳозир ҳам бор. Ҳали ҳам ўша пайтдагидек қақраб ётади. Қимдир — шу атрофдаги хонадондагилардан бирортаси полизини суғорсагина, ундан ортган сув мана шу ҳовузга келиб қуйилар ва уч-тўрт кун биз болаларга худо бе-

рарди! Эртадан-кечгача, гоҳо ойиларимиз хивич олиб қувиб юрсалар ҳам, тупроққа ағанаб, ўша лойқа ҳовузда чўмилганимиз-чўмилган эдик...

«Дедушка»нинг «дўкони» очиқ майдонда бўлгани учун, қайрағоч теварагида соя айланган сари у ҳам ашқол-дашқолини кўтариб, айланаверарди. Чарчаб, чанқаб кетган пайтларида пичоқ, болта чархлайдиган тепки чархини сояга олиб бориб қўярди-да, ҳовуз лабига чўнқайиб, лойқа сувда шапиллатиб юз-қўллари-ни ювар, чўмилаётган бўлсак, бизга сув сепиб ҳазиллашар, кейин ёғ босган узун тўрвасидан нон олиб, сувга ботириб ер эди.

Агар иш кўпайиб кетса, қош қорайиб, кўзи кўрмайдиган пайтда ҳам гимирлаб ўтираверарди. Бир қўл бўла туриб, шунча юкни чаққонлик билан елкасига лип кўтариб олиши, занг босган болта, пойтеша, ўроқ, пичоқларни қайроқ тошга тутиб, гавдаси ва бошини хиёл орқага ташлаганча, пориллатиб олов сачратиб, бирпасда кўзни олгудек ялтилатиб беришига қойил қолиб томоша қилардик. Ҳар замон-ҳар замонда бизга қараб кўз қисиб қўяр, у-бу деб ҳазиллашар, лекин биз гапларини тушунмасдик... Ўзи новчадан келган, ориқ, соқоллари ўсган, эски камзули тагидан йўл-йўл матрос кўйлаги кўриниб турарди. Елкасидан узилиб кетган чап қўлининг енгини камарига қистириб қўйган. Иссиқ кунда ҳам бошидан эски қалпоқ тушмас, қалпоғининг бир қулоғи донм тепада, биттаси эса пастга осилган бўларди. Унинг исмини ҳеч ким билмасди, кўринишдан ўрта ёшларда бўлса ҳам, ҳамма уни «Дедушка» деб чақирарди.

Даҳшатли уруш пайтларида одамлар иш ҳақиға камдан-кам пул беришарди. Иккита арпа нонми ёки зоғорами, бир пақир олма, бир товоқ тутми — нима беришса, «Дедушка» индамай оларди-да, қопдай тўрвасига солиб: «Мана, кўрдингларми, бопладим!» — дегандек, чархлаган буюми ёки қалайлаб ямаган иди-

шини кўз-кўз қилиб, бош бармоғини ҳавога ниқтаб «во!» деб қўярди.

...Ушанда ҳам бир-икки кун буюртма юмушлар кўп бўлди. «Дедушка» қўли-қўлига тегмай ишлади. Кейин тешилган, ўтмаслашган, пачоқланган буюмлар камайиб қолдими, чархчининг ҳузурига ҳеч ким чиқмай қўйди. Айни саратон эди шекилли, кун иситгандан-иситар, кўпинча қилт этган шабадани пойлаб, кунни кеч қилиб юбориш ҳам мумкин эди. «Дедушка» қай-рағоч остида, ўзининг ашқол-дашқоллари орасида ёнбошлаб ётганча, «бирор иш чиқиб қолар», деган умидда мудроқ босиб ўтираверарди... Чарх айланиб, ёнидаги примуси вишиллаб турмагандан кейин уни томоша қилишнинг ҳам қизиғи бўлмас экан! Биз бир-пас қараб турардик-да, зеркиб, ё ҳовузга чопардик, ёки уйга кириб кетардик... Кеч бўлгач, «Дедушка» асбобларини шошилмай йиғиштириб, елкасига осиб оларди-да, қаёққадир гузар томонга қараб кетарди. Унинг қаерда тунашини ҳам билмасдик... Эрталаб кўчага чиқсак, «Дедушка» яна ўз ўрнида ўтирган бўларди.

Ҳали-ҳали эсимда, кун қизиган кезларида ойим катта тоғорада айрон тайёрлаб қўяр, чанқаганда кунни билан шуни эрмак қилиб юрардик. Баъзан ойим кўчадан кира солиб:

— «Дедушка» шўрлик ҳалиям ўтирибди-я, иссиқ-да,— дер эдилар ачиниб.— Акрамжон, югур, болам, анови айрондан бир товоқ олиб чиқиб бер, томоғи қақраб ўтиргандир, боёқиш. Савоб бўлади.

Аввал тортиндиму, кейин ойим айтмасалар ҳам, ўзим олиб чиқадиган бўлдим. «Дедушка» хурсандлигидан кўзлари қисилиб, кулимсирарди-да, қўлимдан айронни олиб, бир симиришда тугатарди, соқол-мўйловини артиб, бош бармоғини нуқиб «во!» деб қўярди. Сўнгра «уйингда тешик нарсалар бўлса олиб чиқ,

тузатиб бераман», дегандай ғалати имо-ишоралар қиларди. Мен кулганча қочиб кетардим...

Одамлар «Дедушка»га иш буюрмай қўйишганига ҳам уч-тўрт кун бўлди... Бир пайт кечга яқин кўчага чиққан эдим, у ҳовуз лабида чўнқайиб ўтирибди. Орқа ўгириб ўтиргани учун яқинлашиб борганимни сезмади. Қараб турсам, узун тўрвасининг оғзини энгаҳи билан кўкрагига қисиб туриб, соғ қўлини елкасигача тикиди-да, бурчакларини қоқиб-қоқиб йиғилган ушоқларни оғзига солди... Баданим музлаб кетгандек бўлди. «Демак, қорни оч! Бир тишлам ҳам нони йўқ!» Шу пайт у терлаб кетган озғин бўйнини соғ қўли билан артди-артди-да, орқасига ўгирилиб, мени кўрди-ю, кулимсиради. Тўсатдан бир нарса эсимга тушгандай, орқамга бурилдим, уйга қараб чопдим. Нон ўраб қўядиган дастурхонимизни очиб қарадим. Ҳар кунгидек, икки донагина зоғора турибди. Бирини ойим ишдан келиб, бирини эса синглим иккаламиз бўлиб ейишимиз керак... Шарт устидагисини олдим, кўчага чиқдим. «Дедушка» чархи ёнида ёнбошлаб ётарди. Югуриб бориб, унга зоғорани узатдим. Аввалига у довдираб қолди, кўзлари ола-кула бўлиб, ён-верига қаради. Кейин тамшаниб турса ҳам, «йўқ, йўқ, яхшимас... олмайман, уйингга олиб бориб қўй», дегандек ишора қилди. Мен унга зоғорани узатганча турибману, йиғлаб юборай деяпман. «Ахир, қорни оч-ку... ола қолса бўлмайдим... Узимникини беряпман-ку... ола қолса бўлмайдим...»

Йўқ, бари бир у олмади. Қўлимда зоғора, яна уйга қараб чопдим. Кеча рогатка қиламан, деб яқиндагина ойим чархлатган тешани тошга уриб олиб, тиғини учуриб юборгандим. Уни оғилдаги пичан тагига яшириб қўйгандим. Топиб, шоша-пиша изимга қайтдим. Ҳаллослаб келиб: «Мана, тузатиб бер буни!»— дегандай, «Дедушка»га узатдим. У тешани қўлига олди-да, бошини сарак-сарак қимирлатиб, индамай

ишга киришди. Яна бутун кўчани чархнинг олов пуркатиб шағиллаган овози эгаллади... «Дедушка» шундан кейингина зоғорадан бир бурда учириб, халтасига солди. Титкилай-титкилай, хуфия бир жойидан анчамунча уринган энликкина расм чиқарди. Унда бир четда мана шу «Дедушка» ўтирар, расмда у анча ёш ва яхши кийинган; ёнида тўлароқдан келган пучуқ бир аёл, ўрталарида эса худди менинг ёшимдаги бир бола қўлида гул ушлаб турарди... Ялт этиб «Дедушка»га қарадим. У менга кулимсираб боқди-ю, аммо кап-катта одамнинг кўзлари филт-филт ёш эди! Бирдан у юзини четга бурди. Кейинги дақиқада эса ўзини қўлга олиб, менга яна кулимсираб қаради ва қўлини ҳавода қоғоз қушчага ўхшатиб суздириб: «Вижж, вижж!.. Бумм!.. Самолёт! Вижж, вижж, бумм!..» деди-да, расмдаги аёл билан болани кўрсатиб, иккала кафтини бирлаштириб чаккасига босди. «Улар энди ухлаб ётибдилар», дегандай «гап» уқтирди. Унинг имо-ишораларини бутун вужудим билан «тинглаётганим» учун завқи келиб кетди шекилли, бошимни силлади...

Кейин ўша чархчини бошқа кўрмадим. Эртаси куни ҳам, ундан кейин ҳам у маҳалламизга келмади. Эҳтимол, у ҳозир ҳам тирикдир, эҳтимол ўлиб кетгандир.. Орадан, мана, қанча йиллар ўтди, аммо ҳалиям нимадир баҳона бўлиб, болалигимни эсласам... ёки, ишонасизми... уяси тепасида ҳавф сезиб тиги паррондай айланган қалдирғочни кўрсам... ё ҳувиллаган яйловда танҳо ўзи қолиб кишнаган йилқи товушини эшитсам... ишонасизми, ўша жабрдийда, Ватан урушининг ҳам руҳий, ҳам жисмоний ногирони «Дедушка» кўз ўнгимга келади...

Илгариги уйимиз шундоқ Ачияксойнинг бериги ёқасида, нариги томон эса мозор эди. Урушдан кейинги оғир йиллар... ҳатто қашқир, чиябўрилар ҳам тоғдан емиш тополмай, пастга изғиб тушишган, то тонггача мозорда тентираб, увлаб чиқишарди. Катта тут дарахтига тақалган супада укаларим билан қатор тизилиб ётардигу, қўрқувдан юракларимиз пўкиллаб, бошимизни кўрпага ўраб ухлардик.

Энди у эски ҳовлимиздан пому нишон ҳам қолмаган. Уйимиз шундоқ кўприк олдида бўлгани учун, қишлоққа янги қатнай бошлаган автобусга қулай бир бекат зарур бўлиб қолди-ю, ҳовлимизни текислаб, бизга планли ер беришди. Ҳозир фақат ўша тут дарахтигина ёдгор бўлиб қолган...

Ҳар гал қишлоққа чиқсам, оёғим ўзидан-ўзи ўша ёққа тортаверади. Мана, ҳозир ҳам гарчи ёмғир шивалаб турган бўлса-да, машинада бориб, тут тагида тўхтадим, ерга тушиб, ўзимни барглар панасига олдим. Атроф-теварак куз ёмғиридан мусаффо ҳолга келган, кўчалар камқатнов, охириги автобус ҳам аллақачон кетиб бўлган, ёмғирнинг бир маромдаги шивирлашидан бошқа ҳеч нарса эшитилмайди. Гўё самодан ғира-шира қоронғилик ва ёмғир билан бирга сокинлик ҳам шивалаб тушаётганга ўхшайди. Айниқса, рўпарадаги мозорнинг кўриниши унсиз ва мунгли

эди. Қалин ұсган япроқлар ёмғирда баттар ер бағирлаб қолган, барглари сарғая бошлаган қайрағоч буталари эса баланд-паст дўнгликлардан иборат бўлган қабрлар орасида мунғайиб туришарди...

Дўнгликнинг нарёғидан тобут кўтарган уч-тўрт одам чиқиб келди. Кимдир қазо қилибди, дедим ичимда. Лекин ҳайрон бўлдим: тобут орқасидан бор-йўғи уч киши келар эди. Мурғак боладир десам, тобут катта. Ҳатто бирон йўқлайдиган одами бўлмаган мусофирлар ҳам одатда қишлоқда гуррос халойиқ билан кўмилади. Эҳтимол, ёмғирдан эринишгандир, деб ўйладим. Аммо бу фикрим ўзимга ҳам эриш туюлди. Чунки одамлар тўйга бормасалар бормайдилару, бирок жанозадан қолишмайди...

Қараб турибман, етти киши мурдани апил-тапил кўмиб, кейин лаҳад атрофида чўнқайганча қисқагина фотиҳа ўқишди-ю, тобутни гўр устида қолдириб, қўл ва этаklarини қоқа-қоқа, яна дўнглик ортига ўтиб, кўздан ғойиб бўлишди. Сал ўтмай, улардан бири қайтиб чиқди-ю, мозордан катта йўлга тушди ва мен томонга қараб кела бошлади. Юзлари гўштдор, бароқ қошли, мош-гуруч соқоли нақ кўкрагига тушган бу одамни, очиғи, мен танимадим. Чунки қишлоқдан кетганимга ҳам салкам ўттиз йил бўляпти. Мўйсафид яқин келиб, менга синчиклаб тикилди, саломимга алик ола туриб, «ким экан бу?» дегандай ўйланиб қолди, йўқ, у ҳам танимади. Мен:

— Ота, ким қазо қилди?— деб сўрадим беихтиёр.

Чол ўсиқ қошларини чимириб:

— Пиришбой,— деди хўрсингандек кўкрагини бўшатиб.— Танирмидингиз уни, ўша бандаликни бажо келтирди... Қаёққа кетардик? Ҳаммамиз ҳам бир кун тупроққа борамиз-да...— мўйсафид ўзига-ўзи гап маъқуллаганча юқори кўчага қараб юрди.

«Пиришбой» деган сўзни эшитдим, юрагим бирдан шув этиб кетди. Унинг асли исми Бердиқул эди.

Уни мен биринчи марта олти ёшларимда кўрганман...
Кўшни болалар билан биз мактабдан кейин ма-
шоқ тергани борардик. Ойим елгага осадиган катта-
кон тўрва тикиб берган, шуни тўлдириб келиш учун
салкам ўн километрлар наридаги қирга бориб, қир-
тишлаб кетилган сап-сариқ буғдойзорларда унда-бун-
да тўкилиб қолган бошоқларни терардик. Машоқ те-
ришнинг ҳам ўзига яраша гашти бўларди! Буғдойи
бир текисда ўриб олинган қирларга қарасанг, ер ўз
сийнасини яланғочлаб ётгандек туюларди. Бунақанги
қирлар бир-бирига мингашиб, то тоққача чўзилиб бо-
раверарди.

Ойим учун бир тўрва бошоқ тирикчиликка дармон,
бизга эса ўйин эди. Айниқса, бошоқ қилтаноқларини
қимирлатсанг, ўзидан-ўзи юқорига кўтарилаверишини
«текширганимиз-текширган» эди. Гоҳо машоқ ҳам
қолиб, нишабликларга тушиб «уруш-уруш» ўйнаб ке-
тардик. Ана шунда кўз очиб-юмгунча кеч кирар, ке-
йин бўш тўрваларимизни саланглатганча уйга қай-
тардигу, ҳар биримиз ўзимизча ёлғон-яшиқ тўқирдик.

Пиришбойни шундай кунларнинг бирида Ачияк-
сой тепасидаги қирда кўргандик. У пайтда уни нега
«Пиришбой» дейишганини ҳам билмасдик. Кейинроқ
билдик. Кимдир уни хулқига қараб туриб, «унтер
Пришибеев» деган экану, одамларга бу калака ёқиб,
«Пиришбой» деб юборишган экан. Пиришбой ўзи
адабиётдан мутлақо саводсиз одам бўлгани учун бу
лақабдан аччиқланиш у ёқда турсин, қайтага факх-
лангандай юраркан...

Уша куни уч-тўрт бола ҳаммамиз индамай машоқ
терардик. Тўрваларимиз анча қаппайиб қолган, сал
ўтмай уйга қайтишимиз керак эди. Шу он кутилма-
ганда пастликда биров қаттиқ сўкингандек бўлди. Ат-
роф жимжитлигидан бу овоз шу қадар хунук эшитил-
дики, кейин от туёқларининг дўпиридан кўрқиб кет-
дик. Дақиқа ўтмай, пастликдан ўқдек учиб, саман от

минган мана шу Пиришбой чиқиб келди. Тагидаги жонивор бурун катакларини жон ҳолатда кериб ҳансираб, тикка тепаликка қамчи еб чиққани учун, кўзлари чақчайганча, яна қамчи тушиб қолишидан кўриқиб, бир жойда тинч туrolмасди.

— Ҳа, ҳаромилар! Колхоз мулкани талон қилясанларми ҳали!

Пиришбой шундай деди-ю, отини жаҳл билан қамчилаб, устимизга бостириб кела бошлади. Жон-понимиз чиқиб кетди. Ҳаммамиз йиғлаб, дуч келган томонга қараб қоча бошладик. Лекин яйдоқ далада қаёққа ҳам қочардик?! У бирпасда ҳаммамизни бир ерга тўплаб, бошимиз устида қамчи ўйната бошлади:

— Йтваччалар! Текинхўрлар!

Ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, титраганча туравердик. Биз Пиришбойнинг қоровуллигини билардигу, аммо айбимиз нималигини, нега у бизни урмоқчи бўлаётганини тушунмасдик... Бир пайт у менга яқин келиб, қамчисини бир сирмаган эди, қулогим аралаш бўйнимни лағча темир қуйдиргандек ачишиб кетди. Бирдан кўз ўнгим қоронғилашиб, бир дақиқача ўзим ҳам йўқ бўлиб қолгандай, кўз олдимдаги нарсалар бирдан йўқолгандай туюлди. Кейинги дақиқада ўзимга келдим. Додлаганча ерга думалаб тушдим. Уртоқларим ҳам чўккалаб олиб, қўлларини бошлари устида тутганча, нуқул «бошқа қилмаймиз, бошқа қилмаймиз», деб бақиришарди. Пиришбой қамчисини ўйнатиб отдан тушди-ю, шерикларимни бир-икки савалаб, тўрваларимизни тортиб-тортиб олди-да, бўралаб сўкканча, яна отига минди ва қамчи босиб, пастга — қишлоққа қараб кетди...

Биз ҳаммамиз уйимизгача йиғлаб тушдик. Келсам, дадам йўқ экан. Қулогимнинг орқаси қонталаш бўлиб кетганини кўрган ойим кўзига ёш олиб, Пиришбойни обдан қарғади, кейин: «Даданга айтмай қўя қолайлик, тагин тўғри бориб қўлтиқтаёғи билан бо-

шини ёриб юрмасин, икки ўртада жавобгар бўлиб қолмайлик, у қутурганнинг ҳозир ови юрган пайт, унга тенг келиш қийин...» деб жароҳатимга шўрпахта босди...

Мактабда ўқиётган вақтимизда Пиришбой негадир қамалиб кетди. Сабабини биз қаёқдан билайлик? Фақат бир кунни ойимнинг:

— Ажаб бўпти, жазосини топди... Ҳамма қон ютаётганда у қутурган юртни алдаган эди. Қаллоб!— деганинигина эшитиб қолдим.

Кейин билсам, у уруш бошланганда ёнғоқнинг тагида ухлаб қолиб, бир кечанинг ўзида тилдан айрилдим, деб аллакимларни қўлга олиб, то уруш тугагунча гунг бўлиб юрган экан. 1948 йилга келганда эса тушига бирдан фаришталар кириб, яна қайтадан тили чиққан эмиш...

Уша бизни урган пайтлари ҳам янги тили чиққан вақти бўлса керак... Кейин яна бир эгри иш билан қўлга тушиб, Ватан олдидаги ўша эски жиноятлари ҳам очилиб, етти йилга кесилиб кетди...

Студентлигимда бир марта қишлоққа чиққанимда тўсатдан уни йўлда кўрдиму, уйдан келиб сўрасам, қамоқдан қутулиб келганини, бекор юриб-юриб, охири чойхоначига югурдак бўлиб ишлаётганини айтишди. Шундан кейин ҳам у қишлоқдагиларнинг бошига не-не кунларни солмади! У келди-ю, ҳамма ерни ду-малоқ хат босиб кетди.

...Мана, энди ўша Пиришбой ўлибди. Гўрининг устига битта тош ҳам қўйиб кетишди. Аслида одамга тушган номус тамғаси ҳам мана шу қабр тошига ўхшаб, бир қўйилдими — бошқа олинмайди.

Ботир — жиззаки, уришқоқ бола; Жўра эса — полвон.

Биз ҳамма синфдошлар, ҳатто қизларимиз ҳам икки «лагерь»га бўлиниб, Ботир билан Жўранинг «аскарлари»га айланиб қолганмиз. Агар ҳалолога полвон тушишса, сўзсиз Жўра енгади, у бақувват. Лекин Ботир ҳам бўш келмайди. Жазаваси тутганда ҳамма ёқни остин-устин қилиб юборади. Бир марта Жўранинг юзига перо тиқиб олган. Ана шунда синфимизга директорнинг ўзи кириб келиб... вой-бў-ў, қанча гап-сўз, қанча чақир-чақирлар бўлган... Аслида кучига ишониб, кўпроқ Жўра тегажаклик қилади, жанжал шундан бошланади.

Кеча ҳам Жўра «аскарлари»га эрмак учун кимдандир шоша-пиша уй вазифасини кўчириб олаётган Ботирнинг қулогига ўрик данаги билан урди. Ботир «вой» деб ўрнидан турди-ю, ким урганини кўрмаса ҳам портфелини Жўрага қараб отди. Жўра чап бериб қолди ва ёнига палоплаб келиб тушган Ботирнинг портфелини ола солиб, яна ўзига улоқтирди. Икки «лагерь» ўртасида катта «жанг» бошланди.

Синфга адабиёт муаллимамиз Хуршида опа кириб келмаганларида, билмадик, нима билан тугарди?.. Ҳамма ўз ўрнига бориб ўтирди. Синфни таниб бўлмас эди. Бутун полни варақлари титкиланиб кет-

ган китоб-дафтарлар, ручка-қаламлар, нон ушоқлари босган эди. Жўра ўтирган парта остида юзига қалин сариёғ суртилган, тўполонда кимдир билмай босиб ўтган нон бурдаси ётибди.

Хуршида опа уни кўриб, ютинди, хўмрайганча, остонадан жилмай тураверди.

— Ким қилди буни?!— дея бақриб берди кейин, худди ҳаммамизни бўғиб ўлдирадигандай важоҳат билан. Болалар индамай Жўра билан Ботирга ўгирилишди.

— Тентаклар!— Хуршида опа шундай деди-ю, бирдан лаблари учиб, кўзига ёш келди. Ерга чўнқайиб, юлқинганча ушоқларни тера бошлади. Ҳар бир ушоқни кўзига суртиб, ўпиб қўяди... Кафтлари тўлиб кетгандан сўнг рўмолини олиб полга ёзди-да, унга тегиб сола бошлади. Муаллимамизга қизларимиз ҳам қўшилишди... Шунда Хуршида опа шаҳд билан ўрнидан турди-ю, ташқарига чиқиб кетди. Директорни бошлаб кирса керак, деган хавотир келди кўнглимизга. Йўқ, бирпасдан кейин бир ўзи қайтиб кирди; ўзини қўлга олмоқчи бўлиб чиққан шекилли...

Тўппа-тўғри доска томонга ўтди. Йўқлама ҳам қилмай, дарслик ва журналларни бир четга суриб қўйди. Бошига ёпишиб турган оппоқ сийрак сочларини ҳамон ҳаяжондан титраётган қўллари билан мақсадсиз силаб, нимадир гапирмоқчи бўлиб тараддудлангани аниқ, ҳадеб у ёқдан-бу ёққа юрар эди. Синф жим. Жўра билан Ботир эса бошларини эгганча чурқ этишмайди.

Хуршида опа аввалги дарсни ҳам сўрамади, янгини ҳам ўтмади. У ҳамон ҳаяжонда, гўё бирпасда бошқа одам бўлиб қолгандай. Ҳар кунги босиқ, майин товуши қаёқда, аллақандай расмий, худди ифодали ўқиётгандек овоз билан гап бошлади:

— Мен ёш эдим,— деди у синф бурчагига тикилиб, мунг тўла овози бирдан титраб.— Уруш пайти,

Ҳамма фронтда, бари ташвиш кексалар, болалар, аёлларнинг елкасида... Э, нимасини айтай! Катта қозонда атала-умоч пишириларди. Бир бурда қора нон бир кунга етарди. Биз улушимизни бирдан еб қўйишдан қўрқиб, атайлаб, ушоқлаб, кейин уни битта-битталаб оғзимизга солиб ўтирардик.— Хуршида опа «ҳа, шунақа эди» дегандай болаларга бирма-бир назар ташлаб чиқди.— Бир кун қош қорайган пайт... анҳор бўйидан кетяпману... иккала томон тупроқ йўл... сув бўйида ўсган бақатераклар панасида нариги томонни мутлақо кўриб бўлмайди. Тўсатдан гўдак боланинг чирқиллаб йиғлагани эшитилди. Ҳайрон бўлиб, кетаётган жойимда тўхтаб, ўша ёққа аланглаб қарадим. Бола шунақанги йиғлардики, худди ичаги буралиб қолгандай! Қулоқ солсам, кимдир дўп-дўп юриб келяпти, қарасам — яқиндагина бир оёғидан ажралиб, кўмирдай унниқиб, чўпу устихон бўлиб фронтдан қайтган қўшнимиз. Қўлида ўғилчаси. Ҳамон чирқиллайди. Қўшнимиз мени кўрмайди, ўғилчасини кўтариб олганча, оқсоқланиб келяпти. Ора-сира боласи йиғидан тўхтаганда, чала-ярим овозини эшитиб қоламан:

— Ҳа, даюс! Битта тишлай, битта тишлай!— дер эди у, ўғилчасининг қўлини тутмоқчи бўлиб. Боласи эса бригада боғчасида беришган пиёланинг оғзидаккина жавдар кулчани ҳадеб дадасидан олиб қочар, тишламоқчи бўлиб интилса, чириллаб йиғлар эди. Буни кўриб юрагим бир хил бўлиб кетди, ўзимни босолмай, бериги томондан туриб:

— Ҳой тегманг! Тегманг!— дея қичқириб юбордим.

Қўшнимиз ялт қаради-ю, шошганидан питирлаб қолди, ўғилчасини бағрига босганча, қийтонг-қийтонг қилиб кўздан ғойиб бўлди. Ўша-ўша у мени кўрса, қочарди... Кейин унга раҳмим келиб юрди. Шунча уруш, шунча оғирчиликларни кўриб, тиззадан қон

кечиб келган бечора, эҳтимол, бир сония ўзини йўқотиб, эскилар айтганидек, шайтон йўлдан уриб, ақли чалғигандир... Ахир, уям тирик жон, ўша пайтда ичи яланиб, чидолмагандир, деб ўйлаб, дабдурустдан унга бақириб берганимга ачиниб ҳам юрдим. Кейин уни кўрсам, бурунгидай сўрашиб, гаплашиб кетмоқчи бўлдим. Аммо у менга сира яқин келмасди, худди бир нарсамни ўғирлаб қўлга тушгандай, мени кўрса — дарров қочарди...

Хуршида опа жим бўлиб қолди. Кейин Жўранинг тепасига борди-да, елкасига қўлини қўйиб:

— Жўрабой, ўша қўшнимиз ўлиб кетди,— деди баттар маъюсланиб.— Нонимни бермайман, деб чирқиллаб йиғлаган боласи ҳозир қишлоқда энг обрўли одам. Биласанми, ўша марҳум чол ким эди? Шу пайтгача ҳеч кимга айтмагандим, энди айтаман. У сенинг бобонг эди... Тушундингми?..

Хуршида опа шундай деди-ю, қўнғироқ чалинишини кутмай, чиқиб кетди...

Баҳор кунлари одатда одам барвақт уйғониб кетади. Турсанг, қаерданлигини билмайсану, ғир-ғир шамол эсаверади, эсаверади. Сира тугамайдигандай. Лекин сал кун исигач, биров атайлаб тўхтатгандай, бирдан тинади-қолади. Биз варраklarимизни шу эр-талабки шамол пайтида учирардик. Эрта тонгданоқ нам, аммо баҳор қуёши тафтидан бўрсиган далага чиқиб олардик...

Бир марта ширачлари кўчиб кетган варрагимни кун чиқмасданоқ ҳовлига ёйиб елимлаётган эдим. Кеча у бурчакдаги қари теракка илиниб қолди-ю, туширгунимча ҳамма ёғи кўчиб кетди. Шундай алам қилдики! Баргидан кўра чумчуқ уяси кўп, қирқилавергани ва яна қайта новда чиқараверганидан танаси қийшайиб, бир ери ингичка, бир ери йўғонлашиб, гадир-будир бўлиб кетган терак кўзимга шу қадар ёмон кўриндики! Қани, кучим етса-ю, таг-туғи билан қўприб ташласам, дейман. Аммо биринчидан уни кесишга кучим етмайди. Иккинчидан, кесишга дадам ҳам кўнмайди. Қўшниларимиз неча бор: «Бу фалокатни кесиб ташланг, шамолда ағанаб, бирор кор-ҳол чиқариб юрмасин тағин», деганларида ҳам, дадам терак тагига бориб, унинг баҳайбат гавдасини ўзича силкиб кўрарди-да: «Ҳе, ҳали ўлгудай бақувват, сиз билан бизни ҳам қаритади бу... кесишга кесардиму,

чумчуқ уяларини кўзим қиймайди, увол бўлади», деб қари терак танасини силаб-силаб қўярди...

Уша варрак тузатаётган куним ойим эрта тонгдан оқ тандирга олов қалаётган эди. Ора-сира аллакимдан ёзгириб ҳам қўярди. Дадам бўлса бугун кимдандир хафалар шекилли, қовоқлари уюлиб, ичкари уйдан чиқмай турибдилар. Кўпинча ойим билан ўртала-рида бирон гап ўтса, шундай бўлади. Бувим эса ўша ўша: ўз жойларида, дераза остидаги каравотларида катта болишларга суянганча, осмонга қараб ётибдилар. Ҳар замон-ҳар замонда дастрўмоллари билан зўрғагина юзларини елпиб қўядилар. У кишининг оёқлари ва бир қўллари ишламайди. Дадам билан ойимнинг айтишларича, бувим салкам ўн йилдан бери қимирламай ётарканлар. Эсимни танибманки, сира турмайдилар. Докторлар келганда дадам қўлтиқларига кириб, уч-тўрт кишилашиб, кўрсатишади. Лекин бувим сира зорланмайдилар. Ҳамма вақт бир хил қиёфада: ранглари сўлғин, кўзлари пирпираганча нима-ларнидир пичирлаб ётганлари-ётган. У кишига халақит бермайлик деб, биз ҳам кўпинча ҳовлида шовқин солмаймиз. Ойимнинг айтишича, шовқин солсак, негадир бувим эмас, дадам хафа бўлармишлар... Шу сабабли бехосдан челақ тушиб кетса ҳам, ёки сигиримиз қаттиқроқ маъраб юборса ҳам, ялт этиб бувимизга қараймиз: у киши эса ҳамон индамай, осмонга тикилиб ётганлари-ётган...

Яна ойимнинг гапига қараганда, менинг Қаҳрамон деган амаким — мана шу бувимнинг тўнғич ўғиллари бўлган экан. Қаҳрамон амаким фашистлар билан бўлган урушга кетиб, қайтиб келмабдилар. Кейин қора хат юборишибди. Аммо бувим амакимнинг ўлганига ҳатто ҳозир ҳам ишонмас эканлар. «Э, парвардигор, қудратингдан бўлиб, эшикдан лоп этиб кириб келса-я, ишқилиб ўша кунларгача ўлиб-нетиб кетмай», деб умидвор бўлиб яшарканлар...

Мен варрак елимлаяпман... Қуёш кўтарилиб, рў-парадаги қари теракнинг учларини бирдан оловлантириб юборди. Ҳовлимиздаги олма, олча гулларида ҳам, эндигина куртак чиқараётган ишком новдаларида ҳам нур ўйнарди. Чумчуқларга бирдан жон кирди...

Шу пайт нақ бошим устида «чигирр, чигирр» деган ўтқир овоз эшитилди. Ялт этиб тепага қарадим. Қўшнимизниқидан тортиб чиқилган электр симларида худди нота чизиқларидагига ўхшаб, қалдирғочлар қатор тизилиб олишганди. Қачон учиб келишганини ҳам пайқамабман. Бир-бирларига суйқаниб, чиройли тумшуқлари билан патларини тозалаб, худди иноқ ҳамсухбатлар қизиқ бир нарсани муҳокама қилаётгандек, бири олиб, бири қўйиб, чуғурларди. Қувончим ичимга сиғмай:

— Ур-ре, қалдирғоч! Қалдирғоч!— деб қичқириб юборганимни сезмай қолибман. Бу пайтда ойим тандирга ёпилган нонларга шитоб билан сув сепаётган эди. Овозимдан чўчиб тушди. Кейин бир қўлидаги косовни ниқтаб, «овозингни ўчир», дегандай пўписа қилди-ю, дераза томонга қараб қўйди. Мен ҳадеганда ҳаяжонимни босолмай, электр симларни кўрсатдим, яна: «Қалдирғоч!» деб қичқириб юбордим. Ойим бўртиб кетган юзларини электр симларига бурди-да, бирдан остонага ўтирди.

«Етказганингга шукур, етказганингга шукур...»— дер эди ойим ҳадеб қалдирғочларга қараб.

Овозимни эшитиб, ичкари уйдан дадам ҳам чиқди. У ҳам қалдирғочларга узоқ тикилди. Сўнгра аста юриб дераза олдига — бувим ётган жойга борди-ю, имо билан бувимга қалдирғочларни кўрсатди. Яна нималардир деб, бувимнинг қўлидан дастрўмолини олди, юзларини елпий бошлади. Кейин тўппа-тўғри келиб рўпарамда энкайди-да, бағрига босиб, пешонамдан ўпди, нон ёпаётган ойимга қаради.

— Онаси, мен кетяпман, бригададагилар кутиб

қолишмасин... Кузнинг келиши баҳордан маълум,— деди-да, гурс-гурс юриб ҳовлидан чиқиб кетди. Ойим эса «иссиқ нондан олиб кетмайсизми?» деганларича қолавердилар.

Бир пайт дераза олдида ётган бувим юзларини елпияптими десам, йўқ, даструмолларини силкиб мени чақираётган эканлар. Югуриб бордим. У кўм-кўк томирлари бўртиб чиққан, қоқсуяк қўллари билан пешонамни силаб:

— Қалдирғоч келибдими, бўталоғим?— деб сўради. Мен электр симларини кўрсатдим. У, тагига чўкиб кетган нурсиз кўзларини қисиб, қоши устига кафтини қўйганча, қалдирғочларни кўрмоқчи бўлди. Аммо яхши кўрмади шекилли:

— Ҳа-я, яна қалдирғоч келибди-я, хайрият...— деб хўрсинди-ю, нимжон қўллари билан елкамни силади.

Қўшнимиз Аҳмад буванинг уйи тепаликда бўлгани учун ҳовлиси, айвони бизникидан кўриниб турарди. У якка ўзи яшарди; қаердадир олис шаҳарда жиянлари бор, деб эшитгандигу, аммо биз уларни сира кўрмаганмиз. Ўнг оёғи оқсоқ, ҳассага таяниб юрадиган бу чол эртадан-кечгача дарвозада нос сотиб ўтирарди. Дадам ишдан келиб, баъзан носга чиқарарди. Аҳмад бува менга кўзи тушиши билан «қанча нос» деб ҳам сўрамас, ўзи билиб ҳовонча қоғозга нос ўрай бошларди. Ёнида олд оёқларини узатиб, думини гажак қилиб олган ити ётарди. Тўрткўзнинг қорни ва қулоғининг тағи, оёқларининг учи оқ, қолган жойлари қопқора эди. У олд оёқларига бошини қўйиб мудраб ётса ҳам биров келиши билан дарров жон кириб ўрнидан турар ва думини қисиб меҳмонни ҳушлаган бўларди. Кейин бирдан дуч келган томонга чопиб қолар, ҳар хил бурчакларга бориб ўзича нималарнидир ҳидлаб кўрар, буталар орқасида анчагача йўқолиб кетар, орадан бир оз вақт ўтгач, яна пайдо бўлиб, Аҳмад бувадан нос олгани келган кишига жилпанглаб, хушомад қила бошларди. Мен унинг одамга қараганда ёниб турадиган сарғиш кўзларини яхши кўрардим. У гапингизни тушунадигандай сизга диққат билан тикилиб турарди-да, бирдан тағин итлиги тутиб кўча ўртасига чопиб чиқар, кўчанинг гоҳ ўнг, гоҳ

чап бетига ўтиб, думини кўтариб олганча худди бир зарур иши бордек ҳамма ерни искаб чиқарди...

Лекин Аҳмад бува «Тўрткўз» деб чақирса борми, ўша заҳоти ернинг тагида бўлса ҳам, шатир-шутур буталар орасидан ёриб чиқиб, тозалаётган суягини ҳам ташлаб, шамолдек учиб келарди. Аҳмад бува чақирган пайтда у дунёдаги ҳамма нарсасини унутар, бутун борлиғи эгасининг ихтиёрига ўтар эди.

Кун иссиқ дамларда Аҳмад бува сал наридаги катта тут дарахтининг соясига пўстак ташлаб, ёнбошлаганча пинакка кетарди. Шунда Тўрткўз ҳам гўё эгасининг кўнгли учун ариқ лабидаги қалин ўт устига чўзилиб, мудрай бошлар эди. Аммо кимдир «Аҳмад бува» деб чақирishi ёки Аҳмад буванинг ўзи нимадир дейиши билан Тўрткўз ўрнидан сапчиб турар, оловдай чақнаган сарғиш кўзларини эгасига қадаб, унинг ҳар бир буйруғини ўша заҳоти англаб олмоқчидай, қулоқлари диккайиб кетарди. Гоҳо қувончи ичига сиғмаётгандай ўзидан-ўзи сакраб, ўзича акиллаб Аҳмад бувага суйканиб, эркалик қиларди. Бировнинг меҳрини қозониш учун унга нимадир яхшилик қилиш кераклигини мана шу ит ҳам аллақандай илоҳий бир зийраклик билан билганини айтинг!..

Бу гапларнинг бари кўз ўнгимга Аҳмад бува ўлгандан кейин келди. Ундан аввал эса «итдака ит-да», деб умуман унга эътибор бермасдим.

Аҳмад бува кутилмаганда қишда ўлиб қолди. Қўни-қўшнилари, қишлоқ мутасаддилари уни тушдан кейин дафн этишадиган бўлишди. Биз дадам бошлиқ бутун оиламиз билан чиқиб, дастёрчилик қилиб турдик. Мен айвоннинг ўнг томонидаги Аҳмад бува ётган уйга киришга қўрқдим, аммо оғилдан бир неча марта ошхонага майда ўтин ташидим, товоқ-қошиқларни ювишга сув олиб келдим, оёқ остида ётган паншаха, эски кетмон, чўлтоқ супургини йиғиштириб қўйдим. Тўрткўз эса нуқул атрофимда айланар, ҳар

замонда ўзидан-ўзи инграганга ўхшаб тилини чиқариб эснар, совуқда дир-дир титраб, ошхонага товоқ-қошиқ олиб ўтганимда «бирон нарса бериб қолармикин», деб кўзлари илҳақ бўлиб турарди. Раҳмим келди; чўнтагимга қўл солсам, хайрият, бир бурда нон бор экан. «Ма, ма», деб узатдим. У «тош чиқаряпти», деб ўйладими, аввалига думини қисганча, беш-олти қадам нарига қочди, кейин нонлигини кўриб, қўрқаписа келиб тумшугини чўзди. Кўзлари чақчайиб-чақчайиб, худди бошқа бир ит келиб нонини тортиб оладигандай, ириллаб-ириллаб жон-жаҳди билан еди-ю, кейин тилини ялаганча яна менга мўлтайиб тураверди...

Аҳмад буванинг яқин кишиси йўқлиги учун дадам менга кичкина ҳасса тутқазиб, белимга қийиқ боғлаб, «олдинда боргин», дедилар. «Буванг сени яхши кўрардилар. «Мирзаҳмат, шу ўғлингдан бир нарса чиқади, ичида олови бор, бир ерда туролмайдди. Шу тушмагуринг, мана кўрасан, одам бўлади», деб яхши ният қилар эдилар, савобини олгин, болам. Сен ҳам Аҳмад бувангнинг ёшига етгин», дедилар елкамни силаб.

Ҳеч кими йўқ бўлса ҳам, Аҳмад буванинг ўзи яхши одам эмасми — мозорга чиқаришда қаҳратон совуққа қарамай, бутун қишлоқ кўчиб борди. Мендан олдинда Тўрткўз кетяпти. Иши зиқдай баъзан ҳафсала билан илгарилаб, баъзан нималаргадир алаҳсиб орқада қолади. Аҳмад буванинг жасади ерга қўйилганда ҳам у бир четда шу ишларнинг барини зийраклик билан кузатиб турди, одамлар гўрга тупроқ ташлаётганда эса кўзи кетмонда, гоҳ кетмоннинг ерга урилганига, гоҳ тупроқ бориб тушган жойга қарайди...

Фотиҳадан кейин ҳамма гув этиб қўзғалди. Мен «Тўрткўз, Тўрткўз» деб чақирдим. У эркаланиб ёнимга келиб, анчагача мен билан ёнма-ён кетди. Кейин

бирдан думларини гажак қилиб, бошини баланд кўтарганча ҳозиргина келган томонимиз — мозордаги янги қабрга тикилиб турди-да, тўсатдан ўша ёққа қараб чопа кетди. Бақириб-чақирганим билан фойдаси бўлмади.

Дадам совуқ қотган чайир қўлларини елкамга кўйиб:

— Хафа бўлма, ҳали келади ўзи,— дедилар. Кимдир худди «ух» тортгандай: «Ит вафодор бўлади», деб кўйди.

Уйга қайтиб келганимизда ҳам сабрим чидамай, қайта-қайта ҳовлига чиқиб, нариги тепаликдаги мозорга қарай бошладим: Тўрткўз Аҳмад бува қабри атрофида ҳамон нималарнидир искаб, чопиб, тўхтаб, яна чопиб, яна тўхтаб, мақсадсиз бир тарзда изгиб юрар эди.

Ўша кунни ярим тунда ҳамма уйқуга чўмган пайтда, мен сандал четида ётганча кўзим юмилмас эди. Тўсатдан хунук бир увиллашдан юрагим шувиллаб кетди. Ҳатто сандалнинг бир ёғида ётиб аллақачон ухлаб қолган дадам ҳам бу овоздан чўчиб уйғонди ва бошини кўтариб ташқаридаги қоронғиликка қулоқ сола бошлади. Бир неча дақиқа ўтиб, ўша хунук овоз яна такрорланди. Шунда дадам: «Нима бало, бўри ораладим», деб ўринларидан турдилар-да, кийиниб оғил томонларни кўздан кечириб қайтдилар. Энди уй эшигини беркитишлари билан бояги увиллаш тагин қайтарилди. Дадам «ёпирай» деб яна ташқарига чиқдилар. Мен ҳам дадамга эргашдим. Кун совуқ бўлишига қарамай ҳаво очиқ, ташқари сутдай ойдин эди. Шу сокинликни бузиб Аҳмад буваники томондан яна ўша увлаш эшитилди. Бостирма томига чиқиб олиб совуқда чўнқайиб ўтирган Тўрткўзми ёки бўрими... бошини осмонга кўтарган кўйи туриб-туриб увлаб қўярди. Дадам жаҳли чиққанларидан қаттиқ овоз билан: «Тўрткўз, Тўрткўз!» деб чақирдилар. Ит ўтир-

ган жойидан шаҳд билан туриб, том бўғотига яқин келди, олов кўзларини ялтиллашиб бизга бир оз қараб турди-да, кейин қорларни шовиллатганча Аҳмад буванинг ҳовлисига тушиб кетди. Уйга кириб энди ётишимиз билан яна увлади. Шунда дадам: «Одам-зодми, жониворми, суянчиғи бўлмаса — қийин», дедилар. Ўша кеча туни билан Тўрткўз бўридек увиллаб чиқди. Мен ухлаёлмадим...

Бора-бора Тўрткўзнинг увиллашлари аста-секин камайиб, ўзи эса ҳамма чиқариб берган ювиндиларни ичавериб, салда семириб кетди. Лекин барибир орасира кечалари бўрига ўхшаб увлаб чиқар, қўшнилари ухлатмас эди. Ярим йиллардан сўнг у кўринмай қолди; ўлдими, бошқа ерларга дайдиб кетдими — ҳеч ким билмасди. Фақат қўни-қўшнилари ҳар замонда Аҳмад бувани эслаб қолсалар, Тўрткўзнинг вафодорлигини ҳам худди афсонадек мақтаб қўядиган бўлишди...

Ёмғирдан кейин шамол турди. Сал ўтмаёқ ер селгиди...

Алишер ўйинқароқлиги тутди-ю, ҳали қуриб улгурмаган нам этикчасини кия солиб ҳовлига тушди-да, пайраҳа билан лойини тозалай бошлади. Бижирлаб қулоғимни ейдиган қизчам ҳам ойисига эргашиб, бозорга чиқиб кетди. Уйда ўзим қолдим. Дам олиш куни бўлгани учун шошилмай қириндим. Юз-кўзларимни ачитиб атир пуркаб, сочиқ билан елпинганча ҳовлига қарасам Алишер кўринмади. Кўчага чиққандир, дедиму, ишимни қилавердим.

Бир пайт соқол қирадиган асбобларимни йиғиштираётганда уй орқасидаги катта асфальт кўчада бир нарса гурсиллаб кетди-ю, машина тормози чийиллаб, кимдир жон ҳолатда чинқириб юборди. Юрагим уюшиб ҳовлига қарадим: Алишер йўқ!

Еқавайрон ҳолда кўчага ялангоёқ отилганимни ўзим билмайман. Қарасам, қум ташиётган самосвал машина ариққа қийшайганча бир томони оғиб турибди; борт тирқишларидан шувиллаб қум тўкиляпти.

Машина атрофини одамлар ўраб олишибди. Олазарак бўлиб атрофга қарадим. Алишер йўқ. Югуриб машина олдига бордим, одамларни туртиб, ичкарироқ сурилдим. Машина орқасида қўллари мойга бе-

ланган шофер йигит бошини сарак-сарак қилганча аттанглаб турибди. «Хайрият, ҳеч кимни босмабди!» деган фикр ялт этиб миямдан ўтди. Қўрқиб кетганимдан кўз ўнгим қоронғилашиб, қўлларим титрай бошлади. Шофер йигит бўлса аччиғи чиқиб, атрофдагиларни жеркар эди:

— Биров ўлай деса, биров кулай дейди. Қочсанглар-чи, ахир! Худо бир асради-я. Ҳей, борсанг-чи, томоша борми?!

Аъзойи баданимни баттар титроқ босди. Алишер бўлса дарвозамиз олдидаги симёғочга суянганча йиқилган машинани томоша қилиб турган экан. Боя шундоқ ёнидан ўтиб, кўрмабман! Тўғри бориб қўлидан силтаб-силтаб юборганимни ўзим билмай қолдим. Алишер нега бундай қилаётганимга тушунмай, менга ҳайрат билан тикилиб борди-ю, охири қўли оғриди шекилли, йиғлаб юборди. Уйга етаклаб кирганимда ҳам ўпкаси тўлиб ўксиб-ўксиб йиғлашдан тўхтамади. Ойиси келганидан кейин баттар авжга чиқди...

Уша куни кечгача мени кўрса кўзига ёш олиб, хўрсиниб юрди. У тумшайган сари ичим ачийди денг! Наҳотки, шунчалик ўзимни йўқотиб қўймасам? Мушздай боланинг олдида, уни бекордан-бекор хафа қилиб...

Кечки овқат пайтида унга зимдан қараб олдим, ойисига кўз қисиб қўйиб:

— Бугун биз Алишер билан бирга ухлаймиз, эртак айтиб бераман, — дедим ундан кўзимни узмай. Алишер юлқиниб, анчагача унамади. Ичкари уйга кириб ётганимда... ойиси кўндирди шекилли, индамай кириб келди-ю, тепамда тураверди. Кўрпани очган эдим, лип этиб кириб олди. Ваъда қилганимдек эртак айта бошладим... Бир соатчадан кейин эса бошини кифтимга қўйганча пишиллаб ухлаб қолди.

Аммо мен ухлай олмадим.

...Худди Алишердек вақтимда дадам колхозда сувчи эди. Бир куни ишдан вақтлироқ бригадирнинг «Қашқа»сини миниб қайтиб келганда авзойини кўриб кўрқиб кетдим. Дадам ҳароратдан зўриқиб, ҳатто йирик томирли бўйинларигача бўртиб кетган эди. У эгардан инқиллаб тушиб, стни бостирма устунига боғлади. Сўнгра менга «болохонадан қуруқ беда олиб тушиб сол», деди-да, белини ушлаганча уйга кириб кетди. Югуриб болохонага чиқдим, қучоғимга сиққанча беда олиб тушдим. «Қашқа» митти қулоқларини чимириб-чимириб ўзини бедага урди. Мен секин ёнига бориб, ёлларини силаб, бўйнига илашиб қолган тиканларни териб ташлай бошладим. Бу «Қашқа»га ёқди шекилли, индамай курт-курт беда чайнай бошлади.

Дадамнинг олдига кирсам, ойим сочиқни ҳўллаб келиб пешонасига босаётган экан. Ёстиқ ёнида бир коса лим-лим айрон турибди. Киришим билан дадам хиёл тикланиб:

— Кун сал қайтгандан кейин отни эҳтиёт бўлиб Мирҳосил амакингникига олиб бориб берасан, хўпми?— деди ихраб.— Бригадимиз бор-ку, уйи Қорақияда.

«Эҳ, от минар эканман!»— деб суюниб кетдим. Дадам бунн дарров пайқаб, қовоғини уйиб олди:

— Миниб бормайсан,— деди айрондан симириб.— Жиловидан етаклайсан. Асов от, йиқитиб кетади.

Мен тагин «йўқ» деб қолмасин деб, шоша-пиша кўна қолдим.

Дадам кўрсаткич бармоғи билан яна бир пўписа қилди-ю, кейин ўрнига ётди. Югуриб отхонага чиқдим. Энди тизгинини ечаётганимда орқамдан ойим келиб: «Даданг қаттиқ тайинлади-я», деди-да, отнинг сувлигини чиқариб, тизгинини кўлимга берди. Қовоғим осилиб тушди. Ойим асли ниятимни сезиб, баттар ваҳима қила бошлади:

— Отнинг деви бўлади-я! Тентак! Мишман дея кўрма!

Отни етаклаганча индамай йўлга тушдим. Боғ кўчадан бурилганимда ўзимга-ўзим жуда ҳам алам қилиб кетди. «Қашқа»га қараган сари ичим қизийди деш! «Шундай от қўлимга тушса-ю, шундан шунга аҳмоқ бўлиб етаклаб борсам-а...» Уйлаб кетаётиб тошга қоқилиб кетдим, яланг оёқ бўлганим учун бош бармоғимнинг тирноғи кўчиб, четидан қон сизиб чиқди. Оғриқнинг зўридан тизгинни қаттиқ тортиб юборибман, от ҳуркиб тушди. Оёғимнинг қонини тупроқ сеппиб тўхтатмагунимча тепамда пишқириб турди.

Оғриқ сал босилгандан сўнг секин отнинг бўйинини силладим, индамади. Кейин сағрисини силай бошладим. Яна индамади. Қайтага хуш ёққанидан думини силкиб-силкиб, юзимга чирт-чирт уриб кўярди. Бирдан сувлиғини солиш эсимга тушди-ю, худди биров кўриб қолаётгандай шоша-пиша югани кўтарган эдим, от доимий ҳаракатга ўргангандан дарров бошини тутиб бера қолди. Бир-икки урниб узангига оёғим етмади. Кейин «Қашқа»ни катта бир харсанг ёнига етаклаб бордим-да, тошга чиқиб туриб лип этиб сакраб миниб олдим. От шитоб билан бир кўтариб кетмоқчи бўлди-ю, жон ҳолатда тизгинни тортганимдан кейин таққа тўхтади, бир ерда турганча орқага тисарила бошлади. Жиловини қўйиб бердим. «Қашқа» бир маромда йўргалаб кетди. Боғ кўча тамом бўлгандан кейин бригадирнинг уйига етгунча катта бугдойзор адирдан ўтишга тўғри келарди. Бугдойзорга чиққанимда отни чоптиргим келди. Жиловини бўшатиб, оёғим билан бир ниқтаган эдим, елдай учиб кетди. Юзимга ғув-ғув шамол урган сари баттар чоптиргим келарди. Бир замон қарасам, Мирҳосил амакиникига етай деб қолибман. Отни яна орқага қайтардим. «Қашқа» уйини таниб, анча тихирлик қилди...

От чоптиришга қизиқиб кетиб кун кеч бўлиб қол-

ганини ҳам билмай қолибман. Қош қорайганда да-
дамнинг гапи эсимга тушди-ю, бирдан юрагим орқам-
га тортиб кетди. Жадаллаб бригадир амакимникига
жўнадим. От чопавериб бутун терга тушиб кетган,
сағриси худди чўмилтиргандек йилт-йилт қиларди.
Кўчадан туриб Мирҳосил амакини чақирган эдим, у
шошилиб чиқиб келди ва отга бир қараб:

— Ҳа, шумтака, отни қийнабсан-а!— деди «Қаш-
қа»нинг бўйнига шапатилаб ура туриб.— Опқочмага-
нига шукур қил. Уйингдагилар ўнта туғиб ўтириш-
гандир, бор тез.

Отдан тушдиму, зипиллаб уйга жўнадим. Йўлда
кетаётиб, дадам «нега кеч қолдинг», деса нима важ
қиламан, деган хаёл билан юрагим така-пука бўла
бошлади. Дадам жаҳли тез одам эди! Шу пайтгача
ҳали мени бирор марта чертмагану, шунда ҳам ундан
қўрқардим.

Узоқдан дарвозамиз кўринганда юрагим шув этиб
кетди. Дарвоза зинасида кимдир чўнқайиб ўтирарди.
Тоғ тепасидан эндигина чиққан хира ой шуъласида
ўтирган кишининг дадам эканлигини дарров танидим.
Оёқларим бўшашиб, титраб кетди. Шунда ҳам сир
бой бермай, секин-секин боравердим. Орамизда икки
қадамча қолганда қўрққанымдан ўзим гап бошладим:

— Ташлаб келдим.

— Ким бор экан?!— деди дадам бўғилиб.

— Мирҳосил амакининг ўзи.

— Шу пайтгача қаерда эдинг, қулоқсиз?!

Жавоб бериб улгурмасимдан дадам билагимдан
маҳкам ушлаб ҳовлига олиб кирди-да, ҳовуз ёнидан
ўтаётганда бир энгашиб тол хивичидан синдириб ол-
ди-ю, яланғоч илигимга чарсиллатиб солди. Оёғим-
нинг хивич теккан жойи худди куйгандек ловиллаб
оғриди. Дадам қўлимдан бир силтаб айвонга ўтқазиб
қўйди-да индамай уйга кириб, гуп этиб ўзини тўшак-
ка ташлади. Бечора ойим мени секин четга етаклаб

Ўтиб, юз-кўзимни ювиб бағрига босди. Йиғлайвериб шишиб кетдим. Саловунганимдан кейин ойим ҳам ко-йишга ўтди:

— Сенга айтдик-ку, тезроқ кел, деб! Нақ даданг боёқишнинг юраги ёрилай деди. Мана энди иситмаси баттар ошиб кетди.

Бу гаплар менга бари бир кор қилмади. Ота юра-гидаги меҳр одам шошиб, ҳовлиқиб қолганда баъзан жаҳолатга ҳам айланиб кетиши мумкинлигини у пайтларда мен тушунмасдим. Дадамдан астойдил хафа бўлиб, ширин гапирса ҳам анча кунгача ундан аразлаб юрдим...

МУНДАРИЖА

Нотинч кеча	5
Райком бюроси*	24
Яна келган бахт*	40
Аёл*	61
Сайрибоғ қушлар	81
Икки кўнгил*	106
Сирли соҳил*	121
Ота	137
Номус	149
«Бировга қолган кунинг...»*	166
Сой оқшоми	182
Шудринг*	192
Мақтаб деразаси*	209
Йўлда	221
Уйқусизлик*	229
Коммунистлар	239
Соясиз дарахт	245
Меҳмонхонада*	252
Ёшлик кўчалари*	263
КИЧИК ҲИКОЯЛАР	
Киндик қони тўкилган ер*	283
Одамнинг юзи иссиқ*	289
Жала*	294
Кузатиш*	298
Қўшни қиз*	301
Чархчи*	305

Излар*	310
Дарс*	315
Қалдирғоч*	319
Тунда увлаган ит*	323
Болалик*	328

На узбенском языке

УКТАМ УСМАНОВ
ЗАГАДОЧНЫЙ БЕРЕГ

Рассказы

Редактор Н. Фозилов
Рассом А. Визель
Расмлар редактори А. Кива
Техн. редактор Э. Саидов
Корректор М. Қудратова

ИБ № 1667

Босмаконага берилди 19.12.80 й. Босишга рухсат этилди 8.05.1981 й. Р.15442. Формати 70×108¹/₃₂. Босмакона қоғози № 2. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 14,70. Нашр л. 13,87. Тиражи 60 000. Заказ № 47. Ваҳоси 95 т. Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаконаси. Тошкент, «Правда Востока» кўчаси, 26.